

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
імені М.В. ПТУХИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

2(20) DEMOGRAPHY
AND SOCIAL
ECONOMY

2013 ДЕМОГРАФИЯ
И СОЦИАЛЬНАЯ
ЭКОНОМИКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 2 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ
КИЇВ

Видавці та засновники:

Національна академія наук України, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 12.01.2004 р. серія КВ № 8304 Перереєстроване 22.06.2012 р. (серія КВ № 19037-7827 ПР) Державною реєстраційною службою України

Згідно з постановою Президії ВАК України № 01-05/01 від 10 лютого 2010 р. журнал «Демографія та соціальна економіка» включено до нового Переліку № 17 наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата економічних наук

Затверджено до друку Вченою радою ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України 3 грудня 2013 р.

Адреса редакції:
Україна, 01032, м. Київ,
б-р Тараса Шевченка, 60
Тел. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net,
<http://www.idss.org.ua>

Підп. до друку 16.12.2013 р.
Формат 70×100/16. Папір офс.
Гарнітура Newton C.
Умов. друк. арк. 20,8.
Обл.-вид. арк. 20,4.
Тираж 200 прим.
Зам. № 3788

Віддруковано
ВД «Академперіодика»
НАН України
01004, Київ,
вул. Терещенківська, 4

Свідцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії: Е.М. ЛІБАНОВА – директор Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.
Заступник голови редакційної колегії: С.І. ПИРОЖКОВ – акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.
Заступник голови редакційної колегії: О.В. МАКАРОВА – д-р екон. наук, заст. директора ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Відповідальний секретар: О.М. ГЛАДУН – д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Члени редколегії: А.Л. Баланда, д-р екон. наук, проф. Національної академії Служби безпеки України
Н.С. Власенко, заст. голови Держстату України, м. Київ
А.Г. Вишневський, д-р екон. наук, проф., акад. РАЕН, Інститут демографії, м. Москва, РФ
І.Ф. Гнибіденко, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ
О.А. Грішнова, д-р екон. наук, проф., КНУ ім. Т.Г. Шевченка, м. Київ
Н.М. Десєва, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
А.Ф. Денисов, канд. іст. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Г.А. Дмитренко, д-р екон. наук, проф., Університет менеджменту освіти АПН України, м. Київ
А.М. Єріна, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ
Т.А. Заяць, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М.І. Карлін, д-р екон. наук, проф., Волинський державний університет ім. Л. Українки, м. Рівне
А.М. Колот, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ
І.С. Кравченко, д-р екон. наук, проф., Університет банківської справи НБУ м. Київ
І.О. Курило, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.М. Левчук, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.С. Лісогор, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.А. Малиновська, д-р наук з держ. упр., Національний інститут стратегічних досліджень, м. Київ
Ф. Міхіна, д-р, проф., Прешовський університет, м. Прешов, Республіка Словенія
В.М. Новіков, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.Ф. Новікова, д-р екон. наук, проф., Інститут економіки промисловості НАН України, м. Донецьк
І.Л. Петрова, д-р екон. наук, проф., Університет економіки і права «Крок», м. Київ
О.М. Палій, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.В. Позняк, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.О. Рингач, д-р наук з держ. упр., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
А.І. Романюк, д-р, проф., університет Альберта, м. Оттава, Канада
М.Д. Романюк, д-р екон. наук, проф., Прикарпатський університет ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ
В.Г. Саріогло, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
В.С. Стешенко, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.Г. Ткаченко, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.М. Черенько, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
В.В. Черніченко, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.Г. Чернюк, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.П. Шахотько, д-р соц. наук, проф., ІЕ НАН Білорусі, м. Мінськ, Білорусь
П.Є. Шевчук, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
С. Щербов, д-р, проф., Віденський інститут демографії Австрійської академії наук, м. Відень, Австрія

Редакційна підготовка до друку А.Ф. Денисова
Технічний секретар редакційної колегії Ю.М. Клименко
Редактор-перекладач англ. тексту Т.О. Охмаревиц
Оригінал-макет: Н.В. Тілікіна

Питання, які виникають до членів редакційної колегії журналу, направляти за E-mail: j_dse@ukr.net

ДОСЯГНЕННЯ ЦІЛЕЙ ТИСЯЧОЛІТТЯ

ХМЕЛЕВСЬКА О.М. Досягнення Україною Цілей Розвитку Тисячоліття у сфері освіти	9
GERASYMENKO G.V. Social Policy in Modern Social Challenges: Goals and Principles of Realization	21
РИНГАЧ Н.О. Оцінка досягнення Цілі Розвитку Тисячоліття щодо зниження дитячої смертності в Україні	28

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК, СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ

НОВІКОВ В.М., СЕМЕНОВ В.В. Досягнення справедливості як умова соціогуманітарного розвитку	40
МЕЛЬНИЧУК Д.П. «Людський капітал»: теоретичні аспекти дослідження	50
ЧЕРЕНЬКО Л.М. Специфіка формування та прояву нерівності в Україні	60
БОБУХ І.М. Формування людського потенціалу в Україні: аналітичні зіставлення й напрями удосконалення	70
РОГОЖИН О.Г., МАКАРЕНКО І.П. Інноваційний соціальний капітал: питання ідентифікації та вимірювання	82
ZVONAR V.P. Curb on Corruption in Ukraine: Civil Society's Competence and Agenda	93

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ

КУРИЛО І.О. Здоров'я і тривалість життя літнього населення в Україні: тенденції та деякі їх фактори	102
ПАЛІЙ О.М. Взаємозв'язок демографічного та людського розвитку	115
АКСЬОНОВА С.Ю. Гендерні відмінності витрат часу на домашню роботу	125
ДАВИДЮК О.О. Вік як чинник ставлення населення до громадсько-політичної активності жінок в Україні.....	137
ГЛАДУН О.М. Оцінка гіпотетичних втрат населення України за період 1897–2012 рр.	147
МАЛИНОВСЬКА О.А. Міграційні дослідження радянського періоду та їх вплив на сучасне міграцієзнавство в Україні	156

СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ

ГРІШНОВА О.А., МІЩУК Г.Ю. Соціальні інновації у трудовій сфері: сутність, види, особливості реалізації в Україні	167
ЗАЯЦЬ Т.А. Модернізація соціально-трудових відносин України: пріоритетні напрями та принципи реалізації	179
ХАРАЗІШВІЛІ Ю.М., КОВАЛЬ О.П., НОВАК І.М. Можливості легалізації заробітної плати в Україні: перерозподіл соціальної відповідальності	193

ШКЛЯРСЬКИЙ Ю.О., ШКЛЯРСЬКА І.Ю. Зміна підходів до пенсійного забезпечення населення України	203
АРТЮШЕНКО М.В., ДРОЗД В.О. Метод оцінки варіативності професійно-кваліфікаційної структури ринку праці	213
МАРЧЕНКО І.С. Довготривале безробіття в Україні	224

КНИЖКОВИЙ ОГЛЯД

Огляд видань 2012–2013 рр.....	234
ГРІШНОВА О.А. Рецензія на цикл наукових публікацій за результатами спільної українсько-молдавської НДР	237

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Вітання Л.В. Чуйко з нагоди 80-річчя	240
Вітання В.П. Піскунова з нагоди 80-річчя	241
Про Журнал «Демографія та соціальна економіка»	242
Правила для авторів	248
Правила оформлення списку літератури (References) транслітерованого у романському алфавіті (латиниця).....	250

Науковий журнал «Демографія та соціальна економіка» зареєстровано в міжнародних науково-метричних та інших базах даних:

- Ulrich's Periodicals Directory (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (з липня 2013)
- Російський індекс наукового цитування (РИНЦ), (Російська Федерація), <http://elibrary.ru> (з серпня, 2013)
- Index Copernicus International (Польща), <http://indexcopernicus.com> (з грудня 2013)

ДОСТИЖЕНИЕ ЦЕЛЕЙ ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ

ХМЕЛЕВСКАЯ О.М. Достижение Украиной Целей Развития Тысячелетия в сфере образования.....	9
GERASYMENKO G.V. Social Policy at Times of Modern Social Challenges: Goals and Principles of Realization	21
РЫНГАЧ Н.А. Оценка достижения Цели Развития Тысячелетия относительно снижения детской смертности в Украине	28

ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ, СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ

НОВИКОВ В.М., СЕМЕНОВ В.В. Достижение справедливости как условие социогуманитарного развития	40
МЕЛЬНИЧУК Д.П. «Человеческий капитал»: теоретические аспекты исследования.....	50
ЧЕРЕНЬКО Л.Н. Специфика формирования и проявления неравенства в Украине	60
БОБУХ И.Н. Формирование человеческого потенциала в Украине: аналитические сопоставления и направления совершенствования	70
РОГОЖИН А.Г., МАКАРЕНКО И.П. Инновационный социальный капитал: вопросы идентификации и измерения	82
ZVONAR V.P. Curb on Corruption in Ukraine: Civil Society's Competence and Agenda.....	93

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

КУРИЛО И.А. Здоровье и продолжительность жизни пожилого населения в Украине: тенденции и некоторые их факторы	102
ПАЛИЙ Е.М. Взаимосвязь демографического и человеческого развития	116
АКСЕНОВА С.Ю. Гендерная дифференциация затрат времени на домашний труд	126
ДАВИДЮК Е.А. Возраст как фактор отношения население к общественно-политической активности женщин в Украине	137
ГЛАДУН А.Н. Оценка гипотетических потерь населения Украины за период 1897–2012 гг.	147
МАЛИНОВСКАЯ Е.А. Миграционные исследования советского периода и их влияние на современное миграционное поведение в Украине	156

СОЦИАЛЬНО-ТРУДОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ

ГРИШНОВА Е.А., МИШУК Г.Ю. Социальные инновации в трудовой сфере: суть, виды, особенности реализации в Украине	167
ЗАЯЦ Т.А. Модернизация социально-трудовых отношений: приоритетные направления и принципы реализации	179
ХАРАЗИШВИЛИ Ю.М., КОВАЛЬ А.Ф., НОВАК И.Н. Возможности легализации заработной платы в Украине: перераспределение социальной ответственности	193

ШКЛЯРСКИЙ Ю.А., ШКЛЯРСКАЯ И.Ю. Изменение подходов к пенсионному обеспечению населения Украины	203
АРТЮШЕНКО М.В., ДРОЗД В.О. Метод оценки вариативности профессионально-квалификационной структуры рынка труда.....	213
МАРЧЕНКО И.С. Долгосрочная безработица в Украине	224

КНИЖНЫЙ ОБЗОР

Обзор изданий 2012–2013 гг.	234
ГРИШНОВА Е.А. Рецензия на цикл научных публикаций по результатам общей украинско-молдавской НИР	237

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Поздравление Л.В. Чуйко к 80- летию	240
Поздравление В.П. Пискунова к 80-летию.....	241
О журнале «Демография и социальная экономика»	244

Правила для авторов	252
Правила оформления списка литературы (References) транслитерированного в романском алфавите (латиница)	254

Научный журнал «Демография и социальная экономика» зарегистрировано в таких международных наукометрических и реферативных базах данных:

- Ulrich's Periodicals Directory (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (с июля 2013);
- Российский индекс научного цитирования (РИНЦ), (Российская Федерация), <http://elibrary.ru> (с августа 2013);
- Index Copernicus International (Польша), <http://indexcopernicus.com> (с декабря 2013).

CONTENTS

ACHIEVING THE MILLENNIUM DEVELOPMENT GOALS

KHMELEVSKA O.M. Achievement of Millennium Development Goals in the Field of Education in Ukraine	9
GERASYMENKO G.V. Social Policy in Modern Social Challenges: Goals and Principles of Realization	21
RYNHACH N.O. Millennium Development Goals (MDGs) in Ukraine: Reducing Child Mortality Progress Assessment	28

HUMAN DEVELOPMENT, SOCIAL CAPITAL

NOVIKOV V.M., SEMENOV V.V. Achievement of Justice as a Condition of Social and Humanitarian Development	40
MELNICHUK D.P. «Human Capital»: the Theoretical Aspect of the Study	50
CHERENKO L.M. Specifics of Formation and Symptoms of Inequality in Ukraine	60
BOBUKH I.M. Formation of Human Potential Development in Ukraine: Analytical Comparisons and Areas of Improvement	70
ROGOZIN A.G., MAKARENKO I.P. Innovative Social Capital: The Problems of Identification and Measurement	82
ZVONAR V.P. Curb on Corruption in Ukraine: Civil Society's Competence and Agenda	93

DEMOGRAPHIC PROCESSES

KURYLO I.O. Health of Elderly and Life Expectancy at Old Age in Ukraine: Tendencies and Some of their Factors	102
PALIY O.M. Interdependence of Human and Demographic Development	115
AKSYONOVA S.YU. Domestic Labor: Gender Differences of Time Spent on Housework	125
DAVYDYUK O.O. Age as a Factor of Population Attitudes Towards Civic and Political Participation of Women in Ukraine	137
GLADUN O.M. Estimate of Hypothetical Population Losses in Ukraine During 1897–2012.....	147
MALYNOVSKA O.A. Migration Studies in Soviet Times and Their Impact on Contemporary Migration Researches Developed in Ukraine	156

SOCIAL AND LABOUR RELATIONS

GRISHNOVA O.A., MISHCHUK G.U. Social Innovation in Labor Relations: Essence, Types and Implementation Peculiarities in Ukraine	167
ZAYATS T.A. Modernization of Social and Labour Relations: Directions and Principles	179
KHARAZISHVILI Y.M., KOVAL A.P., NOVAK I.M. The Possibilities of Legalization of Wages in Ukraine: Redistribution of Social Responsibility	193

SHKLYARSKY Y.A., SHKLYARSKA I. Y. Changing Attitudes to Pensions of the Population of Ukraine	203
ARTIUSHENKO M.V., DROZD V.O. Method for Assessing Variability of Vocational Qualification Structure of the Labour Market.....	213
MARCHENKO I.S. Long-Term Unemployment in Ukraine	224

BOOK REVIEW

Review jf Publications 2012–2013	234
GRISHNOVA O.A. Review on the cycle of scientific publications	237

SCIENTIFIC LIFE

Congratulation to L.V. Chujko on occasion of his 80th Anniversary.....	240
Congratulation to V.P. Piskunov on occasion of his 80th Anniversary	241
About the journal «Demography and social economy».....	248
Guidelines for Authors.....	256
Guidelines of references in the english transliteration	258

The journal is indexed in:

- Ulrich's Periodicals Directory, (USA), www.ulrichweb.serialssolutions.com (since July 2013);
- Russian science citation index (RSCI), (Russian Federation), <http://elibrary.ru> (since August 2013);
- Index Copernicus International (Poland), <http://indexcopernicus.com> (since December 2013).

УДК 316.4+37(477)

О.М. ХМЕЛЕВСЬКА,

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інституту демографії та соціальних

досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: kh_o@ukr.net

ДОСЯГНЕННЯ УКРАЇНОЮ ЦІЛЕЙ РОЗВИТКУ ТИСЯЧОЛІТТЯ У СФЕРІ ОСВІТИ

Стаття присвячена аналізу ситуації щодо досягнення Україною Цілей Розвитку Тисячоліття¹ у сфері освіти. У ній розкриваються найважливіші здобутки України на шляху виконання Цілі «Забезпечення якісної освіти упродовж життя», проаналізовано основні заходи освітньої політики, що мали позитивний системний вплив на сферу освіти, висвітлено проблеми у реалізації задекларованих намірів, з урахуванням регіональних та міжпоселенських відмінностей. Запропоновано рекомендації щодо шляхів реалізації цільових освітніх індикаторів та оновлення матриці завдань після 2015 р.

Ключові слова: освітня система, рівень охоплення освітою, доступність освіти, якість освітніх послуг, освітня політика, Цілі Розвитку Тисячоліття.

Постановка проблеми. Значущість освіти у контексті сучасного цивілізаційного розвитку постійно зростає, а функції соціального інституту освіти безперервно розширюються. Саме на освіту покладено сьогодні завдання щодо підготовки людини до складнощів сучасного життя, забезпечення свободи її інтелектуального, професійного та соціального вибору. Освіта слугує основним підґрунтям сталого людського розвитку та здатна впливати на якісні аспекти відтворення населення. Тому покращання доступу до якісної освіти, сприяння успішній індивідуальній освітній траєкторії людини, незалежно від її статі, віку, стану здоров'я або матеріальних можливостей, розглядаються як необхідні передумови динамічного розвитку всього суспільства.

Актуальність дослідження. У 2000 р. Україна приєдналася до глобально визнаних цілей розвитку людства, а вже у 2003 р. адаптувала їх на національному рівні. У сфері освіти було визначено завдання щодо підвищення рівня охоплення освітою та забезпечення її якості, а також окреслено відповідні цільові індикатори на 2015 р. [1]. Однак у 2010 р. матрицю індикаторів було оновлено, оскільки частина з них виявилася інформаційно обмеженою. Крім того, за попередній період часу виникли нові

¹ Далі – ЦРТ.

аналітичні потреби та удосконалено державну статистичну інформацію [2]. Наразі необхідність системного бачення прогресу у сфері освіти зумовлює проведення ситуативного аналізу щодо стану досягнення цільових індикаторів. Так само є важливим з'ясувати перспективність їх використання, окреслити можливі напрями змістовного оновлення матриці завдань з урахуванням новітніх пріоритетів розвитку освіти в Україні. Адже на глобальному рівні за ініціативою ООН ведуться широкі національні консультації щодо формулювання орієнтирів та пріоритетів розвитку людства після 2015 р., які будуть обговорюватися під час 68-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН восени 2013 р., а у червні цього року Україна презентувала Доповідь «Україна після 2015 року: майбутнє, якого ми прагнемо» [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні особливості взаємозв'язку людського розвитку та освітньої системи досліджують такі вчені, як О. Грішнова, І. Калачова, І. Курило, Е. Лібанова, О. Макарова, В. Новіков, Л. Ткаченко та ін. Разом з цим проблематика реалізації завдань ЦРТ у сфері освіти потребує ґрунтовнішого аналізу, оскільки зумовлена багатьма чинниками обмежуючого або стимулюючого характеру, зокрема демографічними, економічними, інфраструктурними, соціальними.

Метою статті є аналіз виконання Україною індикаторів ЦРТ у сфері освіти за підсумками 2012 р., висвітлення наявних проблем у реалізації задекларованих намірів, надання рекомендацій щодо формування заходів освітньої політики на найближчу перспективу та напрямів змістовного оновлення матриці завдань після 2015 р.

Виклад основного матеріалу досліджень². За підсумками 2012 р. Україна впевнено наближається до цільових орієнтирів 2015 р. майже за всіма індикаторами Цілі ЦРТ «Забезпечення якісної освіти впродовж життя» (табл. 1). Аналіз освітньої політики останніх років показав, що вдалося покращити її ефективність та дієвість, зокрема через реалізацію низки державних цільових програм для різних рівнів освіти, по-зв'язавлення участі у процесі модернізації освіти соціальних партнерів та громадянського суспільства.

Серед нещодавніх здобутків сфери освіти: створення нового покоління освітніх стандартів; приведення законодавчої та нормативно-правової бази про загальну середню освіту стосовно дітей з особливими освітніми потребами до міжнародних норм, Конвенції ООН про права дитини; удосконалення механізму державного замовлення на підготовку фахівців та перепідготовку кадрів; модернізація профілів та напрямів професійної підготовки; відновлення розвитку позашкільної освіти; осучаснення системи моніторингу тощо [5].

Найбільш помітного прогресу досягнуто у сфері дошкільної освіти (табл. 1, індикатор 2.1—93,0%, індикатор 2.2—57,6%), насамперед завдяки прийняттю на законодавчому рівні у 2010 р. рішення про її обов'язковість для дітей старшого дошкільного віку та реалізації з 2011 р. державної цільової програми (першої за роки незалежності). За останні два роки мережа дошкільної освіти поповнилася 768 закладами (за рахунок відновлення будівель, виселення орендарів, переміщення державних установ, введення в експлуатацію 27 нових споруд). З метою підвищення

² Аббревіатури, що використовуються в статті: ДНЗ — дошкільні навчальні заклади; ЗНЗ — загальноосвітні навчальні заклади; ПТНЗ — професійно-технічні навчальні заклади; ВНЗ — вищі навчальні заклади.

рівня охоплення дітей дошкільною освітою розширено форми її здобуття³, значно скорочено чисельність першокласників, які розпочинають навчання у приміщеннях ДНЗ. Також здійснено помітні кроки для покращення якості та осучаснення змісту дошкільної освіти: затверджено програму «Впевнений старт»; врегульовано актуальні питання функціонування ДНЗ⁴; прийнято нову редакцію Базового компонента дошкільної освіти; впроваджуються інновації різноманітного характеру (у т. ч. системи електронної реєстрації до дитячих садків, оздоровчі технології дошкільнят, нові форми роботи з батьківською громадськістю та ін.).

У регіональному вимірі у 2012 р.⁵ рівень охоплення ДНЗ дітей віком 3–5 років по міських поселеннях коливається у межах 83–100%, по сільській місцевості – 32–83% (у 2010 р. він становив відповідно 75–100% та 26–78%). Однак покращення рівня охоплення відбувається на фоні невинного збільшення завантаженості дитсадків, насамперед через зростання загальної чисельності дітей дошкільного віку в Україні.

Таблиця 1. Стан досягнення Цілі «Забезпечення якісної освіти впродовж життя»

Завдання та індикатори	2000	2010	2012	2015 (цільовий показник)
<i>Завдання 2.A: Підвищити рівень охоплення освітою</i>				
Індикатор 2.1. Чистий показник охоплення освітою у ДНЗ дітей 3–5 років, які проживають у міських поселеннях, %	65,1	87,5	93,0*	95,0
Індикатор 2.2. Чистий показник охоплення освітою у ДНЗ дітей 3–5 років, які проживають у сільській місцевості, %	24,0	49,7	57,6*	60,0
Індикатор 2.3. Чистий показник охоплення дітей повною загальною середньою освітою, %	97,7	97,3	99,5	99,9
Індикатор 2.4. Чистий показник охоплення вищою освітою осіб віком від 17 до 22 років, %	31,5	47,0	45,7	56,0
Індикатор 2.5. Сукупний валовий показник кількості працівників, які пройшли перепідготовку та підвищили свою кваліфікацію, тис. осіб	—	249,4	264**	320,0
<i>Завдання 2.B: Підвищити якість освіти</i>				
Індикатор 2.6. Кількість ЗНЗ, які мають підключення до Інтернету, %	—	57,0	76,4	90,0

Примітки: * попередні дані Державної служби статистики України; ** дані за 2011 р.

Джерела: [2, 4].

³ Створення груп при ЗНЗ, центрах розвитку дітей, організація роботи навчально-виховних комплексів, консультативних пунктів для батьків, запровадження різних форм соціально-педагогічного патронату.

⁴ Наприклад, про здійснення контролю за організацією харчування, налагодження фізкультурно-оздоровчої роботи, поліпшення медичного обслуговування дошкільнят, ведення ділової документації та атестації ДНЗ [5].

⁵ Дані попередні.

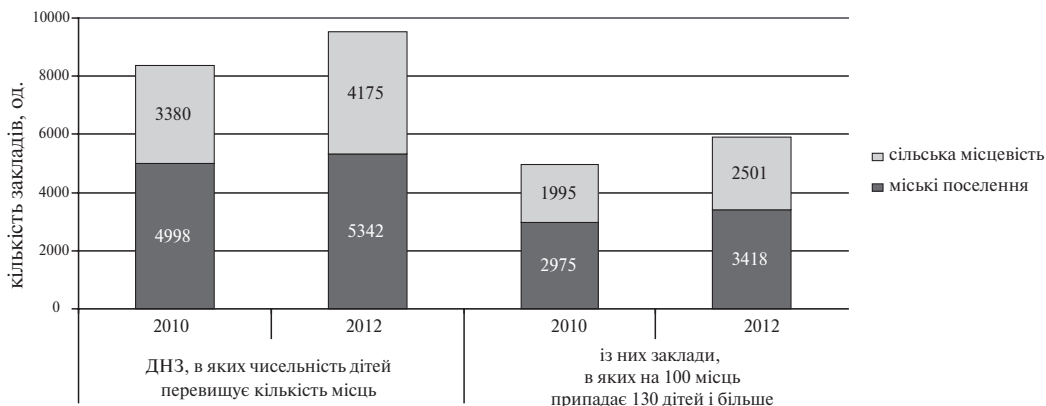

Рис. 1. Загальна кількість ДНЗ, в яких чисельність дітей перевищує кількість місць

Джерело: побудовано за даними [4].

У 2012 р. чисельність дітей віком 1–6 років, у закладах у розрахунку на 100 місць, в середньому по Україні вже становила 119 дітей (2010 р. – 112), а у міських поселеннях – 129 (2010 р. – 123). Ця проблема залишається вкрай актуальною для більшості великих міст України, насамперед західних областей (так, у Тернополі на 100 місць виховується 176 дітей, у Львові – 166, Ужгороді – 165). На сьогодні у 60,7% ДНЗ України чисельність вихованців перевищує кількість наявних місць. Причому проблема надлишкової завантаженості дитсадків стає злободенною і для сільської місцевості (рис. 1), де на початку 2000-х років майже скрізь було багато «напівпорожніх» ДНЗ. За останні два роки значно зросла завантаженість сільських дитсадків у Волинській, Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській та Чернівецькій областях, а на Львівщині взагалі досягла значення 127 дітей на 100 місць.

Треба також зауважити, що у багатьох сільських населених пунктах, де проживають діти дошкільного віку, взагалі немає відповідної інфраструктури. За даними ОУЖД, у 2011 р. серед сільських домогосподарств з дітьми 14,7% – потерпали від відсутності ДНЗ (серед міських домогосподарств з дітьми таких було лише 4,1%). Причому серед сільських сімей з однією дитиною, позбавлених можливості доступу до цих послуг, було 10,6%, з двома дітьми – 19,3%, а вже серед багатодітних – 23,9% [6].

Невідвідування ДНЗ за будь-якої причини⁶, як і виховання в переповнених закладах з незадовільною якістю послуг, позбавляє дитину вкрай необхідних рівних стартових можливостей. У середньостроковій перспективі системне вирішення проблем щодо реалізації права на дошкільну освіту вимагає значного розширення мережі ДНЗ різних типів і форм власності, запровадження нових форм залучення дітей до її здобуття. У міських поселеннях альтернативою нестачі місць у дитсадках може бути розширення системи гнучкого режиму відвідування та сприяння розвитку приватних і корпоративних закладів дошкільного профілю⁷, у сільській місцевості – створення освітніх округів і сімейних дитсадків.

⁶ Обмеженість доступу населення до послуг дошкільної освіти зумовлена й фінансовою неспроможністю домогосподарств. Так, для 16,6% дітей, які не відвідують ДНЗ, основною причиною є нестача коштів на оплату послуг закладу батьками. Інші причини (відсутність вільних місць, неприйнятність графіка роботи закладу або віддаленість його розташування від місця проживання) мають другорядне значення [6].

⁷ Міністерство освіти і науки України вже ініціювало кілька урядових рішень щодо спрощення реєстрації ДНЗ та зменшення терміну розгляду документів в органах освіти. Пропонується також спільно з Міністерством охорони здоров'я України змінити деякі норми, що «стримують» розвиток мережі дошкільної освіти у великих містах [5].

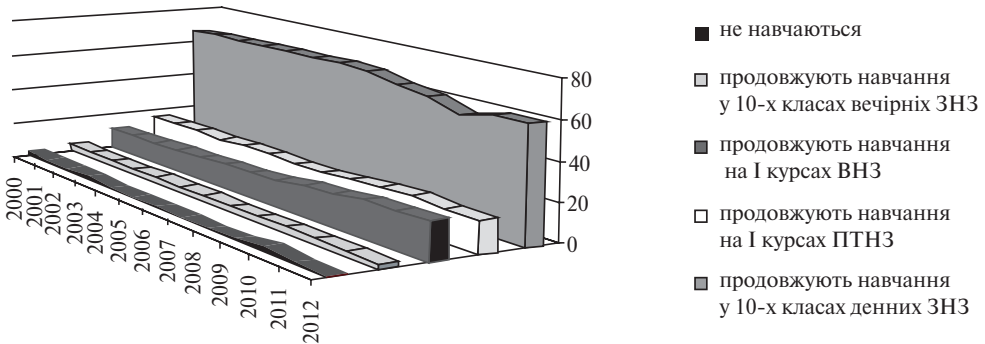

Рис. 2. Розподіл випускників 9-х класів ЗНЗ за видами подальшої освітньої підготовки, %

Джерело: побудовано за даними [4].

Рівень охоплення дітей повною загальною середньою освітою у 2012 р. становив 99,5% (табл. 1, індикатор 2.3). Такого високого результату досягнуто завдяки гарантуванню державою обов'язковості та безоплатності навчання у школі, а також диверсифікації джерел здобуття цього рівня освіти у різних типах навчальних закладів – у ЗНЗ (денних або вечірніх), ПТНЗ чи ВНЗ.

Аналіз ситуації щодо освітніх пріоритетів випускників 9-х класів показує посилення загальної тенденції одночасного здобуття молоддю повної загальної середньої освіти та професії/кваліфікації (рис. 2). Все менша їх частка залишається навчатися у старших класах денних ЗНЗ (2000 р. – 66,5%; 2012 р. – 60,4%) та вечірніх школах (4,1 та 2,6% відповідно), дедалі більше бажаючих продовжувати навчання у ВНЗ (10,9 та 19,7%) або ПТНЗ (16,2 та 16,8%).

При цьому слід взяти до уваги особливості поселенської інфраструктури навчальних закладів, адже наявна мережа сільських ЗНЗ фізично неспроможна забезпечити належне охоплення підлітків повною середньою освітою. У 9 регіонах України кількість денних сільських ЗНЗ I та II–III ступенів перевищує кількість закладів I–III ступеня (наприклад, у Тернопільській області – у 2,9 разу, Львівській області – 2,4 разу, Закарпатській – 1,8 разу), а на всю країну налічується лише 8 сільських закладів II–III ступеня. З випускників 9-х класів у сільській місцевості продовжують навчання в 10-му класі денних ЗНЗ 55,8%, тоді як у містах – 64,8%.

Проблематичність здобуття повної загальної середньої освіти у ЗНЗ за місцем проживання спонукає молодь вступати після 9-го класу до ПТНЗ або ВНЗ. Вибір подальшого місця навчання залежить і від регіональної специфіки розміщення цих навчальних закладів. Так, продовжили навчання у ПТНЗ по різних регіонах України від 9 до 24% випускників основної школи, а у ВНЗ – від 12 до 25%. У 16 регіонах, за наявності більш розвиненої мережі ВНЗ, молодь віддає перевагу навчанню саме у цих закладах (рис. 3).

Успішність виконання індикатора 2.3 ЦРТ залежить від максимального залучення молоді до здобуття повної загальної середньої освіти. Адже це підвищує подальшу трудову мобільність людини (при цьому вимоги до рівня освіти, навіть для низькооплачуваних професій, постійно зростають). У більшості регіонів України у 2012 р. рівень охоплення майже впритул приблизився до максимального, у 10 регіонах – вже досяг 100%. Найменший рівень охоплення повною загальною середньою освітою зафіксовано у Закарпатській (95,5%), Херсонській (97,5%), Одеській (98,1%) та Волинській (98,2%) областях.

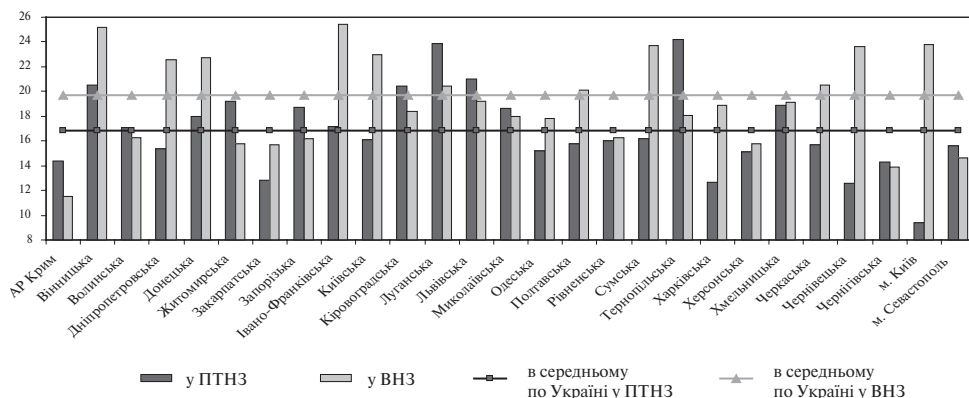

Рис. 3. Питома вага випускників 9-х класів, які продовжили навчання у ПТНЗ та ВНЗ, 2012/13 навчальний рік, %

Джерело: побудовано за даними [4].

Як видно з рис. 4, протягом останніх 12 років спостерігалася досить нестабільна динаміка показника «Випускники 9-х класів, які не продовжили навчання після здобуття базової середньої освіти», причому як у абсолютному, так і відносному вимірах. Найбільш «кризовим» виявився 2010 р., коли 2,7% дев'ятикласників (15 тис. осіб) нікуди не пішли вчитися.

Спад інтересу до здобуття більш високого освітнього рівня, насамперед серед учнів із низькодохідних та соціально неблагополучних сімей, посилює загрозу такого небезпечного явища для соціуму, як поширення й закріплення «культури бідності». Розподіл підлітків віком 15–17 років, які ніде не навчаються⁸, свідчить про постійне переважання у їх складі жителів міських поселень (2003 р. – 59,6%; 2012 р. – 55,9%), а за статтю – хлопців (54,1% та 53,7% відповідно). При здійсненні освітньої політики є необхідними заходи, що стимулюють молодь, особливо соціально вразливих категорій, до продовження навчання (у т. ч. роз'яснювальна робота серед учнів та їхніх батьків).

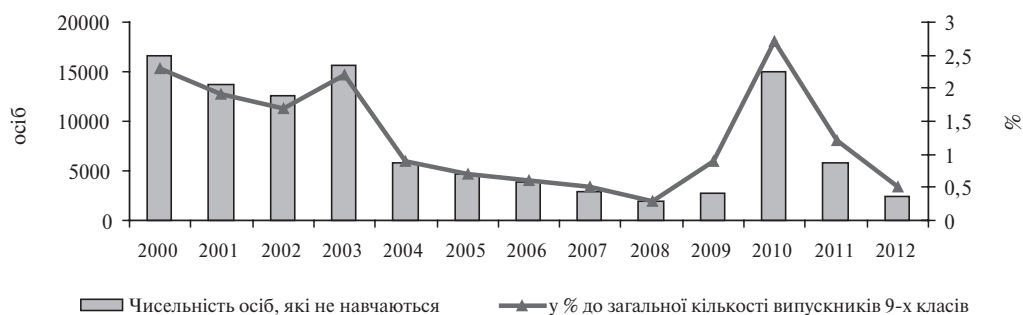

Рис. 4. Випускники 9-х класів, які не продовжили навчання після здобуття базової середньої освіти

Джерело: побудовано за даними [4].

⁸ Без дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку.

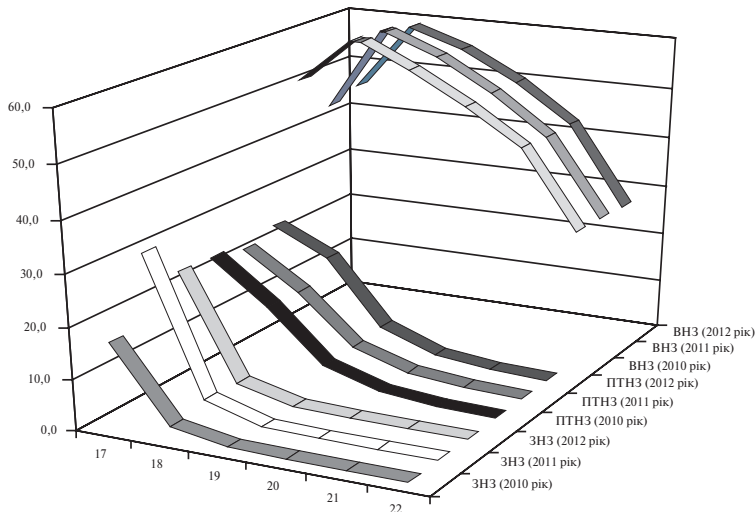

Рис. 5. Рівень охоплення молоді віком від 17 до 22 років освітою*, %

Примітка: * чисельність учнів ЗНЗ, ПТНЗ та студентів ВНЗ у відсотках до загальної чисельності осіб відповідного віку.

Джерело: розраховано за даними [4].

Відсутність прогресу за індикатором 2.4 «Чистий показник охоплення вищою освітою осіб віком від 17 до 22 років» (табл. 1) зумовлює коригування його цільового значення. При цьому слід взяти до уваги структурні зрушення у чисельності учнівських і студентських контингентів відповідного віку (рис. 5).

Перехід на 11-річний термін шкільного навчання позначився насамперед на збільшенні частки 17-річних дітей серед учнів ЗНЗ⁹: 2010 р. – 17,0%; 2011 р. – 30,8%; 2012 р. – 24,1%. Також зросла питома вага 18-річних старшокласників: відповідно 2,6%, 4,0%, 3,5%. Збільшується залучення молоді до професійно-технічної освіти: у 2012 р. серед населення віком 17 років питома вага учнів ПТНЗ становила 24,2%, віком 18 років – 19,1%.

Як показав аналіз, протягом останніх років рівень охоплення вищою освітою молоді віком 19–22 роки залишається доволі стабільним. Отже, зниження рівня охоплення вищою освітою осіб віком 17–22 роки (до 45,7% у 2012 р.) відбулося за рахунок скорочення студентського контингенту віком 17–18 років, насамперед ВНЗ III–IV рівнів акредитації.

В цілому динаміка показників залучення молоді до вищої освіти свідчить про її доступність, у т. ч. завдяки збільшенню державного фінансування, посиленню соціальної підтримки та усуненню істотних інституційних перешкод для її здобуття. Порівняно з радянським періодом, за роки незалежності фактично розширено доступ до безоплатної вищої освіти. Так, якщо співвіднести кількість бюджетних місць у ВНЗ до чисельності випускників, які отримали атестат про повну загальну середню освіту у відповідному році, то маємо такі показники: 1965 р. – 35,3%; 1970 р. – 28,9%; 1980 р. – 24,0%; 1990 р. – 42,0%; 2010 р. – 47,8%; 2012 р. – 51,7%¹⁰.

⁹ Без учнів, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку.

¹⁰ Розраховано за даними Міністерства статистики Української РСР та Державної служби статистики України. За 1965–1990 рр. показники розраховувалися як відношення кількості студентів, які були прийняті до ВНЗ, до чисельності учнів, які закінчили повну середню школу у відповідному році (навчання у ВНЗ за цей період радянської доби було безоплатним). При розрахунку показників за 2010–2012 рр. у чисельнику враховувався лише прийом студентів до ВНЗ III–IV рівнів акредитації на початковий цикл навчання за рахунок коштів державного бюджету.

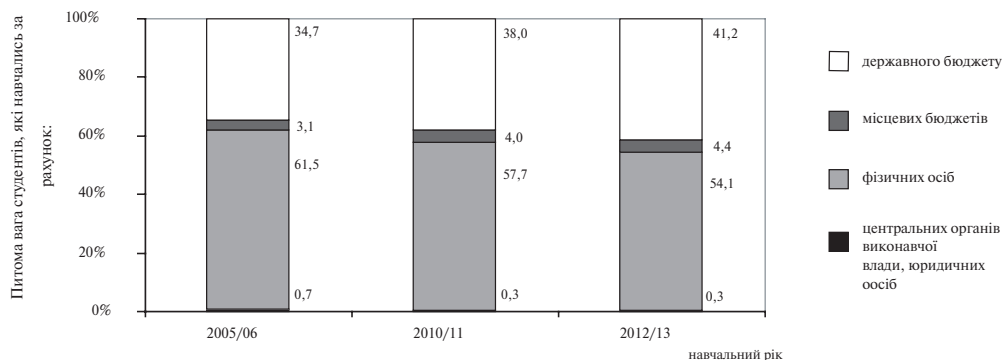

Рис. 6. Джерела фінансування навчання студентів ВНЗ, %

Джерело: побудовано за даними [4].

Протягом останніх років збільшується частка студентів, які навчаються за рахунок державного та місцевих бюджетів: 2005/06 н. р. — 37,8%, 2012/13 н. р. — 45,6% (рис. 6). У 2012 р. вже понад половину загальної кількості студентів (53,2%) було прийнято на початковий цикл навчання за кошти держави. При цьому збережено право на пільгове зарахування до ВНЗ соціально вразливих категорій громадян¹¹. Вступ до ВНЗ для сільської молоді залишається не менш доступним, ніж для міської, — вони мають можливість вибору як майбутньої професії, так і навчального закладу (у т. ч. за цільовим направленням). Важливим напрямом освітньої політики у цьому контексті є покращання об'єктивності, відкритості і прозорості вступної кампанії, удосконалення системи довузівської підготовки молоді, її профорієнтації на здобуття вищої освіти.

Також забезпечується безперервність переходу між середньою і вищою школами: переважна більшість учнів стають студентами ВНЗ одразу після закінчення школи (табл. 2).

Важливість виконання індикатора 2.5 — збільшення чисельності працівників, які пройшли перепідготовку та підвищили свою кваліфікацію (табл. 1), — зумовлена не тільки зростаючими потребами економіки знань, а й звуженням бази відтворення трудового потенціалу країни [6]. Розширення можливостей здобуття освіти впродовж життя закладено у нових Законах України «Про професійний розвиток працівників» та «Про зайнятість населення».

Завдяки реалізації державної програми «Сто відсотків» було забезпечено виконання індикатора 2.6: підключення до Інтернету мають 76,4% шкіл (табл. 1). Однак цей процес, внаслідок об'єктивних передумов, значно краще відбувається у міських поселеннях (94,9%), аніж у сільських (67,1%). Також «відкритими» залишаються питання щодо відставання в інформатизації та комп'ютеризації шкільної освіти від сучасних вимог, недостатнього рівня забезпечення закладів, насамперед у сільській місцевості, високошвидкісною мережею Інтернет та ліцензійними програмними засобами. Взагалі проблема «застарілих комп'ютерів та відсутності сучасного Інтернету» визнається як одна з найгостріших проблем сучасної української школи серед керівників освіти різних рівнів [5].

¹¹ Діти-сироти та позбавлені батьківського піклування, інваліди, діти військових і працівників правоохоронних органів, які загинули при виконанні службових обов'язків, інші категорії. Пільговикам наразі належить 25% бюджетних місць, і ця квота є обов'язковою для кожної спеціальності всіх державних ВНЗ.

Таблиця 2. Зарахування до ВНЗ випускників шкіл*, %

Освітні рівні абітурієнтів	Зараховано до ВНЗ:					
	I–II рівнів акредитації		III–IV рівнів акредитації		I–IV рівнів акредитації	
	2005	2012	2005	2012	2005	2012
Усього прийнято на початковий цикл навчання після закінчення школи, у т. ч:	77,6	78,3	70,6	68,9	72,4	71,1
— після закінчення основної школи зі свідоцтвом про базову загальну середню освіту	37,6	53,3	5,3	11,8	13,5	21,2
— після закінчення старшої школи з атестатом про повну загальну середню освіту	40,0	25,0	65,3	57,1	58,9	49,9

Примітка: * закінчили школу у поточному році.

Джерело: розраховано за даними [4].

Як позитив у контексті виконання завдання 2.В ЦРТ щодо підвищення якості освіти можна зазначити введення нових освітніх стандартів початкової школи, відповідно до яких вже з другого класу діти будуть обов'язково вивчати предмет «Інформатика», а з першого класу — іноземну мову. Паралельно з цим активна увага приділяється навчанню педагогів основам ІКТ та підвищенню їх кваліфікації. Значно покращилася динаміка співвідношення кількості учнів на один шкільний комп'ютер (2005 р. — 54:1; 2012 р. — 25:1).

Створення ефективної системи дистанційного навчання диктується необхідністю розширення моделі інклюзії в Україні. У 2012 р. у ЗНЗ інтегровано 71,5 тис. дітей з особливими потребами¹². Але чисельність дітей віком 6–18 років, які не здобували повну загальну середню освіту за станом здоров'я, становила 10,9 тис. осіб. Значна частина з них (84,1%) — діти, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку. І наразі є певні категорії (насамперед зі складними порушеннями розвитку), навчання яких на державному рівні фактично не організоване. Не є повністю «доступними» для дітей з особливими потребами і звичайні школи. Так, у 14 тис. школах (73,4% денних ЗНЗ, без спеціальних шкіл) вже організовано безперешкодний доступ учнів-інвалідів до першого поверху. Однак лише у 63 школах (0,3%) є доступ для цих учнів до другого поверху, та у 18 школах (0,09%) — до третього і наступного поверхів [4].

Недостатня якість освітньої підготовки залишається центральною проблемою у сфері освіти, насамперед через невідповідність її ресурсної складової новим вимогам часу, існуючої диференціації умов навчання у навчальних закладах різних рівнів та видів. Так, гострою є проблема із забезпеченням шкіл, насамперед у сільській місцевості, вчителями іноземної мови, інформатики, вчителями предметів з природничого циклу. Останніми роками безперервно підвищується частка педагогічних працівників пенсійного віку, які є носіями застарілого досвіду. Рівень забезпечення приладами та обладнанням навчальних кабінетів ЗНЗ занадто низький і має значну регіональну диференціацію. Наприклад, рівень забезпечення кабінетів фізики по

¹² Також з 2012 р. у класах з інклюзивним навчанням введено посаду асистента вчителя та розроблено кваліфікаційну характеристику до цієї посади [5].

регіонах коливається у межах 17–40%, кабінетів-лабораторій хімії – 18–49%, кабінетів-лабораторій біології – 14–24% [7].

Поширення сфери платних послуг не гарантує доступу до якісної освіти, насамперед вищої. Критиці піддаються і занадто розгалужена мережа вищої школи, і можливість підготовки закладом «широкого спектра» фахівців без урахування свого основного профілю. Однак в останні роки основні негативні тенденції було подолано (зокрема, через застосування механізмів «зовнішнього» регламенту – ліцензування та акредитації). Загальна кількість ВНЗ скоротилася протягом 2007–2012 рр. з 904 до 823 закладів (на 9%), а чисельність студентів, які навчаються у відокремлених структурних підрозділах головних ВНЗ, – з 309,5 тис. до 197,5 тис. осіб (на 36%).

Висновки та рекомендації. Задля успішного виконання освітніх індикаторів ЦРТ необхідно розширити напрями освітньої політики та удосконалити механізми її втілення. Більш системно повинні вирішуватися питання щодо подолання основних міжпоселенських та регіональних нерівностей у доступі до якісної освіти, а також значного розширення інклюзивного навчання. Обмеженість «ресурсів розвитку» внаслідок фінансово-економічної кризи диктує сьогодні для України необхідність більш повного використання «внутрішнього» потенціалу освітньої системи – осучаснення змісту освіти, пошук і впровадження нових форм передачі знань, удосконалення навчально-виховного процесу. Важливим є пошук участі у процесі модернізації системи освіти педагогів і науковців, роботодавців, громадських та самоврядних організацій, соціальних партнерів. Підвищення якості освітньої підготовки зумовлює вирішення також інших завдань: удосконалення мережі закладів освіти, у т. ч. післядипломної, посилення кадрового потенціалу освіти, використання нових технологій формування бюджету системи освіти, удосконалення процедур прогнозування розвитку професійної освіти, впровадження системи «зовнішнього» та «внутрішнього» моніторингу на різних рівнях освіти.

Щодо оновлення ЦРТ після 2015 р., то основною проблемою для експертів залишатиметься наповнення матриці завдань індикаторами, які адекватно відображали б зміни у якісних перетвореннях освітньої галузі України. Насамперед, бракуватиме відповідної офіційної інформації, але впровадження нових статистичних показників національного рівня щодо якості освіти вимагає активної участі освітян. Досить перспективним, на нашу думку, є використання міністерського та громадського моніторингу навчальних закладів різних рівнів, які нині активно впроваджуються. У разі залучення результатів соціологічних опитувань щодо якості освітньої підготовки необхідно гарантувати постійність проведення таких досліджень.

Щодо змістовного наповнення матриці, то пропонуємо відобразити й інші пріоритети розвитку вітчизняної освіти: необхідність її гармонізації з ринком праці, модернізація напрямів підготовки фахівців для потреб економіки, посилення конкурентоспроможності випускників ВНЗ та ПТНЗ, визнання українських дипломів на міжнародному рівні, збільшення кількості іноземних студентів. Доцільним є також висвітлювати проблеми і досягнення у розширенні інклюзивної моделі навчання, залучення до професійної освіти соціально-вразливих категорій населення. На наш погляд, повинні знайти відображення аспекти культурного та духовного розвитку нації, тому доречним було б окреслити орієнтири щодо охоплення дітей позашкільною освітою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Україна – Цілі розвитку тисячоліття 2000+5: Матеріали для ювілейної 60-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН / Міністерство економіки України. – К. : Вид-во «Дія», 2005. – 45 с.

2. Цілі розвитку тисячоліття. Україна—2010: Національна доповідь / Міністерство економіки України. — К., 2010. — 107 с.
3. Офіційний веб-сайт Організації Об'єднаних Націй в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua/information-centre/news/1645>
4. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
5. Офіційний веб-сайт Міністерства освіти і науки України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/>
6. Сталій людський розвиток: забезпечення справедливості: Національна доповідь / кер. авт. колективу Е.М. Лібанова. — К. : Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2012. — 412 с.
7. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України; за заг. ред. В.Г. Кременя. — К. : Пед. думка, 2011. — 304 с.

Стаття надійшла до журналу 08.07.2013

О.М. Хмелевская

ДОСТИЖЕНИЕ УКРАИНОЙ ЦЕЛЕЙ РАЗВИТИЯ ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Статья посвящена анализу ситуации в достижении Цели «Обеспечение качественного образования на протяжении жизни» в контексте выполнения Украиной Целей Развития Тысячелетия по итогам 2012 г. В статье описаны достижения Украины в области образования за последние годы, проанализированы основные мероприятия образовательной политики, имевшие положительное системное влияние на сферу образования, раскрыты существующие проблемы в реализации задекларированных целей на 2015 г., с учётом региональных и поселенческих отличий. Предложены рекомендации относительно путей реализации целевых индикаторов и обновления матрицы заданий после 2015 г.

Наибольший прогресс достигнут в дошкольном образовании, прежде всего благодаря принятию на законодательном уровне решения об обязательности образования для детей старшего дошкольного возраста. Также осуществлены важные шаги для улучшения качества и обновления содержания дошкольного образования. В целом показатели охвата улучшены, но существующая сеть дошкольных заведений не может удовлетворить растущие потребности городского и сельского населения в этом виде услуг. Из-за увеличения общей численности детей дошкольного возраста в Украине загруженность заведений ежегодно возрастает, что, в свою очередь, указывает на снижение качества дошкольного воспитания. Поэтому наиболее действенными мероприятиями образовательной политики, наряду с развитием сети заведений, будет расширение различных форм получения дошкольного образования.

Прогресс в охвате средним (полным) общим образованием обеспечен благодаря гарантированию государством обязательности и бесплатности его получения. Кроме того, в Украине диверсифицированы источники его получения в разных учебных заведениях, в том числе профессионально-технических и высших. Сегодня в Украине усиливается тенденция одновременного получения молодежью среднего общего образования и профессии/квалификации. Но анализ ситуации показал, что особенности региональной и поселенческой образовательной инфраструктуры влияют на дальнейшие образовательные ориентиры школьников. Существующая сеть сельских школ физически не в состоянии обеспечить соответствующий охват подростков средним общим образованием, поэтому определенная часть детей вынуждена после окончания основной школы менять место обучения. Одно из основных заданий образовательной политики — недопущение спада интереса для получения более высокого образовательного уровня, прежде всего среди учеников из низкодходных и социально неблагополучных семей.

В статье также проанализирована причина невыполнения целевого индикатора по охвату молодежи 17–22 лет высшим образованием. Доказано, что вследствие перехода на 11-летний срок школьного обучения произошли структурные изменения в численности ученических и студенческих контингентов соответствующего возраста. Вместе с тем динамика показателей привлечения молодежи к высшему образованию свидетельствует о сохранении его доступности, в том числе

благодаря расширению государственного финансирования и социальной поддержки, устранению существенных институциональных препятствий для его получения. Также обеспечивается непрерывный переход между общеобразовательной и высшей школами: на сегодня большинство учеников становятся студентами сразу же после окончания школы.

В статье подчеркивается, что центральная проблема образования — качество образовательной подготовки. Она должна решаться с помощью расширения направлений образовательной политики и усовершенствования механизмов её внедрения. Очерчены основные пути её реализации.

Ключевые слова: образовательная система, уровень охвата образованием, доступность образования, качество образовательных услуг, образовательная политика, Цели Развития Тысячелетия.

O. M. Khmelevska

ACHIEVEMENT OF MILLENNIUM DEVELOPMENT GOALS IN THE FIELD OF EDUCATION IN UKRAINE

The article is dedicated to the analysis of the situation with the «Providing Quality Education Throughout Life» Goal in the context of Ukraine's implementation of the Millennium Development Goals by the end of 2012. This article describes the achievements of Ukraine in the field of education in recent years, analyzes the main measures of education policy, which had a positive systemic impact on education, highlights the existing problems in the implementation of the declared intentions for 2015, taking into account regional and residential differences. The recommendations on ways to implement the targeted indicators and update of the matrix of tasks after 2015 are also proposed in the article.

The most significant progress has been achieved in the sphere of preschool education, particularly through the adoption of the legislative decision on compulsory preschool education for children of senior preschool age. Significant steps to improve the quality and to modernize the content of preschool education have been made as well. However, despite the improvement in coverage rates, the existing network of preschool institutions cannot meet the growing needs of urban and rural population in these services. The workload of kindergartens has been steadily increasing each year (and this is a sign of deterioration of the quality of preschool education) due to the increase of the total number of preschool children in Ukraine. That is why the most effective measures of educational policy are the expansion of various forms of obtaining preschool education along with the development of the network of educational institutions.

The progress in secondary education coverage is provided through the state guarantee of its obligatoriness and free-of-charge basis. Besides, the sources of obtaining it are diversified in Ukraine at different types of educational institutions, including vocational and higher. Nowadays the tendency of youth simultaneously obtaining complete secondary education and professional education/qualification is increasing in Ukraine. However, the analysis of the situation showed that the characteristics of regional and residential educational infrastructure are influencing further education objectives of schoolchildren. The existing network of rural schools is physically unable to provide the proper coverage of adolescents with complete secondary education, so some village children are forced to change their place of learning after finishing basic school education. Herewith the main task of educational policy is to prevent the decline of interest in obtaining a higher education level, especially among the pupils from low-income and disadvantaged families.

This article also analyzes the cause of the underfulfilment of the target indicator on coverage of youth with higher education. It is shown that the structural changes in the number of pupil and student contingents of the appropriate age took place due to the transition to the 11-year duration of school education. Nevertheless, the dynamics of enrollment of young people in higher education suggest the preservation of its accessibility, including through the expansion of state funding, social support and removal of institutional barriers of obtaining it. The continuity of the transition between middle and high schools is provided for too: currently the majority of pupils become university students immediately after finishing school.

The article emphasizes that the central problem of education is the quality of educational training. This problem must be solved by the expansion of educational policy and mechanisms for its implementation. The basic ways of solving these problems are defined in the article.

Key words: system of education, enrollment rate in education, access to education, quality of education, educational policy, Millennium Development Goals.

УДК 316.334.3

G.V. GERASYMENKO,

PhD (Economics), Senior Researcher

M.V. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies,

NAS of Ukraine

E-mail: geranna@ukr.net

SOCIAL POLICY IN MODERN SOCIAL CHALLENGES: GOALS AND PRINCIPLES OF REALIZATION

The article is devoted to defining the tasks and principles of efficient social policy in present social transformations. The problem of the tradeoff between social and economic priorities is grounded, while the need in searching for a compromise between various goals of social development is discussed. Basic contradictions, faced by decision-makers when formulating social policies, are outlined, as well as approaches to determination of vulnerable population groups. The author's understanding of social progress is proposed to unify different visions of social policy models. Base principles, which should be used for implementation of and responsible social policies, are developed. The need in evaluation of social policy results is grounded with a particular emphasis on application expansion of subjective estimations based on «indirect» indicators and sociological surveys. The need in consideration of public opinion is discussed with regard not only to the results of social programs, but also to goal-setting in the field of social policy.

Key words: social policy, social progress, social indicators, social justice, economic efficiency.

Introduction. Understanding of transformation processes in a society and new arising social threats and challenges result in a need to revise priorities of social development, to ground new goals and tasks faced by global community and national governments in choosing the optimum models of economic development and providing appropriate quality of life of a population. As a result, particular attention to development and realization of social policy is very actual, while the limited amount of budgetary resources, which remain the basic source of funding of social programs and actions, determines the need in implementation of monitoring and evaluation of efficiency of their use, tracing a correspondence between the final results and specified priorities and tasks. In accordance with Severin Bruyn's scientific vision of a compromise between social and economic priorities, «economics is the science which studies human behavior as a relationship between ends and scarce means which have alternative uses» [1, p. 186].

Study of recent publications. Issues of social policy development are among the most essential branches of social science, as efficiency of social programs directly determines population well-being, as well as implementation of the principle of social justice and achievement of social development goals. Among the national economists different aspects of development and realization of social policy were investigated in the works of O. Halchynkyi, V. Geyets, O. Grishnova, N. Deyeva, G. Dmytrenko, M. Dolishnyi, T. Zayats, M. Karlin, I. Kurylo, V. Kutsenko, E. Libanova, L. Lisohor, E. Makarova, V. Novikov, O. Novikova, V. Onikienko, S. Pyrozhkov, U. Sadova, L. Semiv, V. Steshenko, L. Chernyuk, L. Shevchuk and others. At the same time, dynamic social changes cause a need in regular revisions of priorities and setting new target orienteers of social development. Thus, this work is devoted to fulfillment of the following **tasks**: to define approaches to essence and goals of social policy at times of present social transformations and to ground the adequate principles of efficient social policy, responding to the new challenges.

Basic results of the research. In a broad sense the term social policy could be defined as a system of institutional and legislative measures targeted at achieving social goals and tasks of the state. Respectively, the principal aims of social policy should cover the following fields:

- development of policy measures and management practices on granting basic social services to a population, including administration of the public health system, social protection, education, mental and physical development, regulation of employment and housing policies;
- combating social problems, including unemployment, low level of social safety and prevalence of asocial phenomena, poverty and inequality, socially determined diseases, crime, etc.;
- improving position of vulnerable groups in a society, care of incapable and elderly populations; combating problems of xenophobia and discrimination (race or ethnic, gender, age, etc.);
- studying and managing collective «social actions» to combat the mentioned challenges, i.e. support of activities of local communities, facilitating social responsibility of business, consolidation of activities of non-governmental and international organizations and other representatives of civil society.

Complications with task-setting in the field of social policy are caused by the need to balance between contradictions of economic and social priorities of a state, to search for a compromise between the aims of economic growth and creation of egalitarian society. As a whole, the idea of implementation of the principle of social justice in distribution of economic growth results has been calling for attention of the leading economists of the end of XXth century [2; 3; 4; 5], while the conflict character of these tasks' interaction is considered a dogma in neoliberal economic school. Thus, as A. Okun argues, states have to choose between economic efficiency and egalitarian society, as «efficiency of the economy is achieved at expense of inequality in incomes and «richness» [6]. Indeed, the present post-crisis experience of the European countries reveals that most of them prefer to support financial sustainability of national economies and make significant steps towards short-cutting of social programs by freezing or even reducing social standards. At the same time, welfare models of budgetary policy receive the largest public support, while social initiatives of governments stand as efficient means of impact on population electoral behavior, even in conditions of their obviously populist character.

Another important aspect, which has to be taken into account at task-setting of social policy, is seen in consideration of interests of representatives of various parties, as benefits

and costs of the public policies could concern small population segments, not the whole society. The modern theory of «public choice» argues that a state is functioning relatively efficiently when cost-benefit distribution affects equal population groups, whose interests are balanced in the end [7]. However, the optimum solutions of this task are quite rarely seen in practice.

The most prominent example of a constant search for such a compromise is represented by the operation of social safety nets, which are affected by direct influence of two interested groups – working population as tax-payers and recipients of social assistance as consumers of budget expenditures (pensioners, disabled and low-income persons, other disadvantaged people). In highly-aged developed societies, demographic dependency rates are increasing; this demographic pressure is facilitated by negative impacts of crisis phenomena in economies leading to increase in a number of unemployed and low-income persons. As a result, the numerous groups of last categories are obtaining increasing political impact in a society, but intensification of their demands is often associated with paternalist expectations; it should be also considered by policy-makers. That is why the «art» of social policy planning suggests a compromise between interests of all parties – both social expenditure consumers and social benefit «producers» (working population which provides sufficient levels of budget revenues, which are redistributed later).

A fair distribution of social resources among various groups of final consumers is another problematic issue, as well as determination of the target groups of support and categories of increased vulnerability. Responsible policy makers should also understand the specificity of cause-effect relations in creation of «vulnerability» and assess its determinants adequately: does this vulnerability result from objective, external causes (disability, severe disease, social disadaptation) or from more subjective causes (unwillingness to work, prevailing of dependency moods or even misuses of the state social support)?

In most societies, the target population categories for social programs are formed by elderly and disabled persons, children (in particular, orphan children and children deprived of parental care) and families with many children, lonely mothers, persons with socially determined diseases (for instance, HIV-positive persons) or diseases requiring expensive treatment, refugees and victims of human trafficking. Importantly, the retired status, which is often associated with low incomes in Ukraine, is not necessary considered vulnerable in the developed regions. Pensions on age are directly related to the results of previous employment there. Prevalence of accumulative pension schemes and private pension programs, opportunity for personal savings during the working life make pensioners the «privileged» members of postindustrial societies. That is why it is a very specific task to determine the target vulnerable groups, which should consider specificity of the national context in each country.

The principal feature, combining different visions of social policy models, is their subordination to the idea of social progress, which is defined as a *directed advancing movement, accompanied not only by positive dynamics of quantity indicators, but also by quality shifts in various aspects of public life and respective transformations in population perceptions (values, life-style, personal priorities in life, attitude to consumption and environment, etc.)*.

The recent research studies are grounded on two basic methodological approaches to evaluation of social policy results: the concept of life satisfaction based on subjective estimations of people and the concept of well-being based on objective indicators, describing the living standards in a society. However, both concepts deal with assessment of social progress in terms of present generation only; an attempt to take into account the interests and well-being of future generations is realized only within the concept of sustainable development. Thus,

the latter concept deals with idea of inter-generational solidarity in social policy. Respectively, social progress should be characterized by improvements in society's «sustainable and fair well-being» to provide «communities' adequate understanding of progress in the XXIst century» [8]. The increasing role of local communities in facilitating social development is also emphasized by M. Salvaris, who describes expansion of social projects developed at the level of community and characterized with the following features [9]:

- integration of economic-social-environmental issues in understanding of a population well-being;
- declaration of the target orienteers of development and setting indicators to evaluate progress for each target;
- participation of communities and various representatives of civil society in discussion and setting of orienteers and indicators;
- specification of the long-term period for fulfillment of policy tasks;
- implementation of legitimate decision-making.

In author's opinion, efficient and responsible public social policy should be developed in correspondence to certain *principles* at the modern stage of development:

1) fair distribution of results of social program's realization (implementation of the principle of social justice in terms of inter-generational solidarity, gender equality, urban-rural and regional gaps, equal access to basic social services for all population groups, irrespective of their education or incomes);

2) sustainability, i.e. subordination to the long-term stable results, not to momentary effects, and consideration of interests of future generations;

3) proactive character of social policies, which should motivate people to become more active and to search for opportunities to overcome crisis situation by themselves and to improve their well-being through personal efforts;

4) irreversibility, i.e. ensuring quality transformations in social processes, non-acceptance of opportunity to return to the previous standards in public opinion;

5) search for a compromise in development priorities, which enter into a contradiction sometimes (such as «production growth — environment deterioration»; «consumption growth — exhaustion of resources»);

6) «controllability», i.e. subordination to the specified development goals, setting of rational «limits of growth» and the corresponding system of target orienteers and indicators of progress evaluation;

7) complexity of impacts, shown in achieving cumulative social effect through inter-relations among different aspects of quality of life.

Such understanding of aims of social policy related to quality transformations in the way of life, priorities and outlooks in a society should be used as the criterion and measure of social development, as indicator of efficient goal-setting and public resource allocation. This approach predetermines the need in transition from evaluation of «resource» indicators of social development (such as per capita provision norms by medical or educational institutions, qualified personnel, public social expenditures, etc.) towards quality indicators, reflecting the actual results of social programs or the so-called «social effects» (state of population health, quality of education, rate of social integration and safety in a society, etc.).

In this context, the role of extended use of subjective estimations of social policy results is also increasing. In particular, it concerns deprivation approach based on sociological questioning intended to reveal the rate of exclusion from such basic social benefits as appropriate housing conditions, access to educational, medical, social services, infrastructure,

etc. Special population surveys to reveal the rate of satisfaction with quality and accessibility of these services are also very important.

In general, such population surveys are regularly conducted in most developed countries; for instance, surveys targeted at revealing health self-estimation are wide-spread, as official rates of applications to medical institutions or registered rate of disease incidence cannot be regarded as reliable indicators of public health. Also, indicators of life expectancy do not reflect quality of life. Moreover, any effects of public health policy are obviously revealed only in the long- or mid-term perspective.

However, correspondence between real needs and demands in society is an important problem of any subjective estimations; it is well illustrated by the experience of creation of «societies of consumption» in the developed regions, where increase in well-being and constant public demand on its further growth is not accompanied with intensification of life satisfaction and confidence in the future. In contrast, R. Lane argues about a decline in feeling of happiness among residents of the present market economies, explaining this fact by institutional neglect of social needs [10]. So, foreign researchers currently pay a lot of attention to developments of methodological approaches to constructing the «indices of happiness», as they are considered the most adequate subjective indicators of satisfaction in a society, in particular in combination with life expectancy parameters [11].

Importantly, subjective indicators are also important tools for evaluating both progress related to specific social programs, as well as efficiency of goal-setting in the field of social policy. Thus, assessment of success of a social policy requires information on achievement of the selected tasks (such as poverty alleviating strategies or improving of housing conditions of households, granting of social support to vulnerable population groups) based on analysis of public opinion on the corresponding policies and their results. In this regard, some kind of political marketing in the field of social policy is actual, which cannot be realized without consideration of public opinion, expectations, level of satisfaction of some groups. Particular attention should be paid to well-planned information campaigns to promote obviously unpopular social reforms, such as raising of the pension age or short-cutting of social privileges, etc. Ultimately, public support for social policies is an important condition of their final efficiency: a program cannot be regarded as successful without public acknowledgement of priorities of realized actions and positive attitude to its results, even if the selected tasks have been formally achieved.

Conclusions. Measures of social policy cover the system of interventional tools implemented by the state to support population well-being and to provide social protection for special groups, to prevent social risks and to solve social problems. Although the range of these measures, their generosity and efficiency differ in various societies, their common and general aim is to provide equal access to base social needs for a population. At the same time, the newest challenges of social development result in arising of new tasks of social policy, lead to creation of new groups of increased vulnerability which require support. On the other hand, numerous contradictions common for goal-setting in the field of social programs cause the need to implement some principles when developing social policies. These principles should be subordinated not only to ideas of social justice, but also to bases of sustainable development, take into account economic preconditions and priorities, etc. However, the general grounds of efficient social policy in any society should suggest target and proactive character of basic support programs, targeted at preventing citizens' vulnerability and motivating their conscious position in providing own well-being.

REFERENCES

1. Bruyn, S. T. (1991). The field of social investment. Cambridge University Press, 320 p.
2. Browning, E. K., Johnson W.R. (1984). The Trade-Off between Equality and Efficiency. In: The Journal of Political Economy, Vol. 92, No. 2 (Apr., 1984), pp. 175–203.
3. Kenworthy, L. (1995). Equality and efficiency: The illusory tradeoff. In: European Journal of Political Research, 27, pp. 225–254.
4. Lee, D.R. (1987). The tradeoff between equality and efficiency: Short-run politics and long-run realities. In: Public Choice, Vol. 53, No 2 (1987), pp. 149–165.
5. Якобсон Л.И. Государственный сектор экономики: экономическая теория и политика. —М.: ГУ-ВШЭ, 2000.
6. Okun, A. (1975). Equality and Efficiency: The Big Tradeoff, Washington: Brookings Institution Press.
7. Mueller, D. C. (2003). Public Choice III. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Giovannini, E., Hall, J., Morrone, A., and Ranuzzi, G. (2009). A framework to measure the progress of societies. Draft OECD Working Paper.
9. Salvaris, M. (2000). Community and social indicators: How citizens can measure progress – An overview of social and community indicator projects in Australia and internationally. Hawthorn: Swinburne University of Technology.
10. Lane, R. (2000). The loss of happiness in market democracies. Yale University Press, USA.
11. Veenhoven, R. (1996). Happy life expectancy: a comprehensive measure of quality-of-life in nations. Social Indicators research, Vol. 39, pp. 1–58.

Стаття надійшла до редакції журналу 10.06.2013

Г.В. Герасименко

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА В УМОВАХ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНИХ ВИКЛИКІВ: ОБГРУНТУВАННЯ ЗАВДАНЬ ТА ПРИНЦИПІВ РЕАЛІЗАЦІЇ

Стаття присвячена визначенню завдань соціальної політики в умовах сучасних трансформацій, дослідженню проблеми вибору пріоритетів та пошуку компромісу між різними цілями суспільного розвитку. В якості основних напрямів соціальної політики на сучасному етапі розглядаються такі складові, як розробка політичних заходів та управлінських практик щодо надання базових соціальних послуг населення; вирішення найбільш гострих соціальних проблем; питання, пов'язані зі становищем вразливих груп у суспільстві, підтримка непрацездатного та літнього населення; вирішення проблем дискримінації (за віком, гендерної, етнічної тощо) та ксенофобії; підтримка та спрямування колективних соціальних «дій», покликаних протистояти цим викликам, тобто, розвиток громадянського суспільства.

Окреслено основні протиріччя, з якими стикаються розробники соціальної політики, – між принципами економічної ефективності та соціальної справедливості, інтересами різних категорій населення (як платників податків та «споживачів» соціальних видатків, так і різних груп отримувачів соціальної допомоги), коротко- та довгостроковими пріоритетами розвитку. Запропоновано авторське розуміння поняття соціального прогресу як спрямованого поступального руху, що супроводжується не лише позитивною динамікою кількісних показників, а й якісними змінами в різних сферах суспільного життя та відповідними зрушеннями у свідомості населення. Сформульовано загальні принципи, яким має підпорядковуватися ефективна та відповідальна соціальна політика, зокрема – справедливий розподіл результатів, сталий характер перетворень, проактивність основних заходів, збалансованість різних пріоритетів реалізації реформ, комплексний характер впливу тощо.

У статті підкреслюється необхідність широкого застосування суб'єктивних оцінок результатів соціальної політики за допомогою показників «непрямого» характеру та соціологічних опитувань населення. Обгрунтовано необхідність урахування суспільної думки не лише щодо оцінки результатів соціальних програм, а й особливостей цілепокладання у сфері соціальної політики.

Ключові слова: соціальна політика, соціальний прогрес, соціальні індикатори, соціальна справедливість, економічна ефективність.

А.В. Герасименко

СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННЫХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ВЫЗОВОВ: ОБОСНОВАНИЕ ЗАДАНИЙ И ПРИНЦИПОВ РЕАЛИЗАЦИИ

Статья посвящена определению заданий социальной политики в условиях современных трансформаций, исследованию проблемы выбора приоритетов и поиска компромисса между различными целями общественного развития. В качестве основных направлений социальной политики на современном этапе рассматриваются такие составляющие, как разработка политических мер и управленческих практик относительно предоставления базовых социальных услуг населению; решение наиболее острых социальных проблем, вопросы, связанные с положением уязвимых групп в обществе, поддержка нетрудоспособного и пожилого населения; решение проблем дискриминации (возрастной, гендерной, этнической и т.д.) и ксенофобии; поддержка и направление коллективных социальных «действий», противостоящих этим вызовам, т.е. развитие гражданского общества.

Обозначены основные противоречия, с которыми сталкиваются разработчики социальной политики, — между принципами экономической эффективности и социальной справедливости, интересами различных категорий населения (как налогоплательщиков и «потребителей» социальных расходов, так и различных групп получателей социальной помощи), кратко- и долгосрочными приоритетами развития. Предложено авторское понимание понятия социального прогресса как направленного поступательного движения, сопровождаемого не только положительной динамикой количественных показателей, а и качественными изменениями в различных сферах общественной жизни и соответствующими сдвигами в сознании населения. Сформулированы общие принципы, которым должна подчиняться эффективная и ответственная социальная политика, в частности — справедливое распределение результатов, устойчивый характер преобразований, проактивность основных мероприятий, сбалансированность различных приоритетов реализации реформ, комплексный характер влияния и т.д.

В статье подчеркивается необходимость широкого использования субъективных оценок результатов социальной политики с помощью показателей «непрямого» характера и социологических опросов населения. Обоснована необходимость учета общественного мнения не только по отношению к результатам социальных программ, но и относительно целеположения в сфере социальной политики.

Ключевые слова: социальная политика, социальный прогресс, социальные индикаторы, социальная справедливость, экономическая эффективность.

УДК 314.4-314.422.22

Н.О. РИНГАЧ,

д-р наук з держ. упр.,

Інститут демографії та соціальних

досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: r_na@rambler.ru

ОЦІНКА ДОСЯГНЕННЯ ЦІЛІ РОЗВИТКУ ТИСЯЧОЛІТТЯ ЩОДО ЗНИЖЕННЯ ДИТЯЧОЇ СМЕРТНОСТІ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто сучасний стан смертності дітей у віці до 5 років в Україні, зміни її рівнів та структури. Здійснено оцінку реалізації прийнятих на себе країною в рамках Декларації Тисячоліття зобов'язань щодо зниження дитячої смертності та досягнення цільових індикаторів, які характеризують смертність немовлят та смертність дітей до 5 років, висвітлено можливості і перешкоди прогресу у цій царині.

Ключові слова: смертність дітей у віці до 5 років, Цілі Розвитку Тисячоліття:Україна.

Постановка проблеми. Зниження дитячої смертності є однією з головних Цілей Розвитку Тисячоліття (ЦРТ). Завданням на глобальному рівні стало «зменшити рівень смертності дітей у віці до 5 років у світі за 1990–2015 рр. на дві третини». Відповідно індикаторами стали смертність дітей до досягнення 5 років, смертність немовлят та частка малюків, які досягли 1 року, імунізованих проти кору.

Україна вибрала два індикатори: (1) Рівень смертності дітей віком до 5 років, кількість померлих дітей відповідного віку на 1000 народжених живими та (2) Рівень смертності немовлят, кількість померлих дітей віком до 1 року на 1000 народжених живими. Підкреслимо, що в Україні, як і в більшості розвинутих країн, основні втрати дитячих життів припадають на вік до одного року, і саме смертність немовлят в Україні є провідною у формуванні смертності дітей до 5 років. Ймовірність померти різко зменшується після досягнення дитиною однорічного віку. Якщо у 2012 р. у віці до року в Україні померло 4371 немовля, то за вчетверо довший часовий проміжок 1–4 роки – 863 дитини. Таким чином, в країні абсолютна більшість, або 83,5% дітей, які не дожили до межі п'ятирічного віку – немовлята. Тому переважно дослідження зосереджено на аналізі дитячої смертності до досягнення одного року, а ситуація щодо смертності до 5 років залишається менш висвітленою.

Однак, визнаючи слушність більшої значущості смертності до року у структурі втрат у ранньому дитинстві, підкреслюємо необхідність вивчення проблеми смертності до досягнення п'ятирічного віку — передусім з метою запобігання таким втратам.

Актуальність дослідження проблеми. Минуло 12 років з часу прийняття Декларації Тисячоліття, зокрема, зобов'язання щодо скорочення дитячої смертності в глобальному масштабі на дві третини за 1990–2015 роки (ЦРТ 4). У світі вдалося домогтися істотного прогресу — зниження показника смертності у віці до п'яти років на 41%: від 87 на 1000 народжених живими у 1990 р. до 51 в 2011 році [1]. Критерії досягнення цілі щодо зменшення дитячої смертності в Україні було розроблено з огляду на ситуацію з відносно низьким її рівнем (який, зауважимо, все ж перевищував більш ніж удвічі аналогічний рівень країн Євросоюзу). Відповідно на виконання Національної цілі 4 було поставлено завдання щодо зменшення смертності дітей до п'яти років за 2001–2015 рр. на 17 % [2]. Нагадаємо, що навіть у разі однаково сформульованих цілей спостерігалась значна диференціація цільових критеріїв у різних країнах Європейського регіону ВООЗ за величиною та завдань, спрямованих на їх досягнення. Це залежало як від базового рівня дитячої смертності, так і можливостей країни. Якщо Латвія задекларувала до 2015 р. скорочення смертності дітей віком до 5 років до показника 1,6 на 1000 народжених живими; Білорусь — до 7,6; Молдова — до 8,4; РФ до — 11,0; то такі країни, як Узбекистан — до 24,4; Таджикистан — до 42,3; Киргизія — до 55,3 на 1000 народжених живими. Натомість Польща навіть запланувала раніше — до 2010 р. — досягти показника 0,9 на 1000 народжених живими. У Чехії, де вже у 2002 р. смертність до року досягла позначки 4,1‰, завданням стало «Зберегти існуючий низький рівень смертності немовлят та перинатальної смертності» [3]. У Національній доповіді «Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна — 2013» завдання було змінено на «Зменшити рівень смертності дітей віком до 5 років на чверть». Прикладом предметного фокусування на необхідності запобігання втратам дитячих життів через неприродні причини у такому віці стало визначення Латвією завдання 2 Цілі 4 як «Скоротити вдвічі за 1995 — 2015 рр. дитячу смертність внаслідок дії зовнішніх факторів за віковими групами», в тому числі, задачі «зменшення абсолютного числа померлих дітей 0–4 років з 67 до 43 осіб, або майже на 36% [3, с. 133].

Як підкреслюється у доповіді про реалізацію ЦРТ в Європі та Центральній Азії [4], рівні дитячої смертності в країнах з розвинутою економікою — найбільш низькі у світі, тенденція до досягнення цільового індикатора спостерігається і в колишніх соціалістичних республіках. У деяких країнах показники знизилися іноді навіть удвічі, проте рівень дитячої смертності є відносно високим, і зберігається нерівність всередині окремої країни. Це стосується і України. Ситуацію можна оцінювати так: з одного боку, вже в 2010 р. смертність дітей до 5 років в Україні досягла цільового індикатора 2015 р., а в 2012 р. його значення знизилося до 10,2 на 1000 народжених живими, тобто можна говорити про «перевиконання» завдання. Відповідно і смертність немовлят, що визначає рівень дитячої смертності в країні, зменшилася. З другого боку, смертність немовлят залишилася в 3,9 разу вищою, ніж у Норвегії.

В Україні також спостерігаються відмінності у розподілі смертей дітей до року, що мали місце протягом першої доби, першого місяця і протягом 12 місяців після народження. Перші 28 днів життя є найбільш уразливим періодом для виживання дитини. У світовому масштабі у 2012 р. приблизно 44% смертей до досягнення дітьми п'ятирічного віку трапляються саме в цей період [5]. Так, якщо в розвинутих країнах значно більше випадків смерті припадає на першу добу та перший місяць

життя дитини (частка смертей у віці до 24 годин з моменту народження становить в середньому 30% від усієї кількості дитячих смертей до року, а в таких країнах з низькою дитячою смертністю, як Канада і Швейцарія – навіть більше 40%), то в Україні – 16%. Відповідно частка неонатальної смертності в розвинутих країнах досягає 56%, в Україні – 44% [6].

Для моніторингу прогресу в досягненні ЦРТ ООН використовує показники, які розраховує міжвідомча група з оцінки дитячої смертності IGME (The UN Inter-agency Group for Child Mortality Estimation). Між показниками, що розраховуються IGME, і офіційними показниками, які використовують уряди країн, спостерігаються розбіжності, тим більші, чим менш досконала і надійна наявна статистика. Для України останній (на середину 2012 р.) оціночний показник смертності дітей до 5 років дорівнював 11,0 на тисячу народжених живими (в межах 10–12), тобто був практично ідентичний офіційному, тоді як, наприклад, в Туреччині (з оціночним показником 14) межі становили від 10 до 21‰.

Мета – проаналізувати особливості просування України до реалізації Цілі Розвитку Тисячоліття щодо зниження дитячої смертності, оцінити досягнення індикаторів ЦРТ 4 та можливості й напрями подальшого зменшення втрат.

Виклад основного матеріалу. У рамках даної роботи було здійснено аналіз змін рівнів та структури смертності дітей у віці до 5 років в Україні та оцінку стану досягнення прийнятих на себе країною в рамках Декларації Тисячоліття цільових індикаторів, які її характеризують. У табл. 1 подано динаміку рівнів дитячої смертності за 2000–2012 роки. Як видно, вже в 2010 році обидва цільових індикатори були навіть дещо вищими за заплановані.

Таблиця 1. Динаміка смертності немовлят та смертності до п'яти років в Україні, кількість померлих дітей відповідного віку на 1000 народжених живими

Вік, років	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2015*
0	11,9	11,3	10,3	9,6	9,5	10,0	9,8	11,0	10,0	9,4	9,1	9,1	8,5	9,3
0–4	16,0	14,4	13,6	12,9	12,4	12,9	12,4	13,6	12,2	11,3	10,7	10,7	10,2	11,0

Джерело: за даними Держстату України. *Наведені цільові показники ЦРТ4 2015 року [7,8].

Є певні відмінності за статтю між ймовірністю померти: показник смертності немовлят для хлопчиків перевищує такий для дівчаток (11,0 проти 8,6 на 1000 народжених живими), показники смертності у віці до 5 років – 11,3 та 9,0 на 1000 народжених живими відповідно. У сільській місцевості показник смертності немовлят вищий, ніж у міських поселеннях (на 0,9‰). Значною є диференціація показників смертності немовлят за регіоном країни – від найвищого 12,6 на 1000 народжених живими у Донецькій області (єдиній з усіх, де в 2012 р. показник був вищий, ніж у 1990 р.!) до найнижчих (5,7) у Київській області і навіть 5,1 на 1000 народжених живими у м. Севастополі (рис.1).

Аналіз регіональної динаміки за останні роки не дає можливості виділити певний макрорегіон з кращими результатами – у різні роки найвищі показники спостерігались як на Заході, так і на Сході країни, різною, часто нерівномірною, була і динаміка змін. Так, навіть прогнозоване, у зв'язку з запровадженням міжнародних критеріїв перинатального періоду, живонародженості й мертвонародженості та поряд-

ку реєстрації живонароджених і мертвонароджених, підвищення показника у 2007 р. не спостерігалось у Волинській, Житомирській, Київській, Кіровоградській, Тернопільській областях. У певних регіонах за 1990–2012 рр. рівень смертності немовлят знизився приблизно наполовину (Чернівецька, Луганська, Сумська, Полтавська, Київська, Івано-Франківська).

Однак, на нашу думку, різке зменшення за короткий проміжок часу смертності немовлят, іноді навіть до рівня нижче середньоукраїнського, у окремих регіонах викликає запитання стосовно можливої достовірності реєстрації дитячих смертей. Так, у Кіровоградській області показник суттєво зменшився за 2011–2012 рр. – з 13,1 до 9,4 на 1000 народжених живими. Луганщина, де впродовж 1990–2010 рр. смертність немовлят перевищувала середній показник по країні, у 2012 р. ввійшла у «десятку» регіонів з найкращими показниками.

Максимальний рівень смертності дітей до 5 років у 2012 р. також було зафіксовано на Донеччині (13,8), що на третину перевищує середньоукраїнський показник, і майже вдвічі вище, ніж у Київській області та м. Севастополь (рис. 2).

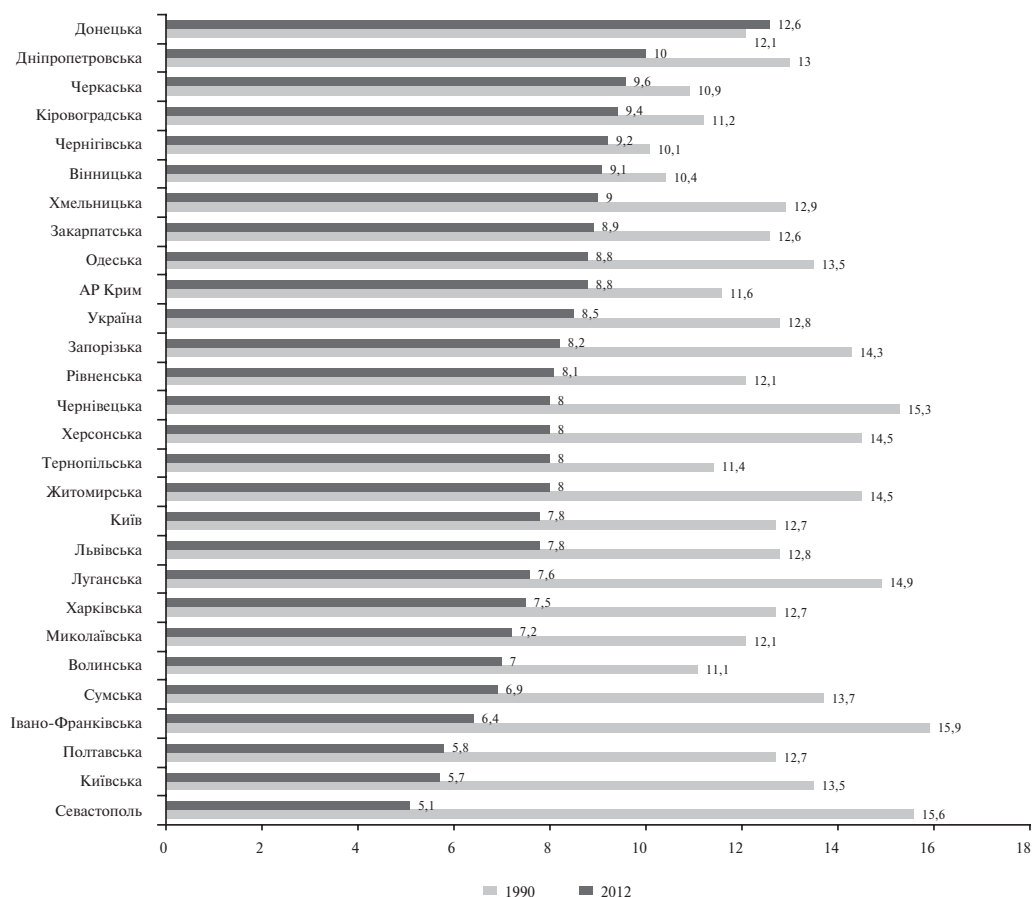

Рис. 1. Смертність немовлят за регіонами, на 1000 народжених живими, 1990, 2012 рр.

Джерело: за даними Держстату України.

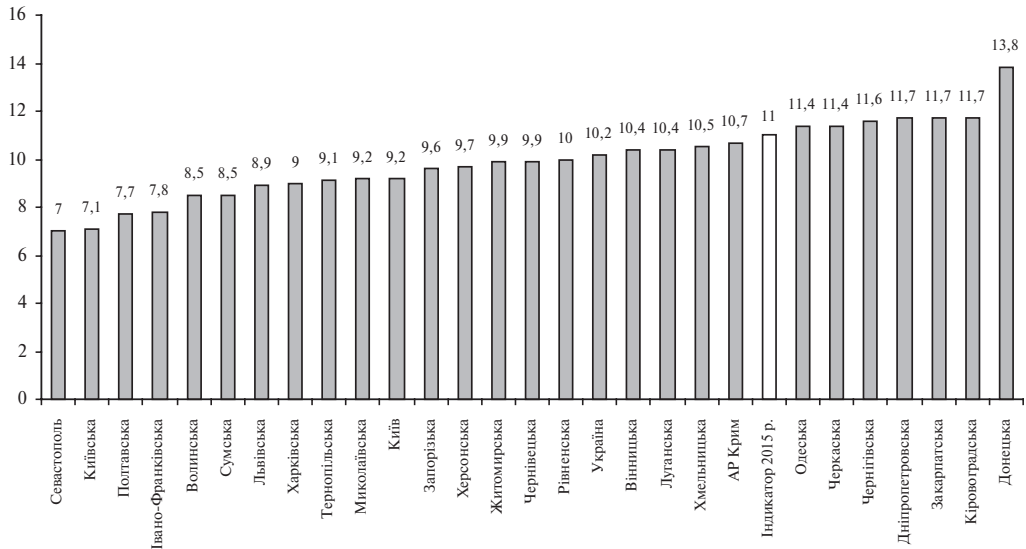

Рис. 2. Смертність дітей у віці до 5 років за регіонами, на 1000 народжених живими, 2012 р.

Джерело: за даними Держстату України.

Рис. 3. Смертність дітей у віці до 5 років у вибраних країнах Європейського регіону ВООЗ, на 1000 народжених живими, 2011 р.

Джерело: State of the World's Mothers report 2013 [6].

Порівняльний аналіз рівня смертності дітей до п'яти років у країнах Європейського регіону ВООЗ дає змогу одночасно говорити про певною мірою благополучну ситуацію в Україні – якщо порівнювати з республіками Середньої Азії і навіть сусідньою Молдовою, та про відносно тривожну – якщо проводити паралелі зі скандинавськими країнами (рис. 3).

Структура смертності дітей у віці 1–4 роки істотно відрізняється від такої у наймолодшому віковому інтервалі. Так, якщо понад половину смертей немовлят

зумовлюють специфічні, притаманні лише цьому віковій стани, що виникають в перинатальному періоді (клас XVI), то для українських дітей, які перетнули однорічну межу, найбільший ризик померти до п'ятирічного віку – внаслідок зовнішніх причин. Кожен третій випадок смерті зумовлюють саме вони – 293 дитини з 863 померлих пішли з життя через наслідки дії зовнішніх чинників (рис. 4).

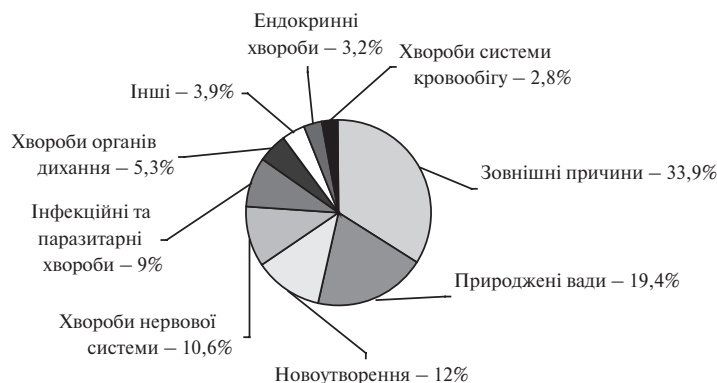

Рис. 4. Структура смертності дітей у віці 1–4 роки за причинами смерті в Україні, 2012 р., %

Джерело: Розрахунки за даними Держстату України.

Якщо не враховувати фатальні неочікувані катастрофи (в т.ч. природні і антропогенні стихійні лиха), які рівною мірою забирають життя і дітей, і дорослих, більшість смертей дітей до п'яти років від зовнішніх причин можна розцінювати як результат неналежного догляду (неумисного чи усвідомленого, що є ще страшнішим).

Майже кожна п'ята смерть у віці 1–4 роки (19,4%) – внаслідок природжених вад, 12% смертних випадків спричинені новоутвореннями. Четверту позицію (10,6%) посіли хвороби нервової системи, причому запальні хвороби центральної нервової системи зумовили майже чверть втрат. На відміну від країн, що розвиваються, меншою є частка смертей від інфекційних та паразитарних хвороб – 9%.

Доцільно досліджувати як особливості смертності дітей у віці до 5 років, так і з виокремленням періодів до року та 1–4 роки, розподіл неприродних смертей в яких досить істотно розрізняється (табл. 2). Серед смертей за основними групами причин усередині цього класу (смертей внаслідок навмисних самоушкоджень та самогубства у віці до 5 років не зафіксовано) найчастіше фігурують ушкодження з невизначеним наміром (78 випадків). Максимум смертей приховано у групі «інші зовнішні причини» – 220 випадків, з них дітей до року – 156.

Тобто для наймолодших дітей це перша за значущістю група зовнішніх причин. Досить значна частина смертей немовлят внаслідок «інших зовнішніх причин» і не уточнених травм та віддалених наслідків впливу не уточнених зовнішніх чинників викликає закономірну тривогу, адже, на нашу думку, серед них можуть ховатися і умисні злочинні дії чи злочинна недбалість.

За механізмом ушкодження більш ніж третина, або 181 випадок смерті класифікувався як «наслідки проникнення стороннього тіла через природний отвір», що знов-таки свідчить про ймовірність неналежного догляду за дитиною.

Таблиця 2. Смертність внаслідок зовнішніх причин за окремими віковими групами у 2012 рр., обидві статі, міські поселення та сільська місцевість, на 100 тис. осіб відповідного віку

Вікова група, років	Зовнішні причини	В тому числі:						
		транспортні нещасні випадки	падіння	Випадкові утоплення	наслідки дії вогню та диму	випадкові отруєння	убивства	Ушкодження з незначним наміром
0	44,7	4,7	—	1,2	—	—	1,2	8,3
1–4	15,7	2,8	1,2	3,4	3,7	0,9	0,5	1,8

Джерело: Дані Держстату України.

Для дітей у віці 1–4 роки частими є смертні випадки через випадкові утоплення (56) та наслідки дії вогню і диму (35), які разом становили у 2012 році майже третину всіх неприродних смертей у цьому віці. Ще одна вагома причина – випадкові отруєння (29 випадків). Отруєння лікарськими засобами, медикаментами та біологічними речовинами; токсична дія речовин, переважно немедичного призначення, стали причиною майже 10% смертей, тобто діти мали неконтрольований доступ до потенційно небезпечних для життя і здоров'я субстанцій. Дещо рідше за немовлят діти 1–4 років стають жертвою вбивства (якщо офіційна статистика зареєструвала у 2012 р. 6 випадків смерті внаслідок нападу з метою убивства чи заподіяння ушкодження малюків до року, то у всьому інтервалі 1–4 роки таких виявилось 10).

Більшість дітей (24), які загинули в ДТП, були пішоходами, а 12 – пасажирами, потерпілими внаслідок транспортного нещасного випадку. П'ятеро малюків знаходилась біля транспортного засобу (як правило, смертельну травму дитина отримувала при виїзді або паркуванні транспорту неподалік власного помешкання, і в особливо трагічних випадках за кермом перебували батько чи мати малюка).

Спостерігаються також певні особливості розподілу смертних випадків у віці 1–4 роки від окремих зовнішніх причин залежно від місця проживання. Наприклад, якщо у сільській місцевості внаслідок нещасних випадків, спричинених дією диму, вогню та полум'я, загинула у 2012 році 31 дитина, то у міських поселеннях – 4; внаслідок випадкових утоплень й занурення у воду – 34 та 21 дитина відповідно; і це при тому, що у селах проживає менше третини населення.

В Україні ситуація щодо дитячої смертності покращується, одночасно зі зниженням рівня смертності дітей до 5 років зменшується і частка померлих у інтервалі 1–4 роки. Так, у 2012 р. 16,5% смертей припадало на цей віковий проміжок (1995 року частка дещо перевищувала чверть усіх випадків).

Серед соціально-економічних чинників, що впливають на рівень та структуру смертності дітей, одним із найістотніших є бідність. За даними ВООЗ, діти у країнах із низьким і середнім рівнем достатку мають ризик смерті до досягнення віку п'яти років у 10 разів вищий, ніж в економічно розвинутих країнах. Крім того, смертність дітей може в 3–5 разів бути вищою в сім'ях із низьким рівнем освіти. Зв'язок рівнів дитячої смертності з освітою та належністю до певних соціальних груп ілюструють багато досліджень. Так, О. Кваша вказує на факт нижчої смертності серед дітей російських матерів з вищою та середньою спеціальною освітою у 1989–1998 рр. (що аж ніяк не зумовлювало вищий рівень добробуту, адже у більшості жінки належали

до працівників бюджетної сфери). Автор пов'язує це з тим, що, з одного боку, жінки цієї групи краще і скоріше пристосовувалися до умов життя, що змінювалися, відкладаючи народження дітей під час кризи до благополучніших часів, з другого, більш відповідально ставилися до власного здоров'я і здоров'я своїх дітей [9].

У ході національного дослідження МІКС 2012 також отримано дані щодо вищого рівня смертності дітей матерів з середньою освітою, ніж у респонденток з вищою, а також опитаних, які повідомили про найнижчий рівень доходів¹.

На формування показника смертності впливає і рівень санітарної культури батьків. За даними соціологічного дослідження, в Україні лише 28% батьків, які мають дітей віком до 1 року, вважали постійне медичне спостереження за дитиною вкрай необхідним [10]. Потрібно наголосити, що незадовільний догляд може зумовлювати і небезпеку здоров'ю малолітніх дітей, аж до настання смертного випадку, не лише внаслідок зовнішніх причин, а й низки інших захворювань і станів — наприклад, інфекційних захворювань і респіраторних хвороб через недотримання належних побутових і санітарних умов. Тому здоров'я і виживання дитини раннього віку є надзвичайно залежними від дорослих, які перебувають поряд, насамперед від батьків.

Все це свідчить про необхідність розробки і впровадження програм із формування відповідального ставлення батьків до збереження здоров'я власних дітей. Одним із кроків стало розроблення уніфікованої системи заходів щодо формування, збереження і зміцнення здоров'я, затвердження обсягів та якості догляду за дитиною раннього віку на основі науково-доказової медицини, що покращило проведення обов'язкового медичного огляду дітей молодшого віку в Україні [11].

Досвід останнього десятиліття показав, що поліпшення показників здоров'я матерів та дітей можливе навіть за найбільш обмежених ресурсів; однак жодне окремо взяте втручання саме по собі не є достатнім. Смертність дітей може бути значно знижена завдяки маловитратним і ефективним втручанням, і це вдається навіть країнам з вкрай обмеженими ресурсами [12]. Дитяча смертність істотно залежить як від соціально-економічних (в тому числі поведінкових), так і медичних чинників. Ілюстративним є досвід Італії щодо виховання відповідального ставлення до батьківства в межах проекту «Батьки+» у місцевих громадах, або заходи з пропагування серед батьків «семи дій заради життя» з однією метою — сприяти фізичному та психологічному здоров'ю власних дітей. До цих дій належать такі: «Не палити під час вагітності і поруч із дитиною»; «Годувати маля груддю»; «Зробити потрібні щеплення» та ін., для чого, окрім іншого, розповсюджують буклет «Це краще для них» — зрозумілий для всіх верств населення комікс з порадами (не перегрівати дитину, використовувати дитяче крісло в автомобілі тощо). В Україні також, наприклад, у межах виконання Чернівецької обласної програми з репродуктивного здоров'я функціонує «Телевізійна школа відповідального батьківства».

З огляду на вагомість перинатальних втрат у формуванні дитячої смертності, не викликає сумніву важливість удосконалення медичної допомоги вагітним і дітям раннього віку. В Україні з 2011 р. реалізується Національний проект «Нове життя — нова якість охорони материнства та дитинства», одна з цілей якого — збереження дитячих життів шляхом створення мережі високотехнологічних перинатальних центрів у регіонах. Але є небезпека зміщення точок докладання зусиль і ресурсів на користь подальшого розвитку високовартісної спеціалізованої медичної допомоги

¹ Однак через невелику кількість померлих дітей, на основі якої розраховано рівні смертності, відмінності за рівнем освіти та доходів не можуть розглядатись як значущі.

матерям і дітям на найвищому рівні зі зниженням уваги до її первинної ланки. Не менш важливим за організацію високоспеціалізованої акушерсько-гінекологічної допомоги є підготовка фахівців на первинному рівні для ведення нормальної вагітності, постійного нагляду за станом здоров'я майбутньої матері і оцінки ймовірних ризиків і обґрунтованого та своєчасного спрямування її в разі потреби, до перинатального центру. Свою роль в цьому відіграє і забезпечення можливості транспортування жінки — від організаційних заходів і наявності пристосованого засобу перевезення до стану доріг.

Ще однією проблемою є вищі рівні дитячих втрат серед дітей матерів з груп ризику, пов'язані як з незадовільними умовами життя, так і поведінкою жінок і їх оточення. Для зменшення кількості таких випадків в Україні триває створення мережі державних соціальних «Центрів матері і дитини» (на сьогодні 19 центрів) для тимчасового перебування вагітних жінок та матерів з дітьми до півторарічного віку. Функції таких центрів не обмежуються наданням притулку жінкам, які опинилися в складних життєвих обставинах, та їх малолітнім дітям. Вони надають соціальну, юридичну, психологічну підтримку, запобігаючи таким чином ранньому сирітству та потенційній небезпеці життю і здоров'ю дітей.

Формування у суспільстві усвідомлення відповідального батьківства має розпочинатися з підліткового віку і стосуватися збереження репродуктивного здоров'я, профілактики ризикованої статевий поведінки, запобігання небажаних вагітностей, планування народження дітей та відповідальної поведінки під час вагітності, правильного догляду за дітьми та профілактики травматизму, що вимагає скоординованих зусиль освітніх, соціальних та медичних інституцій у тісній співпраці з громадськими організаціями.

Висновки

- В Україні станом на 2012 рік досягнуто національної цілі щодо зменшення дитячої смертності (ЦРТ4) за обома індикаторами. Однак, незважаючи на дострокове виконання взятих на себе країною зобов'язань у рамках Декларації Тисячоліття в цій сфері, рівні смертності немовлят і дітей до 5 років залишаються у 2–4 рази вищими порівняно з розвинутими європейськими країнами (причому в окремих регіонах переважає ще істотнішим).
- Динаміка дитячої смертності за регіонами, попри стійку тенденцію до зниження показників в цілому, є неоднорідною, відмінності стосуються як величини показників, спрямованості щорічних коливань, темпів змін, так і ротації місць, які окремі регіони посідають в національному рейтингу. На нашу думку, така ситуація зумовлює необхідність більш поглибленого додаткового контролю як неблагополучних, так і «надто» благополучних регіонів, для виявлення можливої недостовірності представлених статистичних даних.
- Для українських дітей, які перетнули однорічну межу, найбільшим є ризик смерті до п'ятирічного віку внаслідок зовнішніх причин, абсолютній більшості з яких можливо запобігти за умов належного догляду. Зовнішні причини посідають чільне місце у структурі смертності у віці 1–4 роки: кожен третій випадок смерті (293 дитини з 863 померлих) зумовлений наслідками дії зовнішніх чинників. Значна кількість смертей дітей у віці 1–4 роки внаслідок неуточнених травм та віддалених наслідків впливу неуточнених зовнішніх чинників (15% всіх смертей від зовнішніх причин) викликає закономірну тривогу: не лише через неповне встановлення причин смерті дитини, а й

через ймовірне маскування умисних злочинних дій чи злочинної недбалості і недогляду.

- Подальше зниження рівнів дитячої смертності в Україні можливе лише як результат скоординованого одночасного впливу на соціально-економічні та медичні чинники (розробки та впровадження програмних заходів з покращання умов життя і довкілля, виховання відповідального батьківства, удосконалення охорони здоров'я матерів і дітей з подальшим розповсюдженням сучасних перинатальних та репродуктивних технологій, впровадження в практику науково обґрунтованих стандартів та протоколів лікування, виваженого використання міжнародного досвіду тощо), з наданням переваги найбільш ефективним і доступним втручанням. Особливої уваги заслуговують відносно малозатратні заходи з впровадження в українському суспільстві засад здорового способу життя, інформаційно-просвітницької роботи серед населення.

Стаття надійшла до редакції журналу 03.09.2013

ЛІТЕРАТУРА

1. Levels and Trends in Child Mortality: Report 2012, UNICEF, New York, 2012 [Electronic resource]. — Access mode: http://www.childinfo.org/files/Child_Mortality_Report_2012.pdf
2. Україна. Цілі розвитку тисячоліття 2000 + 5 [матеріали до ювілейної 60-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН]. — К. : М-во економіки та з питань європ. інтеграції, 2005. — 47 с.
3. Национальные Цели развития тысячелетия: платформа для действия (Региональный доклад о Целях развития тысячелетия в странах Европы и СНГ). — Братислава : Регион. бюро ПРООН по странам Европы и Содружества Независимых Государств, 2006. — 210 с.
4. Report on Achieving the Millennium Development Goals in Europe and Central Asia [Electronic resource]. — Access mode: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/publications/oes/UNECE_MDG_Report_2012.pdf
5. Levels & Trends in Child Mortality. Report 2013. — NY : UNICEF, WHO, The World Bank, UN, 2013. — 34 p.
6. State of the World's Mothers 2013. Surviving the First Day. [Electronic resource]. — Access mode : <http://www.savethechildrenweb.org/SOWM-2013/#/35/zoomed>
7. Цілі Розвитку Тисячоліття Україна — 2013 : Національна доповідь (Проект станом на 22 липня 2013 року). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2013_table/1807_recomendation.pdf
8. Цілі розвитку тисячоліття. Україна — 2010. Національна доповідь. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.undp.org.ua/files/ua_53509MDGS_UKRAINE2010_UKR.pdf
9. Кваша Е. А. Дифференциация младенческой смертности по уровню образования матери в регионах России в конце 80-х — середине 90-х годов 20 века / Е. А. Кваша // Демоскоп-weekly. — 2008. — № 331—332. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2008/0331/analit06.php>
10. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2007 року : кол. монографія / Кер. авт. кол. А.Г. Зінченко. — К. : Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини, Державний ін-т розвитку сім'ї та молоді, 2008. — 191 с.
11. Наказ Міністерства охорони здоров'я від 20.03.2008 № 149 „Про затвердження клінічного протоколу медичного догляду за здоровою дитиною віком до 3-х років».
12. Улучшение материнского и перинатального здоровья: Европейский стратегический подход к обеспечению безопасной беременности. — Copenhagen : WHO Regional Office for Europe, 2009. — 51 с.

ОЦЕНКА ДОСТИЖЕНИЯ ЦЕЛИ РАЗВИТИЯ ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ ОТНОСИТЕЛЬНО СНИЖЕНИЯ ДЕТСКОЙ СМЕРТНОСТИ В УКРАИНЕ

В статье проанализировано выполнение обязательств, принятых на себя Украиной в рамках Декларации Тысячелетия, в частности, достижение Цели Развития Тысячелетия относительно снижения детской смертности (ЦРТ 4). Освещены различия в формулировании заданий и определении национальных индикаторов в Украине и отдельных странах Центральной и Восточной Европы и Центральной Азии, а также отличия ситуации с детской смертностью в Украине и развитых странах. Особенностью Украины является меньшая концентрация детских смертей в первые часы и дни после рождения, соответственно, относительно меньшая доля неонатальной смертности в формировании уровня младенческой смертности и смертности детей до пяти лет.

Изучена динамика основных индикаторов, характеризующих реализацию заданий по достижению ЦРТ 4 в Украине. Констатировано досрочное выполнение Украиной обоих целевых индикаторов (младенческой смертности и смертности до пяти лет). Отмечено, что в Украине одновременно со снижением детской смертности до 5 лет сокращается и доля умерших в интервале 1–4 года (если в 1995 г. эта часть составляла больше четверти всех случаев, то в 2012 г. 16,5% смертей приходилось на этот возрастной промежуток).

Однако, несмотря на достижение уже в 2010 году запланированных до 2015 г. показателей, уровни детской смертности в Украине остаются более высокими (в 2–4 раза) по сравнению с развитыми странами, причем в отдельных регионах наблюдается еще большее отставание. Кроме того, отмечены существенные региональные отличия и неоднородность изменений уровней смертности детей раннего возраста в отдельных областях, высказаны предположения о необходимости более предметного анализа ситуации для выяснения причин такой динамики.

Одновременно с анализом изменений уровней младенческой смертности в стране, в большей мере формирующей уровни смертности детей до достижения пяти лет, автор фокусирует внимание на смертности детей после одного года, а также на сравнении структуры смертности по причинам в обоих возрастных интервалах, в том числе для отдельных внешних причин.

Более подробно рассмотрена ситуация со смертностью детей в возрастной группе от года до четырех лет. Показано, что основную часть потерь детских жизней в этой возрастной группе детерминируют внешние причины, составляющее 33,4% в структуре смертности. Среди отдельных причин лидировали случайные утопления и последствия действия огня и дыма, составившие в 2012 г. почти треть всех неестественных смертей в этом возрасте. Почти каждая пятая смерть в возрасте 1–4 года, или 19,4% — вследствие врождённых пороков, причиной 12% смертных случаев являются новообразования. Значительное количество смертей детей в возрасте 1–4 года (или 15% всех смертей от внешних причин) вследствие неуточненных травм и отдаленных последствий действия неуточненных внешних факторов свидетельствует не только о неполноте установления причин смерти ребенка, а и о возможном скрывании умышленных преступных действий либо преступной небрежности и недосмотра. Учитывая, что отсутствие надлежащего ухода может представлять угрозу здоровью малолетних детей (вплоть до наступления смертного случая) не только вследствие внешних причин, а и ряда других заболеваний и состояний (инфекционных, респираторных болезней) из-за несоблюдения необходимых санитарно-бытовых условий, высокую степень зависимости детей в возрасте до пяти лет, акцентируется внимание на необходимости работы по формированию ответственного отношения к родительским обязанностям и образовательных мероприятий для родителей.

Дальнейшее снижение уровней детской смертности в Украине видится возможным в результате скоординированного одновременного влияния на социально-экономические и медицинские факторы (разработки и реализации программных мероприятий по улучшению условий жизни и окружающей среды, воспитания ответственного родительства, усовершенствования охраны здоровья матерей и детей с дальнейшим распространением современных перинатальных и репродуктивных технологий, внедрения в практику научно обоснованных стандартов и протоколов лечения и ухода, взвешенного использования международного опыта (преимущественно наиболее эффективных и доступных вмешательств), распространения в украинском обществе основ здорового способа жизни, информационно-просветительной работы среди населения).

Ключевые слова: смертность детей до пяти лет, Цели Развития Тысячелетия: Украина.

N.O. Rynhach

MILLENNIUM DEVELOPMENT GOALS (MDGS) IN UKRAINE: REDUCING CHILD MORTALITY PROGRESS ASSESSMENT

The article analyses the measures undertaken by Ukraine within the framework of the country's commitment to the Millennium Declaration. The author focuses in particular on the achievement of the Millennium Development Goal in relation to reducing child mortality (MDG 4).

Highlighted are the differences in the formulation of targets and the identification of national indicators in Ukraine and certain countries of Central and Eastern Europe and Central Asia, as well as the differences between the situation with infant mortality in Ukraine and the developed countries. Ukraine is characterized by lower child mortality in the first hours and the first days after birth and, respectively, a smaller percentage of neonatal deaths within the rate of infant mortality and mortality in the age group up to five years.

The author presents the dynamics of main indicators characterizing achievement of targets related to MDG 4 in Ukraine. Early fulfillment of both target indicators (infant and under-five years mortality) by Ukraine is stated. It is noted that in Ukraine together with the reduction of under 5 years child mortality proportion of deaths in the range of 1–4 years, too, is reduced (in 1995 this share was more than a quarter of all cases, while in 2012 only 16,5% of the deaths are attributed to this age).

However, despite the achievement of the results planned for 2015 already in 2010, the level of infant mortality in Ukraine is 2–4 times higher than in developed countries, and certain regions are even farther behind. In addition, significant regional differences and inhomogeneity of the dynamics of child mortality in certain areas is noted, the necessity of a thorough analysis of the situation to determine the causes of this trend is suggested.

On par with the analysis of the changes in infant mortality rate which to a greater extent forms under-five mortality figures in the country, the author focuses on over-one-year mortality and compares by structure the death causes in both age ranges, including certain external causes.

A detailed analysis of the situation with the mortality rate in the age group of one to four years is given. It is proved that the bulk of the losses in this age group relates to external causes, constituting 33,4% of all deaths. Among individual causes accidental drowning prevails, as well as exposure to fire and smoke, amounting in 2012 to almost a third of all unnatural deaths in this age group. Almost every fifth death in the age of 1–4 years, or 19,4%, is due to congenital defects, while neoplasms are responsible for 12 % of.

A significant number of child deaths in the 1–4 years age range (or 15 % of all deaths from external causes) due to unspecified injuries and long-term effects of unspecified external factors is the evidence of the incomplete investigation into the causes of child deaths and the possibility of intentional concealment of criminal acts or gross negligence and neglect. Lack of proper care can pose a health hazard and even cause the child's death not only due to external causes, but also because of a number of diseases and medical conditions (infectious diseases, respiratory diseases), the reason being non-compliance with the required sanitary rules. Given the high dependence of children under five on adults, the need for preventive measures aimed at responsible parenthood is underlined.

Further reduction in child mortality in Ukraine appears feasible thanks to a coordinated simultaneous effect in socio-economic and health spheres (development and implementation of programs to improve living conditions and environment, motivation for responsible parenthood, improving mother-and-child health care, further spread of perinatal and reproductive technologies, introduction of scientific standards and protocols for treatment and care, sensible use of international experience (mainly of the most effective and affordable interventions), promoting healthy way of life in the Ukrainian society through information and education.

Key words: child mortality, infant mortality, under-five mortality, Millennium Development Goals – Ukraine.

УДК 316.3444:519.872

В.М. НОВІКОВ,

д-р екон. наук, проф., зав. від. Інституту демографії
та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: valery.economy@mail.ru

В.В. СЕМЕНОВ,

канд. тех. наук, старш. наук. співроб. Інституту демографії
та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: semenovsr@meta.ua

ДОСЯГНЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК УМОВА СОЦІОГУМАНІТАРНОГО РОЗВИТКУ

У статті викладено теоретичні погляди на категорію соціальної справедливості, проаналізовано вплив функціональної концепції справедливості на поведінку людей та соціогуманітарний розвиток, обґрунтовано математичну методологію виміру процесів у соціальних системах.

Ключові слова: *справедливість, соціогуманітарна політика, соціодинаміка, синергетика, еволюційна економіка.*

Актуальність і завдання. В умовах сучасної соціогуманітарної глобалізації критично важливим постає завдання розроблення конструктивних ідей, що розкривають траєкторію динаміки й особливості розвитку гуманітарної сфери. Нині соціогуманітарні процеси досліджують рідше порівняно з політичними, економічними або екологічними процесами, а їх тенденції руху практично не окреслено.

В аспекті розвитку глобалізації соціогуманітарна політика має зазнати якісних змін, щоб відповідати завданням, адекватним масштабам і характеру суспільних перетворень. Вже зараз сучасне українське суспільство стикається зі складною дилемою: з одного боку, посилюється якісна стандартизація гуманітарних сфер життєдіяльності індивідуумів, у результаті чого на авансцену соціальної політики виходять проблеми добробуту і рівності суб'єктів у соціально-економічних відносинах; з другого — все відчутніше проявляється порушення принципів рівності й загострюється почуття збереження соціальної справедливості.

Найсуттєвішим у соціогуманітарному процесі стає те, що на передній план висуваються глобалізаційні імперативи, які розмивають межі між внутрішніми і зовнішніми пріоритетами, формують їх нові взаємозв'язки. Тому, з точки зору гетерогенного фактора впливу, необхідно проаналізувати зміни, що відбуваються в галузі соціальної справедливості, розробити практичні рішення щодо її розвитку, які мають стати передумовою сталості й подальшого розвитку самої соціогуманітарної сфери та життєдіяльності індивідуумів.

Таке завдання вимагає концентрації уваги на питаннях, розроблення яких за значущістю і складністю перевищує науково-дослідницький ресурс соціогуманітарного напрямку. У доповіді про людський розвиток 2011 року ООН питання сталого розвитку, добробуту і справедливості розглядаються в поєднанні один з одним, однак пріоритет надається принципу рівності можливостей, який визначає ключові аспекти соціогуманітарного розвитку і у формах останнього знаходить свій прояв [1, с. 1]. Однією з таких актуальних проблем є соціальна справедливість, досягнення якої нині затребуване в світі. Проблема соціальної справедливості сьогодні перебуває в колі інтересів переважно представників зарубіжної науки. А вітчизняні вчені цю тему майже не розробляють: немає жодної великої роботи, в якій у тій чи іншій формі аналізувалися би питання соціальної справедливості. У науковому обігу навіть відсутня термінологічна база з даної проблематики.

Ступінь розробки проблеми. Для систематизації точок зору на соціальну справедливість необхідно розподілити їх відповідно до історичних етапів розвитку філософської думки та особливостей розвитку світової економіки, ризику якої впливають на формування уявлень про зміст цього поняття.

За соціально-етичними течіями розрізняють різні концепції справедливості. Класична трактовка справедливості дана на основі античної соціальної філософії і пов'язана з громадянською рівністю індивідуумів та їх нерівністю у розподілі благ.

В епоху Відродження пріоритет у концепції справедливості починають надавати індивідуальним правам людини і досягненню суспільного договору (ренесанська трактовка). Зміна з часів антично-середньовічної філософії домінуючих у політиці етичних принципів з ієрархічно-управлінських і локалізованих у часі й просторі на державно-гуманістичні сформулировала класичну ліберальну модель соціальної справедливості.

Сучасні уявлення про справедливий соціально-суспільний устрій пов'язані з цілим рядом нових концепцій. Найбільш розповсюдженими серед них є егалітарна, сучасна ліберальна, утилітарна, соціалістична, лібертальська, комунітарна, перфекціональна, функціональна та інші.

Домінуюча політична ідея всіх сучасних західних концепцій — це ідея рівності, що розглядається як рівність шансів. Загальною теоретичною їх основою є егалітаризм. У зв'язку з цим різниця між існуючими концепціями полягає не в базових принципах, а в більш точній інтерпретації фундаментальних цінностей рівності.

Останнім часом найбільш впливовими стають концепції перфекціоністської орієнтації, що відстоюють первинність індивідуального вибору людини, на противагу ліберальній теорії, яка наполягає на забезпеченні її формальних прав. Особливістю перших є те, що їх вимоги до справедливості формулюються в термінах потреб. До останніх належать, по-перше, ліволіберальні концепції, одним із найавторитетніших представників яких є Д. Роулз; по-друге, функціональні, пов'язані з ім'ям А. Сена. Різниця між ними полягає у неоднаковому підході до розуміння шляхів досягнення

справедливості. Ліберальний егалітаризм Д. Роулза спрямований на попередження і подолання негативних наслідків існуючих інституціональних структур, зокрема, майнової диференціації і бідності. Функціональна теорія робить наголос на реалізації індивідуумами свого вибору. Функціональний підхід — найбільш продуктивний, але в теоретичному і практичному плані не розроблений. З приводу цього ще не склалась повноцінна дискусія. У зв'язку з цим «функціональний вектор» аналізу справедливості виявляється актуальним для дослідження.

У зв'язку з цим **метою** статті є визначення сутності поняття соціальної справедливості, розроблення математичного інструментарію до її оцінки, регулювання відносин розподілу на основі принципу економічної рівності. Методологічною основою досягнення соціальної справедливості обрано теорію соціодинаміки, виходячи з того, що предметом останньої є вивчення трендів людської поведінки в умовах нелінійного розвитку економіки.

Викладення основного змісту. Еволюція категорії справедливості свідчить, що її науковий аналіз був спрямований на формування цілісного уявлення про справедливий суспільний устрій. Послідовний розвиток змісту справедливості в цьому напрямі дав змогу наблизитися до консенсусу щодо її сучасної інтерпретації, яка, з нашої точки зору, включає філософський, політичний та економічний аспекти. Така міра компромісу може забезпечити виявлення каузальних взаємозв'язків між сутністю цієї категорії, економічною політикою та соціогуманітарними проектами. Щоб трансформувати сутність справедливості в розуміння її практичного застосування, необхідно прослідкувати в основних рисах теоретичні витoki сучасних поглядів на справедливість, більшість з яких тією чи іншою мірою виходить із попередніх концепцій.

Вперше цілісний погляд на соціальну справедливість дано в античних концепціях справедливості. У працях Платона, Аристотеля, Цицерона сформульовано ключову для всієї західноєвропейської традиції політичного мислення ідею її троїстого змісту, яка характеризується, по-перше, етичною рівністю індивідумів і нерівним розподілом загальних благ відповідно до трудового внеску; по-друге — пріоритетом державних інтересів; по-третє — упорядкуванням соціальних відносин й управління ними, що регулюються правовими інституціями. Аналіз соціальної справедливості греко-римськими класиками філософської думки дає підстави для висновку, що їй як науковому поняттю притаманні властивості суб'єктивного, об'єктивного та еволюційного характеру.

Філософи Нового часу Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж-Ж. Руссо поглибили й розширили концептуальні основи справедливості. У межах нової системи цінностей — антропоцентричності, або гуманізації суспільної культури, політика і політичні інститути, зокрема держава, трактуються не як соціальна форма реалізації справедливості, а як інструмент для реалізації інтересів індивідууму. У контексті нового політичного мислення аналіз справедливості виходить за межі античної громади типу «полісу» і зосереджується на індивідах, універсальна форма буття яких вже не обмежена територіальними, соціальними, етнічними рамками. Таким чином, сформувалась нова теоретична модель справедливості, конвенціональна за змістом, де суспільний договір виступає як специфічна форма погодження інтересів людей.

Е. Кант розвинув «індивідуалістичну» ідеологію справедливості до морально-правової доктрини суспільного договору, за якою встановлюється певний баланс інтересів, гармонійна рівновага в громадському управлінні суспільством. Кантовська

«моральна доктрина» заснована на деонтологічному принципі (пріоритеті морального обов'язку) концепції права і справедливості, стала прообразом сучасних моделей справедливого суспільного устрою.

З кінця 70-х років минулого століття питання справедливості міцно ввійшло у контекст дискусій не тільки з проблем економіки і філософії, й концептуальних питань сталого і гуманітарного розвитку, що пояснюється її значним впливом на розвиток сучасного соціуму.

Дослідження соціальної справедливості є однією з фундаментальних і дискусійних проблем економічної теорії. З погляду, наприклад, неоліберальної теорії, категоріальне визначення справедливості обмежується свободою індивідуума від держави. Її поділяють ідеологи неолібералізму економісти Л. Мізес, Ф. Хайек, а також М. Фрідмен, які розглядали державне втручання в економіку як порушення природного економічного розвитку. Неолібералізм орієнтується на принципи рівності, де головним соціальним пріоритетом вважається індивідуальна свобода. З цієї точки зору свободу розглядають як головну умову самореалізації індивідуума, що має свої власні цільові настанови.

Неоліберальне розуміння свободи — це можливість для кожного індивідуума забезпечити собі той рівень добробуту, який дають змогу йому власні зусилля. Неоліберальний підхід до свободи сформував у його представників і специфічне ставлення до рівності як соціальної цінності. З трьох видів рівності: особистої рівності, рівності можливостей та рівності результатів — неолібералізм визнає два перших, які фактично ототожнюються. «Рівність можливостей, як і особиста рівність, за висловлюванням М. Фрідмена, не протирічить свободі; навпаки, вона являє собою істотну складову частину свободи» [2, с. 79].

Негативно оцінюється в неоліберальній теорії такий новий вид рівності, як рівність результатів, що досягається під впливом розподільчих функцій державної політики. Представники неоліберальної теоретичної течії не вважають економічно виправданим положення, коли свобода має бути забезпечена набором соціальних благ, необхідних для нормального розвитку особи, а отже, і для сталого людського розвитку. За словами Ф. Хайека, не може бути ніякої дистрибутивної справедливості. «Справедливість має сенс тільки як норма людської поведінки» [3, с. 92].

Із позицій неолібералів справедливим може бути такий розподіл, що є результатом дії неконтрольованих ринкових сил, а не цілеспрямованих дій держави. Фактично це означає, що неолібералізм дотримується тільки аристотелівського комунікативного змісту справедливості, тобто справедливості як чесності в стосунках вільного обміну товарами і послугами, і відкидає поняття дистрибутивної, розподільчої справедливості.

Альтернативна точка зору на справедливість пов'язана з дистрибутивним характером її змісту. Вона представлена теорією справедливості американського вченого Дж. Роулза і позицією А. Сена. Дж. Роулз поєднує ідею рівності результатів з ідеєю рівності можливостей, або, інакше кажучи, рівністю життєвих шансів [4, с. 26, 32]. Вона спрямована на подолання нерівності між бідними і багатими верствами суспільства, на захист найбільш незаможних його членів.

Забезпечення справедливості полягає у створенні необхідних соціальних умов для функціонування людини. Така позиція формує функціональні теорії справедливості. Найбільш послідовним є функціональний підхід до справедливості, представлений у концепції А. Сена, яка розроблена на межі економіки й етики [5]. Вона ґрунтується

на реальних можливостях, насамперед, на оцінці умов життя людей. Центральною ідеєю теорії, заснованої на «можливостях», є положення нормального повноцінного людського функціонування, відповідно до якого життя людини можна уявити у вигляді набору певних функцій (дій, станів).

Позиція А. Сена чинить конструктивний вплив на процес соціальної трансформації суспільства. Річ у тому, що у ХХІ ст. структура цілей економічного розвитку піддалася серйозному перегляду. В центр економічного розвитку поставлено особистість. Вирішення цієї проблеми в ході швидких змін, що відбуваються у світі, пов'язано з можливостями вибору людиною цілей і способу життя, структури і форм задоволення особистих потреб. Це, на думку А. Сена, по-перше, має розширити можливості людини в різних галузях; по-друге, соціогуманітарний розвиток слід оцінювати відповідно до умов, що забезпечують вибір, який, на думку людини, є достойним.

Дослідження зазначеної проблематики акцентує увагу на пошуку рішень у межах нової наукової галузі – соціодинаміки. Соціодинамічний підхід вважається плідним при вивченні питань поведінки людини за нестабільних основ її життєдіяльності. Це є основною причиною актуалізації методології соціодинаміки і пояснюється особливостями сучасного суспільства, коли відбуваються інтенсивні зміни в соціогуманітарному середовищі й паралельно у суб'єктивних уявленнях людей і мотивах їх поведінки. Неоднозначність типів людської поведінки, що залежить від конкретної ситуації, впливає і на властивості самого суспільства. Німецький дослідник В. Вайдліх у своїй монографії «Социодинамика», зазначаючи, що люди є активною компонентою реальних суспільних систем, пише: «Наявність так званого людського фактора, причому в індивідуальному та колективному його проявах, у цих системах спричиняє істотний вплив на властивість таких систем. Тому вивчення і моделювання індивідуальної і колективної поведінки людей у різних системних проявах є основним предметом *human sciences*, таких як соціологія, економіка, політологія, демографія, регіональна наука та ін.» [6, с. 14].

Соціодинаміка спирається на методологію синергетики. З цього погляду теорію соціодинаміки розглядають як теорію дисипативних структур (нерівноважних відкритих систем) [7, с. 14]. У таких системах, зокрема суспільних, процес самоорганізації відбувається швидше за наявності в них зовнішніх і внутрішніх факторів. Завдяки врахуванню зовнішніх факторів і внутрішньої взаємодії створюються умови для нової самоорганізації динаміки суспільства.

Основу соціодинаміки утворює загальна стратегія математичного моделювання динамічних процесів у соціальних системах. Дослідження соціогуманітарних, демографічних і політичних феноменів за допомогою математичних моделей є більш складним завданням порівняно з фізичними, хімічними і біологічними процесами, що відмічають ряд дослідників нелінійних детермінованих динамічних систем. З одного боку, в гуманітарних дисциплінах, що професійно досліджують соціальні явища, склалася відповідна методологія, яка спирається переважно на якісні категорії. Спроби надати їм кількісні характеристики не реалізуються або потребують великого обсягу інформації, які також повною мірою забезпечити неможливо. Все це призводить до того, що такі феномени характеризуються високим рівнем невизначеності. Відсутність у соціогуманітарній сфері надійних методів оцінки змінних вимагає від соціодинамічних моделей бути адекватними цим особливостям [6, с. 15].

Питання соціальної справедливості в теоретичному контексті соціодинаміки одні з найскладніших. Справедливість отримує завершальний прояв через систему цінностей, природа яких пов'язана з людськими потребами й які знаходяться у сфері відчуття, свідомості й підсвідомості, фізіологічних змін, соціальних орієнтирів, що в цілому мотивує індивідуальну поведінку, форма і динаміка якої важко піддається формалізації.

Подолання технологічного обмеження в ході моделювання соціосистем можливе через застосування методології м'якого моделювання. Теорія м'якого моделювання — це інструмент, який дає можливість робити висновки загального характеру без знання точного виду функцій. Його результати, хоча і мають обмежене значення, проте використовуються для виявлення якісних ефектів, нових тенденцій і концептуальних положень. Зазначений підхід можна застосувати для оцінки соціальної ситуації, з точки зору критерію справедливості й визначення вектора її розвитку.

Для цього скористаємося моделлю, яка дає змогу визначити задоволеність потреб населення. При цьому слід вважати, що задоволеність (U) може бути виміряна експертним шляхом і виражена 10-бальною системою оцінок. Економічна поведінка людей ініціюється незадоволеністю, тобто почуттям, протилежним задоволеності, і може бути визначена такою формулою:

$$U = 1.585^{-u}$$

Основу степеня дібрано таким чином, щоб незадовільність змінювалася від 1 до 0,01 при зміні задоволеності від 0 до 10 балів [7, с. 179]. У нашому варіанті задоволеність змінюється від 0,01 до 1. Використовуючи зазначену формулу, на основі статистичних матеріалів розраховано фактичні й теоретичні тренди, які характеризують споживчу поведінку й економічну рівність населення (рис. 1).

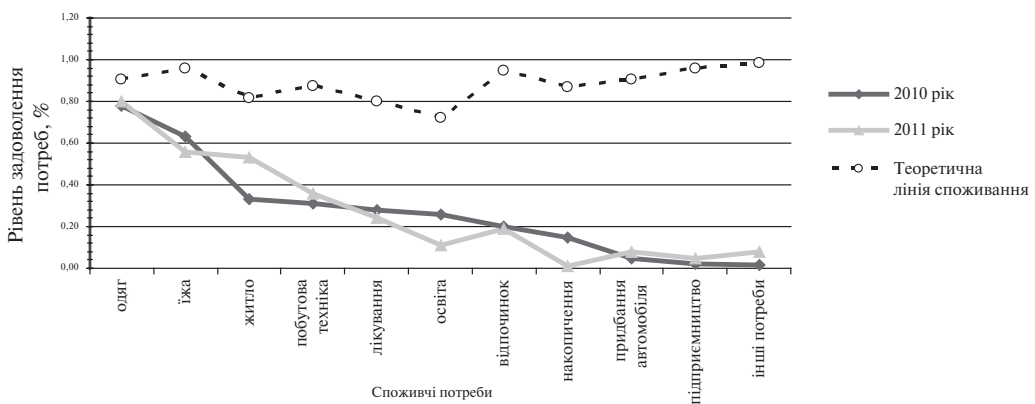

Рис. 1. Оцінка рівня соціогуманітарного розвитку

Джерело: розраховано на основі стат. збірника «Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів», січень 2012 р. — К. 2013. — С. 35.

На рисунку дана динаміка потреб низькоресурсних верств населення за 2010 і 2011 рр. та динаміка максимізації задоволення їхніх потреб з метою досягнення соціогуманітарного розвитку на основі рівності й справедливості, яка представлена теоретичною лінією споживання. Співвідношення теоретичної і фактичних ліній показує, по-перше, надлишкову соціальну нерівність. Теоретична лінія споживання, яка наближена до комфортного середовища проживання домогосподарств, свідчить, що протягом двох останніх років різниця у задоволенні найбільш невідкладних потреб харчування та одягу становить 0,15–0,35%, між потребами більш високого порядку вона становить 0,55–0,94%. По-друге, наближення до життєвих цінностей, які забезпечують соціогуманітарний розвиток, є нелінійним процесом, що обумовлений безліччю факторів і зв'язків. Можна сказати інакше: індивідуальні відчуття соціальної нерівності (як і несправедливості взагалі) за своєю суттю є нелінійними: картина світу, відображена у числах та реальних подіях, має бути узгодженою із віртуальною картиною світу, побудованою особою на основі власного суб'єктивного сприйняття реалій.

Застосування вербального аналізу як методу визначення параметрів наближення фактичних трендів до нормативних значень, що відіграють роль аттрактора, до якого прагне система потреб, у даному випадку недоцільно. Плідними є математичні методи соціодинаміки.

Соціогуманітарний підхід дає можливість прогнозувати соціально-економічні процеси, знаходити умови, що дають можливість уникнути небажаних сценаріїв розвитку системи соціально-економічних відносин, зокрема у сфері розподілу доходів і споживання, і, навпаки, досягти прийнятних структурних пропорцій у добробуті населення.

В основі соціодинамічного підходу лежить метод виокремлення невеликої кількості змінних складної системи, до яких підлаштовуються в процесі розвитку інші параметри (т.з. параметри порядку). Це значно спрощує систему і дає можливість моделювати складні системи, що залежать від великої кількості параметрів.

Основною метою соціодинаміки є отримання на основі деяких загальних принципів динамічних рівнянь для цих параметрів. Визначення цих принципів подібне їх визначенню в синергетиці. Проте між соціодинамікою та синергетикою є різниця. Для соціальних систем, які є об'єктом дослідження соціодинаміки, не існує рівняння руху на мікрорівні, тобто на рівні індивіда. Фактично в соціодинаміці є альтернативний метод, який не має мікрорівнянь, однак враховує рішення та мотиви індивідів і формує динамічні рівняння для релевантних макрозмінних, тобто параметрів порядку, соціальних систем.

Альтернативний підхід повинен використовувати загальні мотивації та стандарти поведінки, які притаманні членам соціальних систем і які можливо трактувати в соціальних або соціологічних термінах. Визначальною особливістю альтернативного методу є допустимість наявності індивідуальних мотивацій, що, з одного боку, залежать від макроситуативного рівня, а з другого – призводять до персональних рішень і дій, які, в свою чергу, впливають на макрорівень.

Таким чином, формалізація соціодинамічних процесів знаходиться поза динамічних рівнянь для індивідуального процесу рішень. Враховуються тільки тенденції формування впливу соціальних макрозмінних на прийняття рішень індивідуумами. Однак ціна, як зазначає В. Вайдліх, за нехтування індивідуальними рисами поведінки має бути компенсована: процес прийняття індивідуальних рішень повинен розглядатися з імовірної точки зору [6, с. 70].

Аналогічної точки зору дотримуються й інші автори. Е.Г. Пугачова та К.Н. Солов'єнко зазначають, що на практиці виділення параметрів порядку залишається складним, і воно можливе для обмеженого кола задач [7, с. 17].

Є проблеми і стосовно виміру параметрів порядку, визначення факторних взаємозв'язків, застосування аксіом.

Дані для соціодинамічних рівнянь отримують з опитувань, тестування, аналізу непрямої статистичної інформації. У разі, коли відсутня задовільна статистика, застосовують динамічні системи з орієнтацією на аналогову поведінкову реакцію населення.

Окремим напрямом соціодинаміки є моделювання на основі кількісних методів. Використовується інформація демографії, охорони здоров'я, освіти, культури та ін. Загальний кількісний підхід до аналізу динамічних процесів у соціальних системах розвивається на основі понять простору відношень та простору соціоконфігурацій і ситуацій. Методологія дослідження базується на ймовірнісній концепції: динаміка макрозмінних отримується із використанням ймовірнісного феноменологічного уявлення про мікросвіт.

Найчастіше динамічні системи аналізують за допомогою диференціальних рівнянь або їх системи. Найвідомішою моделлю еволюційної динаміки є модель експоненційного зростання:

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = kx, \\ x(t_0) = x_0 \end{cases},$$

де k — параметр, що визначає швидкість зміни процесу, x_0 — значення змінної у початковий момент часу t_0 .

Оскільки статистичні дані завжди дискретні й належать до конкретних одиниць часу, то для моделювання зручніше застосовувати апарат різницевих рівнянь. Більшість моделей соціодинаміки існує як у неперервному, так і у дискретному варіантах, які дають аналогічні результати.

Моделі соціодинаміки мають методологічні обмеження. Вони не адаптовані до процесу розподілу благ в суспільстві. Тому для аналізу соціогуманітарного розвитку важливо доповнити принципи, на яких ґрунтується дослідження у галузі соціодинаміки, принципом справедливого компромісу при розподілі економічних ресурсів у країні, формалізація якого здійснена відомим математиком М. Кртшою [8].

Висновки. Методологія соціодинаміки дає можливість глибше бачити людську поведінку, еволюційні закономірності, що на поверхні виступають як випадкові та ситуаційні кроки, й уникати логічно неспроможних пояснень соціальних проблем. Однак базисні принципи соціодинаміки, на наш погляд, не є достатніми для аналізу поведінкової мотивації індивідуумів. Необхідна більш загальна методологія, що дає змогу визначити поведінкову рівновагу людей і забезпечити її реалізацію.

Сучасний стан соціальних питань вимагає вивчати поведінку індивідуумів у контексті соціальної справедливості, позбавлення її негативних наслідків дає можливість зменшити дестабілізуючу людську діяльність. Теоретично це можна обґрунтувати в рамках еволюційної економіки. Та ґрунтовно розробленого й теоретично дослідже-

ного інструментарію поки що немає. При аналізі динаміки соціально-економічних систем виникають дедалі складніші аналітичні проблеми. Такі системи описують нестійкими нелінійними динамічними рівняннями високої розмірності з різними швидкостями встановлення, і на основі використання виключно аналітичних методів зрозуміти їх поведінку неможливо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доклад о человеческом развитии 2011. Устойчивое развитие и равенство возможностей: лучшее будущее для всех / пер. с англ.: ПРООН. — М.: Изд-во «Весь мир», 2011. — 188 с.
2. Фридмен Милтон, Хайек Фридрих — О свободе. — М., 2003.
3. Хайек Ф., Фон. Л. Познание, конкуренция и свобода. Антология сочинений. — М., 1999.
4. Роулз Д. Теория справедливости. — Новосибирск: Изд-во Новосиб. у-та, 1995.
5. Амартия Сен. Об этике и экономике / Сен Амартия; [пер. с англ. А.В. Малышевского]; под ред. Ф.Т. Алескерова, А.Н. Шубина. — М.: Наука, 1996. — 157 с.
6. Вайдлих В. Социодинамика. Системный подход к математическому моделированию в социальных науках / Вайдлих В.; [пер. с англ. С.Л. Котлярова]; под. ред.. Ю.С. Попкова, А.Е. Семечкина. — М.: «Либроком», 2009. — 478 с.
7. Пугачова Е.Г., Соловьев К.Н. Самоорганизация социально-экономических систем. / Пугачова Е.Г., Соловьев К.Н. [учебное пособие]. — Иркутск, БГУЭП, 2003. — 173 с.
8. Krszcha M. A new comhromise measure inequality, in W. Eichhorn eqitor. Models and measurement of welfare and inequality. — Springer-Verlag, 1994. — 1994 pp.

Стаття надійшла до редакції журналу 29.05.2013

В.М. Новиков, В.В. Семенов

ДОСТИЖЕНИЕ СПРАВЕДЛИВОСТИ КАК УСЛОВИЕ СОЦИОГУМАНИТАРНОГО РАЗВИТИЯ

Реформирование экономики Украины, начавшееся в 1990-е годы, приобрело наиболее радикальную политико-идеологическую форму либеральной теории — либертарианство. Очевидно, что этот трансформационный вариант не смог предложить реальной политической программы, основанной на принципах справедливости. Без социально-философского исследования идеи справедливости и ее внедрения в политическую практику невозможно построить социальное государство.

Поэтому поиск теоретических предпосылок для развития общества на справедливых социогуманитарных принципах стал основным заданием исследования.

В статье рассмотрены ключевые современные модели справедливости представителей либеральной и комунитаристских теорий. Отмечая положительный анализ понятия справедливости в этих теориях, просматривается их ограниченность в рамках общей структуры исследования. Главное внимание уделяется функциональному теоретическому подходу к рассмотрению справедливости как научной дефиниции и механизму ее реализации. Выбор такого подхода объясняется авторской позицией, предусматривающей, что принципы справедливости должны быть положены в основу социогуманитарного развития, под которым подразумевается гуманизация отраслей социальной инфраструктуры, равный доступ к социально важным услугам в соответствии с индивидуальными и общественными потребностями, креативность которых формирует новый тип потребителя.

Нормативный подход к социальной справедливости является императивом гуманитарного развития. Он выступает сегодня в качестве универсального метода, особенно исследовательского подхода, выводы которого применяются при изучении человеческого поведения в разных сферах.

В связи с этим на первый план выступает проблема формального анализа поведения потребителей. Изучение социально-экономических феноменов, связанных с креативным поведением, с помощью математических моделей — новая и малоразработанная проблема экономической и социологической наук.

Креативная поведенческая ситуация имеет стохастическую природу и характеризуется достаточно высоким уровнем неопределенности. Стратегия математического моделирования динамических процессов в социальных системах заключается в возможности дать представление о состоянии и результатах реальной практики, активной компонентой которой является человеческий фактор, в частности, в индивидуальном и коллективном его проявлении. Отмечая качественную характеристику процесса, социодинамика оставляет вне своей компетенции проблему справедливого распределения.

Поэтому в статье предлагается модели социодинамики дополнить методами, обеспечивающими формализацию социальных пропорций на основе равенства и справедливости.

Ключевые слова: справедливость, соціогуманітарна політика, соціодинаміка, синергетика, еволюційна економіка.

V.M. Novikov, V.V. Semenov

ACHIEVEMENT OF JUSTICE AS A CONDITION OF SOCIAL AND HUMANITARIAN DEVELOPMENT

The reform of the Ukrainian economy, which began in the 90s, has become the most radical political and ideological form of liberal theory – libertarianism. Obviously, this transformation could not offer a real political program based on the principles of justice. Without social and philosophical analysis of the idea of justice and its implementation into political practice a welfare state cannot be built.

Therefore, the search for the theoretical prerequisites for the development of society with equitable social and humanitarian principles has become the main task of the research.

This article examines the key modern models of justice of the liberal and communitarian theories. In spite of the positive analysis of the concept of justice in these theories there are narrowness within the overall framework of the study. The focus is on functional theoretical approach to the consideration of justice as a scientific definition and the mechanism for its implementation. The choice of this approach is explained by the author's position, according to which the principles of justice should be the basis for social and humanitarian development, which implies humanization of the social infrastructure, equal access to socially important services according to individual and community needs, with creativity which forms a new type of consumer.

The normative approach to social justice is an imperative of human development. It stands today as a universal method, especially the research approach, the findings of which are applied in the study of human behavior in different areas.

In this regard, the most important is the problem of formal analysis of consumer behavior. The study of socio-economic phenomena associated with creative behavior using mathematical models is a new and not enough developed problem of economic and social sciences.

Creative behavior has stochastic nature and characterized by a fairly high level of uncertainty. The mathematical modeling of dynamic processes in social systems enable to provide insight about state and outcomes of actual practice which include the human factor, in particular, in individual and collective form. While noting the qualitative characteristics of the process, sociodynamics leaves outside of their competence the problem of equitable distribution.

Therefore, this article proposes to supplement the sociodynamics models with techniques that formalize the social proportions on the basis of equality and justice.

Keywords: justice, socio-humanitarian policy, sociodynamics, synergetics, evolutionary economics.

УДК 331

Д.П. МЕЛЬНИЧУК,

канд. екон. наук, доц., докторант
Інституту демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАНУ
E-mail: meln_dp@mail.ru

«ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ»: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті досліджено проблеми змісту та узгодженості понятійного апарату економіки праці. Обґрунтовано, що термінологічні непорозуміння вкрай негативно впливають на перспективи розвитку соціально-трудової сфери. Проаналізовано сутність базових категорій науки про працю, що дало змогу визначити та охарактеризувати принципові відмінності між економічними категоріями «трудовий потенціал» та «людський капітал».

Ключові слова: *термінологія, економіка праці, трудовий потенціал, людський капітал, рівень та якість життя населення.*

Постановка проблеми. Термінологічна плутанина, що дедалі більше поглинає сферу економіки праці, перешкоджає розробці та реалізації дієвих заходів, спрямованих на прискорений розвиток та ефективне використання людського капіталу. На жаль, не всі вчені переймаються проблемою чистоти мовного апарату економічної науки. Та саме від якості останнього залежить як об'єктивність теоретичних суджень, так і результативність практичних рекомендацій. У такому контексті заслуговують на увагу висновки Т. Кір'ян та Ю. Кулікова, які зазначають, що незважаючи на численні «...прогресивні публікації вітчизняних авторів, ще продовжуються історичні екскурси у витоки людського капіталу». В окремих із них, — зауважують українські вчені, — дослідники надають неабиякого значення ірраціональним розсудам з приводу термінології, у «...якій ідентифікується людина та її здібності» [1, с. 26]. І хоча автор не схильний до подібного оптимізму щодо масштабів «прогресивних публікацій», складно не погодитись з думкою про надмірну кількість вкрай неоднозначних міркувань, якими переповнені сторінки вітчизняної та перекладної економічної літератури.

Термінологічні непорозуміння негативно впливають на результативність пропозицій, сформованих за підсумками наукових досліджень. І, передусім, внаслідок того, що зайва неоднозначність у трактуваннях зводить нанівець усі спроби встановлення раціональних взаємозв'язків між економічними категоріями, що, в підсумку,

позбавляє логіки заходи, спрямовані на розв'язання актуальних проблем соціально-трудової сфери.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження наукових праць на предмет узгодженості понятійного апарату дає можливість сформулювати такі висновки:

- безсистемне та необґрунтоване застосування тих чи інших економічних категорій у процесі дослідження соціально-трудової сфери є доволі поширеним явищем в Україні та інших державах пострадянського простору;
- попри те, що наука про працю оперує доволі-таки скромним числом фундаментальних понять, плутанина у їх розумінні зростає із року в рік зі швидкістю геометричної прогресії;
- нерідко різні вчені застосовують діаметрально протилежні трактування одних і тих самих економічних термінів, які можуть досить комфортно співіснувати на сторінках одного й того ж наукового видання;
- подекуди, автори впроваджують та довільно користуються власними термінологічними симбіозами за відсутності належної уваги до обґрунтування їх змісту та необхідності застосування.

Останнє певною мірою обумовлюється впливом перекладів закордонних видань, сторінки яких майорять радикальними для вітчизняної наукової думки термінологічними рядами. Ці та інші роботи могли б сприяти оновленню методології економіки праці або утвердженню її існуючих позицій, але насправді застосування термінів на кшталт «економіка персоналу», «потенціал робочої сили», «потенціал трудових ресурсів», «потенціал людського фактора», «людський ресурсний капітал» лише «підвищує градус» і без того запеклих науково-теоретичних суперечок. У переважній більшості випадків поява та застосування подібних термінологічних новацій є безперспективним наслідком неосвіченості та байдужості, яку виявляють деякі зарубіжні та вітчизняні автори, редактори та перекладачі стосовно змісту понятійного апарату економічної науки. З другого боку, викликають значні занепокоєння й масштаби необґрунтованого та безсистемного застосування економічних категорій безпосередньо вітчизняними дослідниками, коли апелювати до «складностей перекладу» вже неможливо.

Частково така ситуація пояснюється термінологічною необізнаністю, а частково тим, що «...окремі терміни та поняття, які колись мали під собою цілком об'єктивну основу, у наш час втрачають своє початкове смислове значення» [2, с. 33]. У тому числі, відкритими залишаються деякі непрості запитання, що стосуються відповідності окремих економічних категорій новим реаліям суспільно-політичної та соціально-економічної дійсності, адже зміна епох не може не позначитись на складі термінологічного апарату. За словами Ю. Попова, у світі, який швидко змінюється, одні поняття «...зникають, інші наповнюються новим змістом, треті відстоюють право на визнання» [2, с. 37]. На думку В. Мандибури, це, передусім, стосується тих узагальнюючих понять, які найбільше розкривають зміст об'єктивних соціально-економічних відносин: «капітал», «робоча сила», «трудовий потенціал», «людський капітал» [3, с. 26].

Мета дослідження визначається необхідністю уточнення наукової термінології економіки праці, а також вимогою її змістовного розширення відповідно до сучасних потреб господарської практики.

Виклад основного матеріалу. Термінологія — невід’ємний атрибут будь-якої науки. Важливо спочатку встановити, що мається на увазі під тим чи іншим терміном, і лише потім оперувати ним. Уточнюючи термінологію, необхідно розуміти, що вона є базовим інструментом формулювання наукових гіпотез, їх доведення або спростування. Понятійний апарат науки можна розглядати як універсальну систему мовних означень. Це й же універсальний, проте специфічний, мовний апарат застосовують під час розробки пропозицій, спрямованих на покращення якостей об’єктів чи оптимізацію певних процесів. Зрозуміло, що відповідні терміни повинні трактуватись однозначно, без зайвої полеміки щодо їх суті. В іншому випадку формуватиметься похідне дослідницьке коло, коли замість розв’язання прикладних завдань, вчені знову і знову сперечатимуться про мовний інструментарій.

Примітно, що переважна більшість монографічних праць та навчальних посібників традиційно починається з аналізу економічних категорій. Але результати відповідних узагальнень, як правило, дублюють уже відомі і, подекуди, вкрай неоднозначні трактування одних і тих самих термінів: «робоча сила», «трудова потенція», «трудова ресурси», «персонал». На жаль, у багатьох випадках це призводить до надмірного захарашення понятійного апарату науки про працю. Подібне явище властиве не лише вітчизняній, а й зарубіжній науці. У роботах П. Самуельсона воно отримало назву «тиранії слів». Нобелівський лауреат писав: «У соціальних науках необхідно особливо остерігатися «тиранії слів». Світ надто складний і без того, щоб у нього привносили нову плутанину та незрозумілості, пов’язані з тим, що, по-перше, два різних слова через незнання використовуються для позначення одного й того ж предмета, і, по-друге, одне й те ж слово вживається стосовно двох абсолютно різних явищ» [4, с. 11]. Опускаючи міркування та деякі аргументи щодо правомірності тих чи інших трактувань фундаментальних категорій науки про працю, що за обсягом не могли бути включеними до тексту представленої статті, зупинимось на основних висновках, сформульованих автором.

Таке узагальнення варто розпочати з того, що своєю життєдіяльністю людина завдячує різноманітним психофізіологічним процесам. Вони забезпечують функціонування усіх фізіологічних та психосоматичних систем організму та дають змогу індивіду певним чином діяти в оточуючому середовищі. Процес, за якого *homo sapiens* діє задля досягнення своїх цілей, дістав назву «діяльність». Цей процес забезпечується *силами* організму. Якщо йдеться про трудову діяльність, то вважаємо цілком логічним йменувати відповідну силу робочою. *Сили організму детермінуються життєздатністю людини, робоча сила — працездатністю. Те й інше визначається здоров’ям індивіда.*

Завдяки використанню сил організму відбувається процес набуття знань та трудових навичок. Саме ці складові людського інтелекту й формуватимуть основу таких феноменів, як *трудова потенція та людський капітал*. Але важливо, що в процесі праці робоча сила оперуватиме не тим, і не іншим. І саме у цій точці теоретичних міркувань, як правило, зароджується плутанина, що вже багато десятиліть деформує понятійний апарат економіки праці. Так — *не трудова потенція, і не людський капітал використовує людина в процесі праці, а лише такі своє тіло, знання, навички й вміння, які є певними «згустками» інформації та містяться у її мозку. Натомість, як трудова потенція, так і людський капітал, є лише теоретико-прикладними образами, уявними конструкціями, які сприяють дослідженню, осягненню та усвідомленню специфіки соціально-економічних закономірностей у тому чи іншому розрізі проблеми.*

Розвиток психофізіологічної компоненти, яка є відображенням здатності організму людини генерувати силу, що отримала назву «робочої», є вихідним пунктом формування трудового потенціалу. Тільки у тому випадку, коли проблему працездатності розв'язано успішно, суспільство може замислитись про наявність трудового потенціалу у повній мірі, що означатиме *замислитись над здатністю розв'язувати господарські завдання на тому чи іншому рівні економічної системи. Відповідно, трудовий потенціал є узагальненою характеристикою суспільства, трудового колективу, окремої людини, що виражає спроможність останніх розв'язувати широкий спектр економічних завдань за умови наявності необхідних технологій, а також матеріальних та фінансових ресурсів. Натомість, економічна категорія «людський капітал» має іншу природу та призначення. Це категорія політекономічного змісту, адже свідчить про характер та закономірності розподілу суспільного продукту між різними верствами населення, про статус та роль окремих соціальних прошарків, перспективи покращення рівня та якості життя працівників та їхніх сімей.* Теоретично, про наявність людського капіталу можна говорити у тому разі, коли розмір трудових доходів працюючих перевершує вартість залученої робочої сили з урахуванням витрат, понесених внаслідок набуття загальної та професійної освіти. При цьому змінюється й сам підхід до розуміння природи заробітку працівника, у структурі якого з'являється така складова, як «відсоток» на людський капітал.

За подібного розуміння проблеми, між проаналізованими категоріями можна встановити чіткий взаємозв'язок: наявність розвинуеного трудового потенціалу є передумовою виникнення феномену людського капіталу (рис. 1). Але, якщо у площині проблематики «трудоного потенціалу» знання та інші продуктивні спроможності людини становлять інтерес у розрізі запитання про можливість реалізації конкретних економічних цілей, то у площині «людського капіталу» — у розрізі можливості приносити дохід своєму власнику. Тут же міститься й відповідь на запитання, чому автор не підтримує думку про те, що людський капітал є реалізованою частиною трудового потенціалу.

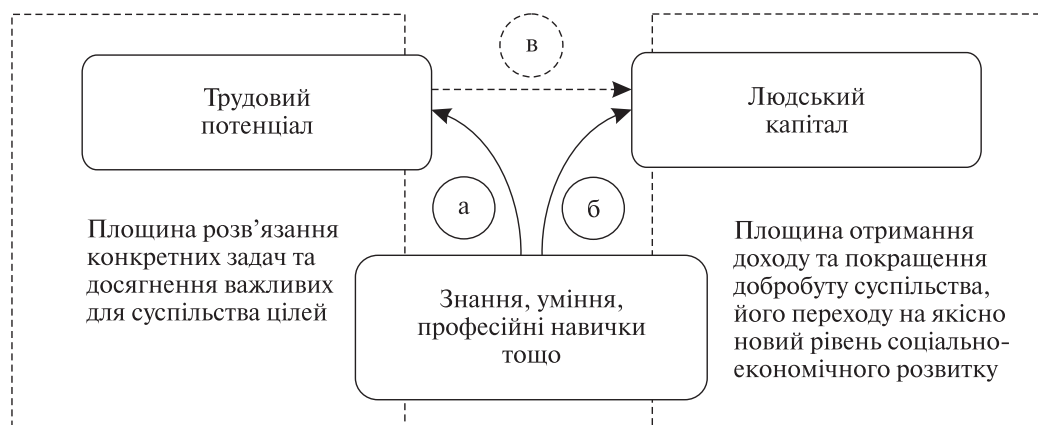

Рис. 1. Трудовий потенціал як передумова застосування продуктивних спроможностей людини в якості капіталу

Так, у вітчизняній економічній термінології поняття «трудовий потенціал» з'явилося ще у 70-х роках минулого століття. Воно набуло конкретної ролі та змісту. Саме аналізуючи параметри трудового потенціалу вчені намагалися уточнити перспективи реалізації поставлених перед суспільством цілей. І такі цілі досягалися, а трудовий потенціал — реалізовувався. Та чи набували відповідні знання й професійні навички ознак капіталу? Непоодиноких, репрезентативних підтверджень такого перебігу подій немає. І, як зазначає О. Грішнова, принципова відмінність, що накладає певні обмеження на сферу застосування понять «трудовий потенціал» і «людський капітал» — середовище їх виникнення, адже людський капітал — поняття виключно ринкової економіки, а категорія трудовий потенціал використовувалася у період командно-адміністративної системи [5, с. 14]. Іншими словами, в умовах, коли розміри заробітних плат визначалися не на ринковій, а на адміністративно-плановій основі, говорити про знання як капітал не доводилося. Можна навести й безліч інших прикладів з історії людської цивілізації, коли те, що пізніше було назване трудовим потенціалом, з об'єктивних причин не могло принести дохід своєму власнику — реалізуючись, але не набуваючи ознак капіталу. І якщо ми ігноруватимемо цей факт, то проблематика останнього знову-таки втратить свою якісну специфіку, а відтак, і сенс застосування в процесі дослідження еволюції взаємовідносин у соціально-трудовій сфері.

У такому контексті важливо, що у соціумах, які досягли високого рівня розвитку, товаром на ринку праці виступає саме праця, а не робоча сила. Останнє, на переконання деяких вчених, є сумнівним, адже не відповідає визначенню робочої сили з позицій трудової теорії вартості. Інші — навпаки, вступають з цього приводу у запальну суперечку з прибічниками позиції К. Маркса. Наприклад, О. Рофе відстоює думку про помилковість висновків класика політичної економії щодо того, що на ринку продається не праця, а робоча сила, і що заробітна плата — це не вартість праці, а вартість робочої сили [6, с. 98]. «Насправді, робочу силу як спроможність до праці неможливо продати, так як вона невіддільна від свого носія. Але продається те, за що працівник отримує заробітну плату. А отримує він її за працю, а не за свої спроможності», — переконує російський вчений [7, с. 16]. Разом з тим К. Маркс таки мав рацію, і кожна зі сторін цієї науково-теоретичної дискусії дещо помиляється. Але у чому саме?

У попередніх роботах автора було неодноразово відмічено той факт, що трудова теорія вартості відповідала реаліям саме свого часу. Було також аргументовано, що «...об'єктивність виробничих відносин проявляється у тому, що люди не можуть здійснитися над рівнем власного розвитку, спроможностей та потреб, які визначені наперед об'єктивними умовами їх існування», і що саме останні детермінують «...економічні форми, завдяки яким людина може впливати на економіку» [8, с. 22]. Наприкінці XIX століття усе різноманіття життя працівників, як правило, обмежувалося виконанням виключно виробничих функцій, а їх дозволя не переслідувало навіть елементарних екзистенціальних цілей, призначаючись для гігієнічних процедур та відпочинку задля відновлення працездатності. За таких умов, *майже усі витрати працівників справді забезпечували відтворення саме робочої сили та визначали її вартість*. Так — не робоча сила, а праця є товаром на відповідному ринку, але важливо, що ціна подібного товару за часів К. Маркса якраз і обумовлювалася вартістю робочої сили працівників, життя яких не перевищувало межі «...голодного мінімуму» [9, с. 228–229]. За свідченням українського вченого А. Коровського, «...людина й робоча сила майже збігаються у рабовласницькому суспільстві. Незначною є ця різниця і для феодального суспільства та *перших періодів розвитку капіталістичного*

виробництва (курсив — авт.)» [10, с. 7]. Іншими словами, за відсутності істотних аргументів та надлишку тих, хто був готовий за безцінь працювати по чотирнадцять годин на добу, у капіталіста просто не було підстав змінювати принципи обчислення розміру трудової винагороди, адже не альтруїзм, а прагматичний розрахунок був і залишається головним «козирем» виробничо-комерційної діяльності.

Отже, річ не у тому, що трудова теорія вартості не відповідала дійсності — у переважній більшості випадків вона була цілком правдоподібною моделлю взаємодії праці та капіталу у період зародження та розвитку капіталізму. Та «...на відміну від математики, в економіці не усі закони ідеальні, а тому деякі з них можуть бути використані лише на певних етапах суспільного розвитку» [11, с. 41]. Трудова теорія вартості в інтерпретації К. Маркса виявилася історично неперспективною для застосування в епоху надмірного ускладнення технологічних операцій, прискореного розвитку знань, а відтак, і *безпрецедентного посилення переговорної позиції* найманих працівників.

Посилення переговорної позиції працівників позначилось на тому, що сьогодні думки класика політичної економії стали невідповідними суспільно-політичній та соціально-економічній дійсності, але є багато доказів того, що тоді — наприкінці ХІХ ст. — саме так і відбувалося: робітник був загнаний у «глухий кут», поставлений в умови, за яких вартість робочої сили й визначала ціну його праці, яка була еквівалентом вартості тих благ, що були необхідні його сім'ї для життя, а йому самому для підтримки власного організму у працездатному стані. *І саме розуміння цього є передумовою справді наукового опрацювання проблеми людського капіталу, поява якого змінила колишню формулу обчислення заробітків працюючих, здолавши ототожнення вартості робочої сили з ціною праці, привніснивши у структуру останньої таку складову, як «відсоток» на людський капітал.* За словами Т. Шульца, «...зростання інвестицій у людину суттєво змінює структуру заробітної плати; основна її частина — це дохід від людського капіталу» [12, с. 505].

Натомість, на думку О. Рофе, поняття людського капіталу — лише метафора: «...використане Т. Шульцем, Г. Беккером та іншими дослідниками поняття «людський капітал» є суто інакомовним, метафорою і не більше того» [14, с. 21]. «Це, безумовно, метафора, тобто використання слова у переносному сенсі», — стверджує російський вчений і в інших публікаціях. Підтвердженням тому, нібито, є той факт, що подібний «капітал» важко перевести у грошову форму [7, с. 19; 13, с. 21]. Метафори, — наполягає він, — прийоми (фігури мови), які широко використовуються у художній літературі. «Вони, можливо, доречні і в наукових публікаціях. Але виражати метафорами економічні категорії уявляється непотрібним та небезпечним, так як це може призвести (і вже призвело у випадку різноманіття поняття «капітал») до заплутування читача, до розмивання точного змісту» [14, с. 22]. На думку О. Рофе: «...для економічних зіставлень та розрахунків мають значення лише ті економічні категорії, які можуть бути представлені кількісними економічними показниками, а людський капітал такого показника (вимірника, індикатора) не має. Саме цим «людський» та інші вигадані «капітали» й відрізняються від фінансового, грошового капіталу, що дає підстави сумніватися у правомірності застосування слова «капітал» до всього того, що не має відношення до працюючих грошей» [7, с. 18].

Та подібні коментарі не витримують жодної критики. Вони є неминучим наслідком вивчення проблематики «людського капіталу» поза контекстом тих суспільно-політичних, техніко-технологічних, економічних та соціальних змін, якими ознаменувалося минуле століття, та які призвели до появи нових форм капіталу. Справді — безпідставне

приписування знанням властивостей капіталу — неправомірне та неприпустиме явище! І тут не можна не погодитися із зауваженням О. Рофе: «Знання... — це свого роду капітал, накопичення якого може принести дохід (але може і не принести — як тоді бути з «капіталом»?»)» [13, с. 21]. *Але у тому то й справа, що йдеться про набуття таких знань, створення таких умов для їх застосування, за яких останні зможуть виступити підставою для перегляду самого принципу розподілу доданої вартості, набуваючи тим самим ознак капіталу не у переносному, метафоричному, а у прямому сенсі.* Для обґрунтування цієї ідеї автор і звертався у своїх роботах до розгорнутого аналізу «Капіталу» К. Маркса, наражаючи себе на критику опонентів, адже саме за часів фундатора трудової теорії вартості існувала у чистому вигляді система взаємовідносин між капіталом та найманою працею, за якої ціна останньої й дорівнювала вартості робочої сили. І саме на фоні особливостей тогочасної моделі соціально-трудових відносин проступають та стають більш виразними контури економічних закономірностей нового, сучасного, постіндустріального світу, у якому можливість застосування знань та різноманітних продуктивних спроможностей людини в якості капіталу є запорукою як підвищення рівня, так і покращення якості життя всіх верств населення.

Тут же спростуємо сарказм російського професора й щодо відповіді на запитання «...де більше людського капіталу — у науково-дослідній установі чи у торговій фірмі за однакової чисельності персоналу?». «За ціною праці (а це, як вважають деякі вчені, один із виразів людського капіталу) торгова фірма у Росії залишить науково-дослідну організацію далеко позаду. Якщо порівнювати оплату праці у державних НДІ чи ВНЗ з оплатою праці працівників вітчизняних банків, то різниця, знову-таки, буде на користь останніх» [14, с. 21]. Але насправді, для того щоб знання набули форму капіталу, позначившись на заробітній платі, мало бути вченим чи викладачем ВНЗ. *Знання як знання і знання як капітал — різні речі. І проблематика людського капіталу — це проблематика не стільки накопичення знань, скільки — застосування, а точніше — умов та результативності застосування.* Звісно, глибокі та сучасні знання мають більше шансів набути ознак капіталу, забезпечивши дохід своєму власнику, але цього замало: навіть прогресивні знання можуть так і залишитися всього лише знаннями. Для того щоб останні виступили у ролі капіталу, вони мають бути застосовані з метою отримання доходу. А якщо йдеться про науку, то відповідні знання мають бути втілені у конкретних дохідних проектах та у кінцевих продуктах, які мають високу ринкову вартість.

Отже, немає ніякого парадоксу, і ніяким чином описана ситуація не може поставити під сумнів правомірність теорії людського капіталу. Вітчизняний вчений, яким би обізнаним він не був, яким би корисним не був для суспільства його досвід, так і залишатиметься лише носієм знань, а не людського капіталу, доти, доки ці знання не будуть застосовані ним самим більш продуктивно, ніж під час запеклих наукових дискусій чи написання статей — не кажучи вже про тих «вчених», праця яких зводиться до репродукування і без них відомих істин. Крім того, не варто забувати й про фактор «умов», адже далеко не все залежить від доброї волі носія прогресивних знань та практичних навичок, тим паче в умовах країн, які розвиваються, де авансцена економічних взаємовідносин, як і багато століть тому, належить *лихварському, купецькому і торговому*, а не іншим, більш прогресивним формам капіталу — *промисловому, соціальному та людському*.

Висновки та перспективи подальших досліджень. За висновками американського економіста і соціолога Дж. Коулмана, якщо фізичний капітал цілком відчутний,

будучи втіленим в очевидних матеріальних формах, то людський капітал менш помітний. Він виявляється через навички та знання, що набуті індивідом. Так само, як фізичний капітал створюється змінами у матеріалах, з яких виготовляються засоби виробництва, — зазначав професор Університету Чикаго, — людський капітал створюється шляхом внутрішньої трансформації самих індивідів, що дає їм можливість діяти по-іншому [15, с. 126]. Важливо, що вчений не стверджував, нібито людським капіталом і є самі знання та навички. Згідно з його позицією, якої дотримується й автор, знання та навички людини є лише певним субстратом, що акумулює у собі та завдяки якому виявляється цей різновид капіталу. Зважаючи на це, спадає на думку, що людський капітал як економічну категорію правомірно та необхідно трактувати у розрізі проблематик двох взаємообумовлених площин: інвестиційної, що відображатиме закономірності формування досліджуваного активу, та результативної, яка міститиме у собі відповіді на питання про наслідки його практичного застосування.

Чим аргументується такий підхід? Він аргументується вимогою цілісного розуміння проблеми капіталу як економічного феномену, чого так бракує сучасним науковим поглядам і дослідженням, у яких для простоти отримання шуканих, і досить часто — наперед визначених, висновків ігнорується той факт, що капіталом є економічний актив, який не лише формується в результаті інвестицій — такої постановки проблеми достатньо тільки для ресурсного підходу — а й безпосередньо забезпечує отримання деякого доходу своєму власнику. Самі по собі — ізольовано одна від одної — жодна з цих площин не забезпечать об'єктивного уявлення про капітал як феномен економічної дійсності. Відповідно, авторська позиція полягає у тому, що людський капітал є економічним активом, що акумулюється в результаті фінансових та соціальних інвестицій та виявляється в процесі доцільного застосування системи продуктивних спроможностей індивіда. Водночас людським капіталом необхідно визнати й економічний феномен — форму вираження продуктивних спроможностей людини, яка актуалізується за певних умов господарювання і засвідчує своєю наявністю трансформацію звичних закономірностей розподілу доданої вартості у системі соціально-економічних відносин, спонукаючи тим самим сім'ї, суб'єктів господарювання та державу у цілому до перегляду та зміни звичних інвестиційних намірів та пріоритетів.

Шляхом спрощення та поєднання наведених трактувань можна дійти висновку, що під людським капіталом правомірно розуміти *економічний актив, що формується в результаті різноманітних інвестицій шляхом набуття знань та доцільної видозміни продуктивних спроможностей індивіда (трудового колективу, суспільства в цілому) та є формою представлення останніх в ході трудової діяльності, яка забезпечує певний дохід учасникам інвестиційно-виробничого процесу.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Кір'ян Т., Куліков Ю. Нове в теорії, методології та практиці людського капіталу / Т. Кір'ян, Ю. Куліков // Україна: аспекти праці. — 2008. — №4. — С. 26—31.
2. Попов Ю.Н. Изменяющийся мир и наши представления о нем / Ю.Н. Попов // Труд и социальные отношения. — 2009. — № 12. — С. 32—37.
3. Мандибура В. «Людський капітал»: об'єктивна економічна реальність чи ідеологема? / В. Мандибура // Україна: аспекти праці. — 2009. — №2. — С. 26—33.
4. Самуэльсон П. Экономика. Т. I. — М.: НПО «АЛГОН», ВНИИСИ, 1992. — 333 с.
5. Грішнова О.А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки / О.А. Грішнова / — К.: Т-во «Знання», 2001. — 254 с.

6. Рофе А.И. Экономика труда: учебник / А.И. Рофе. — М.: КНОРУС, 2010. — 400 с.
7. Рофе А.И. Еще раз о рабочей силе и человеческом капитале / А.И. Рофе // Труд и социальные отношения. — 2010. — №3. — С. 13–19.
8. Мысляева И.Н. Человеческий фактор: политэкономический аспект / И.Н. Мысляева /. — М.: Экономика, 1989. — 142 с.
9. Аникин А.В. Юность науки. Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. Изд. 2-е, доп. и переработ. / А.В.Аникин /. — М: Политиздат, 1975. — 384 с.
10. Коровський А.В. Еволюція людського фактора економіки та проблеми його формування: Монографія / А.В. Коровський /. — К.: КНЕУ, 2004. — 184 с.
11. Кязимов К.Г. Профессиональная компетентность — основной критерий оценки человеческого капитала / К.Г. Кязимов // Труд и социальные отношения. — 2010. — №2. — С. 41–46.
12. Одегов Ю.Г., Руденко Г.Г., Бабынина Л.С. Экономика труда: Учебник. В 2 т. Т.1. — М.: Издательство «Альфа-прес», 2007. — 760 с.
13. Рофе А.И. Может ли капитал быть человеческим, а поведение организационным? / А.И. Рофе // Труд и социальные отношения. — 2009. — №. 10. — С. 18–22.
14. Рофе А.И. Может ли капитал быть человеческим, а поведение организационным (окончание)? / А.И. Рофе // Труд и социальные отношения. — 2009. — №.11 — С. 19–25.
15. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. — 2001. — №3. — С. 122–139.

Стаття надійшла до редакції журналу 23.05.2013

Д.П. Мельничук

«ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ»: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Основное внимание статьи сосредоточено в плоскости содержания и согласованности понятийного аппарата экономики труда, актуальность чего обуславливается тем, что терминологические разногласия крайне негативно влияют на перспективы развития социально-трудовой сферы. Автором установлено, что сегодня в науке о труде превалирует ситуация, при которой базовые термины и понятия трактуются настолько широко, что, фактически, становятся синонимами, теряя при этом свою терминологическую идентичность. Это приводит к тому, что содержательные, на первый взгляд, выводы и умозаключения, на проверку оказываются настолько общими и двусмысленными, что их практическое использование становится весьма затруднительным. При этом смысл многих научных работ не выходит за рамки обоснования важности или приоритетности тех или иных изменений при полном игнорировании того, каким образом эти изменения могут быть достигнуты в условиях реальной экономической среды. И это не удивительно, так как неуместное, противоречащее результатам эволюции общественно-экономических отношений, своевольное, ничем не обоснованное использование и взаимное отождествление экономических категорий в принципе заводит в тупик и теоретическую науку, и практические преобразования. Прежде всего, это касается такой политэкономической категории, как капитал, которая отображает не только инвестиционную природу неких активов, но и переводит дискуссию в плоскость их доходности, непосредственно затрагивая вопросы рычагов и справедливости распределения прибавочной стоимости, что, несомненно, влияет и на систему общественных взаимоотношений во всем многообразии ее проявлений. Вне этого контекста анализ проблематики как человеческого капитала, так и капитала вообще теряет всякий смысл.

С целью обоснования высказанных суждений, в статье представлен анализ основных категорий экономики труда, в том числе, исследованы различия между экономическими категориями «человеческий капитал» и «трудовой потенциал». Аргументировано, что трудовой потенциал правомерно толковать как обобщенную характеристику общества, трудового коллектива, отдельного человека, которая выражает их способность решать широкий спектр экономических задач при наличии необходимых технологий, а также материальных и финансовых ресурсов. Вместе с тем, согласно позиции автора, экономическая категория «человеческий капитал» имеет принципиально иную природу и предназначение. Эта категория касается закономерностей

распределения общественного продукта, статуса и ролей отдельных социальных слоев, перспектив повышения уровня и улучшения качества их жизни.

В целом, в результате проведенного исследования автор приходит к выводу, что проблему человеческого капитала правомерно рассматривать в ракурсе двух взаимообусловленных плоскостей: инвестиционной, отражающей закономерности формирования исследуемого актива, и результативной, содержащей в себе ответы на вопрос о последствиях его практического применения. Соответственно, сформулирован вывод о том, что под человеческим капиталом необходимо понимать экономический актив, который формируется в результате различных инвестиций путем целесообразного видоизменения системы производительных способностей индивида (трудового коллектива, общества в целом) и является формой представления этих способностей в процессе трудовой деятельности, которая обеспечивает определенный доход участникам инвестиционно-производственного процесса.

Ключевые слова: терминология, экономика труда, трудовой потенциал, человеческий капитал, уровень и качество жизни населения.

D. P. Melnichuk

«HUMAN CAPITAL»: THE THEORETICAL ASPECT OF THE STUDY

Today in the science of labor the basic terms and concepts are being interpreted too broadly. They, in fact, become synonyms and lose terminological identity. This leads to apparently meaningful findings and conclusions proving to be too generalized. As a result, their application in practice becomes extremely difficult. Unfortunately, the meaning of many scientific papers does not go beyond the justification of importance or priority of any changes. At the same time a complete disregard for the way in which these changes can be achieved in the absence of real economic environment is observed. This is not surprising, since inappropriate, inconsistent, willful, unreasonable use, and identification of economic categories leads both theoretical science and practical transformations to a deadlock. And, above all, this concerns such economic category as capital. This category reflects not only the nature of certain investment assets, but also takes the discussion in the plane of their profitability. It also touches on issues of distribution of the revenue, which will undoubtedly affect the system of social relations in all its manifold manifestations. Outside of this context, analysis of the problems of both human capital and capital in general loses all meaning.

To substantiate the ideas which were expressed, an analysis of the major categories of labor economics, including «labor power», «labor potential», «human capital», is presented in the article. It is argued that the central issue of labor potential is the question of the ability to solve the economic problem at a certain level of economic system. In this sense, the labor potential is defined as a generalized description of the society, labor collective and the individual, expressing their ability to solve a wide range of economic problems if the necessary technology, and material and financial resources are available. However, the economic category of «human capital» has a different nature and purpose. It shows the nature and patterns of distribution of the social product between different segments of the population, the status and role of different social strata, the prospects of improving the level and quality of life of workers and their families.

In general, as a result of the investigation, the author concluded that the problem of human capital can be viewed from the perspective of two interrelated planes: investment that reflects the regularities of the formation of an asset, and productive, which contains answers to the question of the consequences of its practical application. Accordingly, a conclusion is formulated that the human capital must be understood as an economic asset that is generated as a result of various investments through purposeful modification of the productive capacity of an individual (society as a whole). It also represents these possibilities in the course of employment which provides some income to participants of the investment and the production processes. Proper application of these economic categories is a prerequisite to identify effective measures to develop the scope of industrial relations.

Keywords: terminology, labor economics, labor potential, human capital, level and quality of life.

УДК 364.144: 316.34(477)

Л.М. ЧЕРЕНЬКО,

канд. екон. наук, зав. відділу

Інституту демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: cherenko@ukr.net

СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ТА ПРОЯВУ НЕРІВНОСТІ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено визначенню специфіки формування нерівності в Україні та аналізу її проявів. Основну увагу приділено диференціації населення за доходами та доступності послуг соціальної сфери як базової складової забезпечення рівних можливостей розвитку.

Ключові слова: *нерівність, економічно необґрунтована складова нерівності, диференціація за доходами, нерівні можливості, доступність послуг соціальної сфери.*

Вступ. Проблема нерівності охоплює широке коло досліджень з різних галузей суспільних наук, а питання щодо необхідності існування та допустимих меж нерівності традиційно виступає одним з найбільш дискусійних як з філософських поглядів на справедливість, так і в контексті практичних завдань з розробки державної політики. Дискусії з цих питань загострюються в період значних суспільних трансформацій, коли змінюються основні вектори державної політики і починається перерозподіл накопиченого суспільного майна. Серйозні порушення принципів функціонування ринкової економіки, насамперед через глибокі адміністративні втручання, можуть змінити природу нерівності і викликати її зростання за рахунок чинників неекономічного або не суто економічного походження, що неминуче спричиняє уповільнення розвитку та розгортання руйнівних процесів у суспільстві. Отже, для прийняття обґрунтованих управлінських рішень та формування стратегічних напрямів державної політики необхідне розуміння чинників формування нерівності та бачення проблеми в усіх її проявах.

Ступінь розроблення проблеми. Тему нерівності широко досліджували як класики економічної теорії та соціології, так і сучасні зарубіжні й вітчизняні науковці. Спектр наукових пошуків за даною тематикою охоплює широке коло питань: від математико-статистичних методів оцінювання до філософсько-психологічного осмислення проблеми.

© ЧЕРЕНЬКО Л.М., 2013

Вітчизняні вчені (Лібанова Е.М., Новіков В.М., Макарова О.В., Балакірева О.М., Колот А.М. та інші) однастайні в судженні щодо значних масштабів нерівності в Україні та її здебільшого негативного впливу на суспільні процеси та явища. Проте досі лишається відкритим питання щодо економічної обґрунтованості складових української нерівності та можливості цілеспрямованих впливів на них. Дане дослідження покликане виявити специфіку формування та прояву нерівності в Україні крізь призму ринкової економіки та чутливості до різноманітних впливів.

Отже, **метою** статті є визначення закономірностей формування та особливостей прояву нерівності в Україні для обґрунтування напрямів державної політики, що базується на принципах соціальної справедливості та спрямована на попередження і мінімізацію негативних наслідків існування економічно необґрунтованої нерівності.

Виклад основного матеріалу. Загальне розуміння нерівності традиційно переноситься у площину нерівномірного розподілу обмежених ресурсів суспільства, які можуть акумулюватися в грошах чи майні, владі або престижі, освіті чи кваліфікаційному рівні. Таке трактування обґрунтовує природність існування нерівності, оскільки в суспільстві будуть постійно з'являтися обмеження в доступі до тих чи інших ресурсів. І чим більш обмеженими є ресурси суспільства, тим більше буде проявів нерівності у різних площинах – від статусних характеристик до географічних, і тим складніше буде знайти порозуміння в суспільстві задля руху в напрямі прогресу. В майбутньому обмежені ресурси більшою мірою можуть стосуватися екологічних чинників, якщо навколишнє середовище погіршуватиметься швидше, ніж людина зможе до нього пристосовуватися, як фізіологічно, так і психологічно. Дедалі більшої ваги в сучасному світі набуває інформація, причому у розумінні накопичених знань або особливих знань, доступних обмеженому колу людей; отже монополізація певних інформаційних площин у різних сферах життєдіяльності суспільства може стати головним чинником та основною складовою нерівності.

Світова спільнота сьогодні розуміє нерівність як відсутність рівних можливостей для розвитку, зміщуючи тим самим акценти з традиційних підходів, оснований на доходах, до нерівності у доступі до послуг соціальної сфери (насамперед, охорони здоров'я та освіти) і політичних свобод [1]. Ототожнення окремими людьми чи соціальними групами нерівності та несправедливості найчастіше базується на позиції втраченого чи неотриманого життєвого шансу, причому не з власної вини. Поняття рівних можливостей або рівних шансів не може ототожнюватися з рівністю між людьми, оскільки різні особисті здібності та переваги дають різні результати діяльності, навіть за однакових можливостей та ступеня доступу до ресурсів. Отже, забезпечення рівних можливостей у вигляді максимально рівних життєвих шансів задля отримання потенціалу для подальшого розвитку не гарантує рівності, а, навпаки, дає кожній людині можливість проявити себе повною мірою.

Потенціал, закладений у людині при народженні, сам по собі є суттєвим чинником формування нерівності, оскільки одні можуть розвивати та накопичувати отримане від природи на засадах рівного доступу до суспільних благ, а інші мають весь час наздоганяти для досягнення стартових позицій. Виходячи з цього, вразливі групи населення, насамперед із вродженими вадами або з асоціальним походженням, повинні мати кращий доступ до суспільних благ та послуг, аби досягти рівних можливостей на старті самостійного життя. А коли кращий доступ для таких груп не забезпечується, можна говорити, що нерівність в суспільстві значною мірою є результатом нерівних можливостей та відсутності соціальних ліфтів.

Україна за радянської доби мала налагоджену систему соціальних ліфтів, а прояви нерівного доступу та нерівних можливостей стосувалися незначного кола ресурсів, що створювало потужний бар'єр на шляху досягнення певних статусних характеристик. Перехід від планової економіки до ринкових механізмів господарювання неминуче мав призвести до зростання нерівності населення, насамперед, за економічною ознакою, причому нерівність мала зростати відповідно до того, як доходи починали відображати індивідуальну продуктивність та трудозатрати. Але зміни мали багатоаспектний характер і вказували на зростання нерівності за рахунок цілого ряду факторів, в тому числі неекономічного походження.

Звичайно, головним чинником виступало посилення диференціації в оплаті праці, зокрема в незареєстрованому секторі, а також зростання ролі підприємницьких та інших доходів від зайнятості в бюджетах сімей. Крім того, нерівність посилювалася завдяки суто ринковим доходам, що не пов'язані з трудовою діяльністю, насамперед, від здачі в оренду і продажу майна, дивідендів від акцій та банківських вкладів тощо. Проте стрімкий перерозподіл майна, яке колись перебувало у спільному користуванні, на користь невеликого прошарку суспільства відіграло найбільшу негативну роль у формуванні економічно необґрунтованої складової нерівності.

Важливу вирівнювальну роль у пом'якшенні наслідків зростання нерівності мали відіграти державні соціальні трансферти та податки. На жаль, в Україні трансферти були здебільшого нейтральними, а інколи фактично сприяли зростанню нерівності. Сьогодні ситуація практично не змінилася — численні намагання реформувати систему соціального захисту не дали бажаного ефекту, оскільки вона, як і раніше, не виконує повною мірою кінцевої вирівнювальної функції, сприяючи тим самим розпорошенню коштів бюджету на різні групи населення, в тому числі, далеко не бідного. Менше половини (42,3%) коштів основних програм державної соціальної підтримки потрапляють до 30% найбідніших, а решта надходить до різних страт, включаючи найбагатшу децильну групу¹.

Діюча система оподаткування ставить у найбільш не вигідне становище середні прошарки суспільства, стримуючи таким чином процес формування середнього класу. Намагання перейти до більш прогресивної шкали оподаткування і ввести додаткові податки на майно не вирішить проблеми, оскільки масштаби незареєстрованих доходів залишаються значними і поширюються в основному на заможні верстви. Таким чином, будь-яке намагання посилити податкове навантаження на осіб з вищими статками призведе до перенесення основного тягаря на працюючих з середніми доходами. Якщо виходити з того, що 30–50% доходів населення перебуває у незареєстрованому секторі, а відсоток неофіційних надходжень в сукупних доходах домогосподарств зростає пропорційно їх рівню добробуту, то це ставить у найбільш не вигідне становище середню групу суспільства.

Нерівність в українському суспільстві має широкий спектр проявів у розрізі великих соціальних груп та окремих вразливих категорій населення, за поселенською та регіональною ознаками, демографічними та соціально-економічними характеристиками домогосподарств. Поселенська нерівність, насамперед, проявляється через вкрай обмежений доступ мешканців малих населених пунктів (порівняно з містами) до базових послуг соціальної сфери. Характеристики членів домогосподарства (статевікові, освітні, професійно-кваліфікаційні, відношення до ринку праці

---

¹ Розрахунки автора за мікроданими Обстеження умов життя домогосподарств, яке проводить Державна служба статистики України на постійній основі.

та інші) визначають можливість набуття певного соціального статусу та вірогідність його підвищення. Для окремих соціально вразливих груп, насамперед з обмеженими можливостями, нерівність межує з виключенням із суспільного життя. При цьому першоосновою формування нерівності традиційно виступає система економічних чинників, дія яких може трансформуватися в різноманітні прояви неекономічного походження.

Збереження значних масштабів розшарування населення України за доходами впродовж тривалого періоду призвело до переходу кількісних ознак диференціації в якісні. За експертними оцінками², значення коефіцієнта Джіні нині перевищує 45%, хоча по країнах Євросони воно перебуває на рівні 20–25%. Основний внесок у загальну нерівність здійснює малочисельна група (5–10%) з надвисокими доходами, що має принципово іншу структуру споживання та, відповідно, якісно інший його рівень. Решта населення диференційована за доходами відносно рівномірно та з незначними інтервальними відривами, що свідчить про нестабільність економічного статусу та можливості легкого переходу з вищої в нижчу групу та навпаки. Така крива розподілу доходів свідчить про відсутність чітко окресленої серединної групи, чиї майнові та споживчі характеристики займали б середнє положення між надспоживанням та недоспоживанням.

Поглиблення нерівності значною мірою є результатом розвитку ринкових механізмів. Однак є межа, за якою зростання поляризації доходів важко пояснити різницею в продуктивності або в індивідуальних здібностях людини. Значне та необґрунтоване розшарування населення за доходами не тільки знижує ефективність зусиль у боротьбі з бідністю, викликає соціальне напруження в суспільстві, а й може стати перешкодою на шляху до економічного зростання.

По-перше, поглиблення нерівності створює значний розкид інтересів, що може стати перешкодою для розробки ефективної державної політики та стримувати суспільний розвиток. По-друге, основна економічна проблема нерівності в умовах недосконалого ринку капіталу полягає у звуженні інвестиційних можливостей та зниженні стимулів для позичальників, що неминуче справляє негативний вплив на економіку країни. Сьогодні населення України за основними каналами заощаджень направляє 3,6% грошових витрат, а інвестиції здійснюють лише 10% найбагатших в обсязі 8,3% своїх ресурсів³. Неспоживчі витрати решти населення є вкрай обмеженими і не трансформуються в інвестиційний капітал. Інвестиційна активність населення в цілому та окремих його груп тісно пов'язана зі ступенем диференціації та концентрації доходів: навіть за пропорційного збільшення доходів активність заощаджень та інвестицій у середніх дохідних групах зростає швидше, ніж у крайніх. Отже, у разі збереження існуючої структури суспільства з невеликою та нестабільною серединною групою не буде створено об'єктивних умов для зростання економіки.

Соціальні наслідки надмірного розшарування можуть бути не менш серйозними. В ситуації, коли підвищення інтенсивності праці перестає справляти відчутний вплив на рівень добробуту, відбувається зниження економічної та суспільної активності, вкорінення утриманських настроїв, зневіри та соціальної апатії. Значне та необґрунтоване зростання нерівності корелює з погіршенням соціального середовища як з погляду поширення асоціальних явищ та соціально небезпечних хвороб, падіння

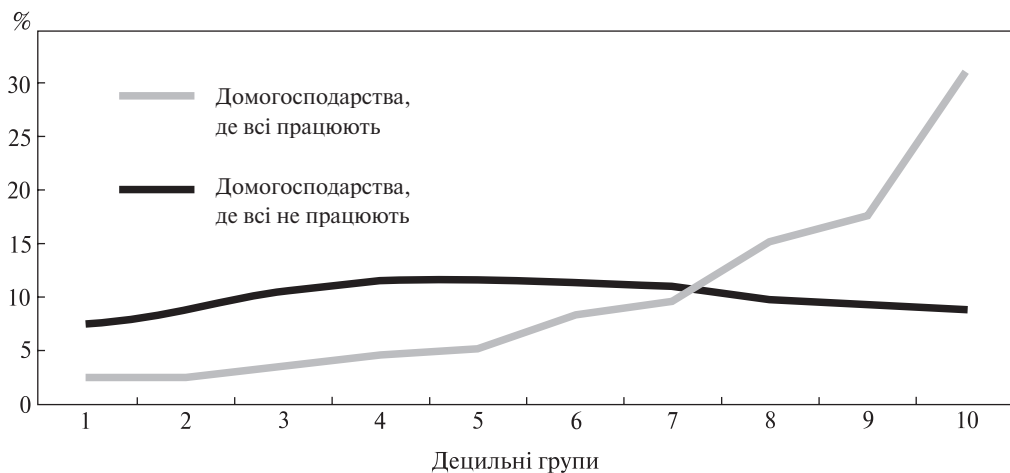
² Моделювання здійснили співробітники ІДСД імені М.В.Птухи НАНУ на базі мікроданих Обстеження умов життя домогосподарств, яке проводить Держстат України на постійній основі.

³ Розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств, яке проводить Державна служба статистики України на постійній основі.

суспільної моралі та руйнації світоглядних позицій, так і стосовно погіршення здоров'я населення країни та зростання показників смертності. Проблема надмірної нерівності пов'язана з такими явищами, як соціальне виключення, зниження довіри до держави та неповноцінне функціонування інституту демократії.

У контексті формування економічної нерівності населення України сьогодні можна визначити дві головні проблеми: 1) зайнятість не захищає працюючого та його сім'ю від бідності; 2) вища продуктивність та інтенсивність праці не гарантує вищого доходу. У 2011 році близько 82% бідних сімей мали у своєму складі хоча б одну працюючу особу. Навіть серед домогосподарств, що складаються лише з працюючих, бідність становила 6,3%⁴. Така ситуація є прямим свідченням загально низьких стандартів оплати праці в країні.

Проблема бідності працюючих тісно пов'язана з бідністю дітей, оскільки в періоди найвищої дітородної активності молоді люди зазвичай ще не набувають статусу з гарантією заробітку, принаймні, на рівні середніх по країні значень. За весь період досліджень бідності (з 1999 року) фіксуються помітно вищі значення показників по домогосподарствах з дітьми, зокрема, рівень відносної бідності є майже вдвічі вищим, ніж по сукупності домогосподарств без дітей (31,2% проти 16,2% за даними 2011 року). Серед різних типів домогосподарств України найвищі ризики бідності як за відносним, так і за абсолютним критерієм, мають домогосподарства з двома та більше дітьми, з дітьми до трьох років та з подвійним демоекономічним навантаженням (дітьми та непрацездатними дорослими), отже, зона високих ризиків бідності зосереджена в домогосподарствах з дітьми, які і формують основну сукупність бідних.

Рис. 1. Розподіл домогосподарств за децильними групами залежно від наявності в їх складі працюючих осіб, 2011 р., %

Джерело: розрахунки автора за мікроданими Обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

⁴ Розрахунки автора за мікроданими Обстеження умов життя домогосподарств, яке проводить Державна служба статистики України на постійній основі.

Незважаючи на загально низькі стандарти оплати праці в країні та потужну економічно необґрунтовану компоненту формування диференціації, праця поки що приносить вищі статки, ніж надходження з нетрудових джерел (соціальні трансферти, доходи від оренди, від акцій тощо). І лише зайнятість сьогодні може забезпечити просування до вищих дохідних груп. Серед домогосподарств, які складаються виключно з працюючих осіб, більшість тяжіє до верхніх децильних груп, і лише незначний відсоток перебуває у зоні низькодохідності. Натомість, домогосподарства з непрацюючих осіб рівномірно розподілені за децильними групами, з найбільшою концентрацією у 4–6 групах (рис. 1).

Остання економічна криза завдала серйозного удару по тій частині нерівності, яка була обумовлена індивідуальною продуктивністю, в результаті чого відбулося зменшення ролі оплати праці у формуванні загальної нерівності та зниження диференціації в оплаті праці. Внесок оплати праці у формування загальної нерівності в суспільстві стрімко знижувався у 2008–2010 рр., проте вже в 2011 році намітилася позитивна тенденція щодо його зростання. Натомість, розшарування за рівнем оплати праці зменшувалося у 2010–2011 роках, що в умовах післякризової ситуації скоріше свідчить про відхід частини заробітної плати в «тінь» і переважну орієнтацію її на розмір мінімальної державної гарантії⁵. Ефект розмивання економічно обґрунтованої компоненти нерівності чи перетікання її в неофіційний сектор може загострити соціальні проблеми та посилити напруженість в суспільстві: з одного боку, через зниження економічної та соціальної активності населення, а з другого — через недоотримання бюджетом коштів для забезпечення соціальних трансфертів.

Диференціація в доходах традиційно виступає основним чинником формування нерівності в ринковій економіці, проте Україна отримала у спадок і зберегла донині елементи радянської економічної системи з вагомим сегментом ресурсів спільного користування. І хоча доступність послуг соціальної сфери на безоплатній основі рік від року зростає, їх вартість для населення все ж таки залишається умовно невисокою. Проблема доступності базових послуг сьогодні формує окремий вектор та профіль нерівності, що може конкурувати з диференціацією за доходами та майновим статусом.

За радянської доби була налагоджена мережа соціальної інфраструктури, яка хоча і мала цілу низку функціональних проблем, проте гарантувала надання при потребі кожному громадянину необхідних послуг. Впродовж років незалежності постійний дефіцит бюджетних ресурсів та практично повна відсутність фінансування на підтримання інфраструктурних об'єктів призвели до занепаду та повної деградації соціальної сфери малих населених пунктів. І якщо в сільській місцевості вже триває процес масового вибуття з експлуатації медичних, освітніх та культурно-побутових об'єктів, то в населених пунктах районного й обласного значення цей процес може розпочатися будь-якої миті. Отже, проблема обмеженого доступу до послуг соціальної сфери в частині територіальної компоненти рік від року поглиблюється, і без вирішення принципових питань утримання інфраструктурних об'єктів (насамперед, в населених пунктах, що фінансуються за залишковою схемою), проблема доступності послуг для населення може набути катастрофічних рис.

Нерівність у доступі до базових послуг соціальної сфери та інфраструктурних об'єктів має чітко виражену територіальну залежність: зі зменшенням розміру на-

⁵ За розрахунками автора з використанням мікроданих Обстеження умов життя домогосподарств, яке проводить Державна служба статистики України на постійній основі.

селеного пункту звужуються можливості, обмежується свобода вибору, знижується якість послуг. Сільські жителі значно частіше потерпають від позбавлення можливості отримати медичні, освітні та інші види послуг, до того ж, як правило, ці послуги значно поступаються за якістю послугам у містах.

Оскільки йдеться про різні можливості доступу, які в основному прив'язані до розподілу суспільних ресурсів, то поселенську нерівність можна прирівняти до соціальної несправедливості. Недостатнє забезпечення малих населених пунктів, насамперед сіл, інфраструктурними об'єктами мала б компенсуватися розвинутою мережею якісних доріг та регулярним транспортним сполученням з більшими за розміром населеними пунктами. Однак за останні десятиріччя ця проблема не тільки не вирішувалася, а й дедалі загострювалася. У 2011 р. кожне друге сільське домогосподарство було позбавлене послуг швидкої медичної допомоги та не забезпечене закладами, що надають побутові послуги, а кожне четверте — потерпало від відсутності поблизу житла будь-якої медичної установи чи аптеки, а також регулярного щоденного транспортного сполучення із населеним пунктом з більш розвинутою інфраструктурою⁶.

Поряд з територіальними проблемами, однією з основних причин обмеженого доступу населення до базових послуг соціальної сфери є фінансова неспроможність домогосподарств. Створення цінової прірви між послугами державних та приватних установ сприяло поглибленню нерівності у доступі до базових послуг, погіршенню їх якості в державних установах та поширенню неформальних платежів. Результатом такої ситуації став несправедливий, неефективний та соціально необґрунтований розподіл обмежених суспільних благ між різними групами населення, оскільки послуги соціальної сфери в державних установах насправді можуть отримати далеко не всі та не за однакових умов. Близько 15% домогосподарств України протягом 2011 року не змогли за потреби отримати медичну допомогу, придбати ліки чи медичне приладдя, при цьому головною причиною вказується занадто висока вартість товарів та послуг⁷.

Загальна доступність та безоплатність середньої освіти і часткова безоплатність професійної є позитивною ознакою сьогодення. Те, що вдалося зберегти від старої системи і розвинути вже за роки незалежності, дає можливість країні обіймати достойні місця у міжнародних рейтингах щодо освіченості населення.

Сьогодні освіту в Україні можна кваліфікувати як системоутворюючий чинник обґрунтованої нерівності, оскільки лише набуття певного рівня освіти відкриває можливості для соціальної мобільності. Опитування молоді у 2012 році⁸ показало, що більше половини респондентів (51,6%) назвали освіту головним чинником набуття статусу людини у суспільстві. Високий рівень освіти значно знижує ризики безробіття та бідності, гарантує вищий дохід: особа з повною вищою освітою має ризик безробіття у 2,8 разу нижчий порівняно з особою з загальною середньою освітою; для домогосподарств, в яких всі особи мають вищу освіту, рівень бідності у 6,2 разу нижчий за показник по домогосподарствах, де немає таких осіб у складі; при здобутті повної вищої освіти індивідуальний дохід підвищується в середньому у два рази порівняно з попереднім освітнім статусом⁹.

⁶ За даними спеціального модуля «Доступ домогосподарств до окремих товарів та послуг» Обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

⁷ Розрахунки автора за мікроданими Обстеження умов життя домогосподарств, яке проводить Державна служба статистики України на постійній основі.

⁸ Соціологічне дослідження «Молодь України» проводили Інститут Горшеніна та щотижневик «Коментарі» за підтримки фонду Віктора Пилипишина «Діти передусім!» у березні 2012 року.

⁹ Розрахунки автора за мікроданими Обстеження умов життя домогосподарств, яке проводить Державна служба статистики України на постійній основі.

Проте нагальною залишається проблема доступності якісної середньої освіти, незалежно від місця проживання та рівня доходів родини. Саме якісні характеристики освітніх послуг нині є ключовим моментом нерівності. Зі зменшенням розміру населеного пункту звужуються можливості навчальної бази та забезпечення викладачами з усіх дисциплін. Нижча якість середньої освіти (як через низький рівень викладання, так і через нестаток коштів на додаткові заняття з викладачами) поляризує суспільство, створюючи кращі шанси для одних і позбавляючи шансів інших. Дитина, яка не мала змоги отримати достатні знання для вступу у ВНЗ на безоплатних умовах, не зможе здобути бажану освіту на умовах контракту, а отже, втрачає життєві шанси.

Неабиякого значення для підвищення соціального статусу та життєвих шансів має працевлаштування молоді, та воно сьогодні істотно залежить від статусних характеристик батьків, інших родичів і знайомих. Ситуація, коли шанс вигідного працевлаштування однаковою мірою з'являється незалежно від рейтингу закінченого навчального закладу та індивідуальних якостей претендента, може кваліфікуватися як наявність вагомої компоненти стихійної соціальної диференціації або значних економічно необґрунтованих впливів на формування нерівності.

В ситуації, коли більшість активної частини суспільства втрачає свої життєві шанси ще на ранніх етапах самостійного життя, люди з обмеженими можливостями зазнають найбільших ударів долі, оскільки для вирівнювання їхніх шансів необхідно витратити набагато більше ресурсів. Одним з гострих проявів нерівності в Україні є обмеженість доступу до базових послуг осіб з інвалідністю, які мають специфічні потреби і вимагають особливої уваги з боку суспільства. Вкрай низьким залишається рівень охоплення реабілітаційними послугами, проблема обтяжується їх загально низькою якістю, що унеможливорює відновлення здоров'я на ранніх стадіях захворювання. Діти з інвалідністю мають обмежені можливості доступу до освітніх закладів, а система інклюзивної освіти перебуває на стадії становлення, що практично позбавляє таких дітей шансів на здобуття освіти та отримання професії.

Висновки. Нині розуміння нерівності переходить із площини статусних характеристик, що опосередковано визначають становище людини в суспільстві, до гарантування рівних можливостей та життєвих шансів для кожного. В контексті соціальної справедливості вразливі верстви населення повинні мати кращий доступ для вирівнювання стартових життєвих шансів.

В Україні є безліч форм та проявів нерівності, що можуть стосуватися окремих сфер життєдіяльності людини чи суспільства, певних соціальних страт або прошарків населення, територіальних одиниць чи значних за розміром географічних осередків. При цьому диференціація за доходами виступає базовим чинником формування нерівності.

Основна проблема української нерівності полягає в її здебільшого економічно необґрунтованому походженні, невиправленні помилок перехідного періоду і їх консервації, що знижує економічну та соціальну активність населення, створює напруженість у суспільстві, гальмує економічний розвиток та суспільний прогрес.

Нерівність у доступі до послуг соціальної сфери подекуди виходить на передній план у системі чинників формування нерівності, особливо стосовно окремих територій та вразливих груп населення, які мають гірші життєві шанси. Ключовою проблемою доступу до базових послуг соціальної сфери є порушення принципу соціальної справедливості, коли не забезпечується рівний доступ до спільних ресурсів суспільства.

Усунути надмірну нерівність в сучасному українському суспільстві — означає, перш за все, максимально урівняти шанси всіх людей на власний розвиток шляхом розширення можливостей доступу населення, насамперед соціально вразливих його груп, до суспільних благ та якісних послуг соціальної сфери, а також консолідації суспільства на шляху до усунення всіх форм дискримінації. Виходячи з необхідності розробки виважених рекомендацій для політики, доцільно основний акцент зосередити на забезпеченні рівного доступу до ресурсів та послуг соціальної сфери для різних груп населення та різних територій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доклад о человеческом развитии 2011 «Устойчивое развитие и равенство возможностей: лучшее будущее для всех / http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2011_RU_Summary.pdf
2. Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості: Національна доповідь/ кер. авт. колективу Е.М. Лібанова/ Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України. — Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. — 412 с.
3. От трансформации — к обществу для всех. Региональный доклад о человеческом развитии / Е.М. Лібанова, О.В. Макарова та ін. — Братислава: Региональное бюро ПРООН по странам Европы и СНГ, 2011. — 132 с.
4. Новіков В.М. Подолання надмірної нерівності — пріоритет соціальної політики// Україна — аспекти праці. — 2013. — №3. — С. 3—7.
5. Колот А.М. Асиметрії розвитку соціально-трудової сфери: прояви, причини, передумови подолання // Актуальні проблеми економіки. — 2012. — №6 (132). — С.205—211.

Стаття надійшла до редакції журналу 30.05.2013

Л.Н. Черенько

СПЕЦИФИКА ФОРМИРОВАНИЯ И ПРОЯВЛЕНИЯ НЕРАВЕНСТВА В УКРАИНЕ

Традиционное понимание неравенства как неравномерного распределения ограниченных ресурсов общества обосновывает его объективную природу и обострение проявлений при возрастании ресурсных ограничений. Сегодня мировая общественность понимает неравенство как отсутствие равных возможностей для развития, смещая тем самым акценты с неравенства в доходах к неравенству в доступе к социальной сфере и политическим свободам. Это означает, что уязвимые группы населения должны иметь лучший доступ к общественным благам для достижения равных стартовых возможностей. В ином случае, неравенство в обществе есть результатом неравных возможностей и отсутствия социальных лифтов.

Переход от плановой экономики к рыночной предполагает углубление экономического неравенства по мере того, как доходы начинают отображать индивидуальные трудозатраты и производительность. Однако в Украине, как и в других постсоветских странах, неравенство было обусловлено рядом факторов, преимущественно неэкономического происхождения. Наряду с экономическими факторами роста неравенства (дифференциация в оплате труда, появление новых источников дохода рыночного происхождения и т.д.) произошло стремительное перераспределение общественного имущества в пользу небольшой прослойки общества, что сыграло ключевую роль в формировании экономически необоснованной составляющей неравенства.

Большое значение в политике выравнивания и смягчения последствий растущего неравенства традиционно отводится системе социальных трансфертов. Однако в Украине их влияние было в основном нейтральным, а иногда даже усиливало неравенство. Сегодня ситуация практически не изменилась — меньше половины социальных трансфертов в виде пособий и льгот попадает действительно нуждающимся.

Действующая система налогообложения в наиболее невыгодное положение ставит среднедоходные группы, которые должны составить ядро среднего класса. Попытка перейти к более прогрессивной шкале налогообложения только усилит давление на средние слои общества вследствие значительных масштабов незарегистрированных доходов.

Современное украинское общество делится на 2 группы: 95% населения плавно распределены по уровню доходов и потребления, с незначительными разрывами, а оставшиеся 5% имеют качественно иной уровень потребления, кардинально отличный от средних стандартов.

В контексте формирования экономического неравенства существуют 2 основные проблемы: занятость не защищает от бедности, а более высокая производительность не гарантирует более высокого дохода.

Основной проблемой неравенства в доступе к услугам социальной сферы стала нарастающая изношенность объектов социальной инфраструктуры и недостаточное финансирование услуг на бесплатной основе. В такой ситуации уязвимые слои населения оказываются в наиболее сложном положении. Кроме того, доступность услуг социальной сферы все больше смещается в направлении поселенческого вектора, ставя в невыгодное положение жителей малых населенных пунктов.

Таким образом, основные проявления неравенства в украинском обществе вызваны нарушением принципов социальной справедливости. Изменить ситуацию — означает, прежде всего, придать неравенству экономически обоснованный характер и обеспечить максимально равный доступ к социальным благам для всех слоев общества.

Ключевые слова: *неравенство, экономически необоснованная составляющая неравенства, дифференциация по доходам, неравные возможности, доступность услуг социальной сферы.*

L.M. Cherenko

SPECIFICS OF FORMATION AND SYMPTOMS OF INEQUALITY IN UKRAINE

The traditional understanding of inequality as uneven distribution of limited resources of society justifies its objective nature and exacerbation of manifestation with increasing of resource restrictions. Today, the world community understands inequality as a lack of equal opportunities for development. This shifts the emphasis from income inequality to inequality in access to social and political freedoms. This means that vulnerable groups should have better access to public services for achieving equal opportunities. Otherwise, inequality in society is the result of unequal opportunities and absence of social mobility.

Transition from planned to market economy implies intensification of economic inequality as income begins to reflect the individual labor and productiveness. However, in Ukraine, as in other post-Soviet countries, inequality was caused by several factors, primarily non-economic. With economic factors of growth of inequality (differentiation in salaries, the emergence of new sources of income, etc.), there was a rapid redistribution of public property for the benefit of a small layer of the society. This played a key role in the formation of economically unjustified component of inequality.

Traditionally, the system of social transfers has a great importance in the policy of alignment and mitigation of the effects of rising inequality. However, in Ukraine, this influence was largely neutral, and sometimes it even intensified inequality. Today, situation has not changed much — less than half of social transfers (like benefits and privileges) are given to those who really need it.

The current system of taxation places middle income groups, which should form the core of the middle class, in the most disadvantaged position. An attempt to move to a more progressive tax scale can increase the pressure on the middle class of society as a result of considerable proportion of unregistered income.

The modern Ukrainian society is divided into 2 groups: 95% of the population is distributed smoothly according to level of income and consumption, with few gaps, and 5% of the population, which have a different level of consumption, cardinally different from the average standards.

There are two main issues in the context of the formation of economic inequality: employment does not protect from poverty, and higher productiveness does not guarantee higher income.

Growing depreciation of objects of social infrastructure and inadequate financing of free services has become the main problem of inequality, which concerns access to social services. In such situation vulnerable groups of people are in the most difficult position. In addition, the availability of social services is shifting in the direction of the settlement vector, putting residents of small towns in a disadvantaged position.

Thus, the basic manifestations of inequality in the Ukrainian society are caused by violation of the principles of social justice. To change the situation means, first of all, to make inequality economically reasonable and ensure equal access to social benefits for all layers of society.

Key words: *inequality, economically unjustified component of inequality, differentiated by income, unequal opportunities, availability of social services.*

УДК 330.59

І.М. БОБУХ,

д-р екон. наук, старш. наук. співроб.

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

E-mail: irinnr@ukr.net

ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ В УКРАЇНІ: АНАЛІТИЧНІ ЗІСТАВЛЕННЯ Й НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ *

У статті встановлено оціночні характеристики відтворення людського потенціалу в Україні на основі методу гранично критичних (порогових) показників. Виявлено, що величезна кількість параметрів розвитку досліджуваної системи знаходиться за межами критичних значень, що може спричинити структурні зсуви у економічній системі найближчим часом. Обґрунтовано заходи із забезпечення успішних змін економічної системи та переходу до нової якості розвитку людського потенціалу в Україні.

Ключові слова: людський потенціал, гранично критичні показники, оціночні характеристики відтворення людського потенціалу, удосконалення процесів формування людського потенціалу.

Постановка проблеми. Ступінь розвитку людського потенціалу країн світу великою мірою визначає успішність економічних, соціальних та екологічних трансформацій у суспільстві, вимагаючи уваги до проблем розвитку людини, що постійно заго-струються, розробки і впровадження дієвих заходів для їх нівелювання. Одним із найважливіших завдань у цьому напрямі є побудова цілісної картини формування людського потенціалу в Україні, виявлення критичних моментів, які посилюють со-ціально-економічну напруженість в суспільстві й можуть спровокувати структурні зсуви у розвитку економічної системи в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У світовій практиці виділяють три основні підходи до економічної оцінки результатів людського розвитку, які автор детально висвітлив у попередніх публікаціях [11]: 1) визначення суми інвестицій заради вилу-чення доходів у майбутньому, 2) встановлення потоку доходів індивіда, 3) виявлення

---

* Публікацію підготовлено в рамках НДР «Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток» (№ держреєстрації 0111U002605).

певних характеристик людини, що забезпечують її працездатність та продуктивність. Найпоширенішими є «витратні» методи оцінки, однак останнім часом все більше науковців погоджуються з доцільністю використання з цієї метою «дохідних» методів. Вагоме значення у цьому мають альтернативні методи оцінки, що дають змогу під новим кутом зору поглянути на процеси людського розвитку. В якості такого методу російські вчені С.Ю. Глазьев та В.В. Локосов [12] застосували метод гранично критичних показників, який доцільно використати й для аналітичної оцінки формування людського потенціалу в Україні, що дозволить шляхом порівняння вітчизняних фактичних значень показників з пороговими висвітлити проблемні моменти і ступінь їхнього відхилення від критичних обсягів, а також обґрунтувати напрями покращення управління соціально-економічним розвитком нашої держави.

Метою даного дослідження є встановлення оціночних характеристик відтворення людського потенціалу в Україні на основі методу гранично критичних (порогових) показників та розробка напрямів удосконалення управління процесами людського розвитку на державному рівні.

Виклад основного матеріалу. Соціально-економічна система, як і будь-яка система, постійно еволюціонує й трансформується. Історично відомо, що неодноразово такі системи змінювалися кардинально, виходячи за поріг стійкості, коли напруження в системі було критичним, й вступаючи в фазу хаосу. Однак для системи настання хаосу не обов'язково має «роковий» характер; хаос може виявитися прелюдією до нового розвитку. У життєздатних системах хаос породжує більш високі форми порядку. Цей процес є біфуркацією, ознаки наближення до якої вимагають формування нових уявлень, оцінок, нового способу мислення для регулювання соціально-економічної системи до того, як напруження в ній стане критичним. На відміну від природних біфуркацій, які автоматично відбуваються, якщо перевищено певні пороги стійкості, суспільні регуляторні механізми є залежними від цінностей та поглядів людей. Неможливо передбачити біфуркацію, однак можливо зрозуміти природу процесу й керувати ним, переміщуючи взаємодії флуктуацій у потрібний бік [5]. Тому необхідним є своєчасне виявлення в соціально-економічній системі України, домінантою розвитку якої має бути формування людського потенціалу, таких критичних точок і ступеня напруження в них. Одним з найдоцільніших методів у даному відношенні є встановлення гранично критичних (порогових) показників людського розвитку й порівняння фактичних їх значень з пороговими. За основу з цієї метою варто використовувати гранично критичні (порогові) показники, які встановили С.Ю. Глазьев та В.В. Локосов [12] для оцінки гранично критичних значень показників російського суспільства, оскільки ретроспектива розвитку наших держав за великою кількістю параметрів є ідентичною й частково навіть спільною, а сучасні умови людського розвитку мають подібні риси. Як свідчать результати розрахунків оціночних характеристик відтворення людського потенціалу в Україні (табл. 1), переважна більшість ключових показників людського розвитку в ній знаходиться за межами гранично критичних значень, визначених російськими науковцями.

Таблиця 1. Оціночні характеристики відтворення людського потенціалу в Україні

Показник	Гранично критичне значення	Фактичний стан у 2010–2012 рр.	Фактичне значення до гранично критичного
Коефіцієнт народжуваності (на 1000 населення)	22	11,4	У 1,93 разу менше
Рівень смертності (на 1000 населення)	12,5	14,5	У 1,16 разу більше
Природний приріст (на 1000 населення)	12,5	-3,1	Скорочення населення
Міграційний приріст населення (на 1000 жителів)	1,1	1,35	У 1,23 разу більше
Частка імігрантів, % до кількісного складу населення	3	11,6	У 3,87 разу більше
Продуктивність праці, тис. дол. на одного зайнятого за паритетом купівельної спроможності	27,9	13,63	У 2,05 разу менше
Очікувана тривалість життя при народженні, років	75	71,02	На чотири роки менше
Індекс Джині (ступінь відхилення фактичного розподілу грошових доходів від рівного розподілу між жителями країни)	0,3	0,264 (за експертними розрахунками – 0,45)	У межах норми (за експертними розрахунками – у півтора раза більше)
Частка населення з доходами, нижчими за прожитковий мінімум, %	7	7,8	На 0,8 в.п. більше
Частка тих, хто проживає менш ніж на 2,5 дол. на день, %	0,5	1,5	Утричі більше
Рівень безробіття за методологією Міжнародної організації праці (МОП)	5,0	7,9	У 1,58 разу більше
Рівень злочинності (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. осіб населення)	1000	1138	У 1,14 разу більше
Рівень задоволеності медичним обслуговуванням (% до загальної чисельності населення)	40	23	У 1,74 разу менше
Умовний коефіцієнт депопуляції (відношення кількості померлих до кількості тих, що народилися)	1	1,27	У 1,27 разу більше
Співвідношення середньодушових доходів населення та величини прожиткового мінімуму, разів	3,5	1,94	У 1,8 разу менше
Сумарний коефіцієнт народжуваності (середня чисельність дітей, народжених жінкою протягом фертильного віку)	2,15	1,46	У 1,47 разу менше
Коефіцієнт старіння населення (частка осіб, старших за 65 років, до загальної чисельності населення, %)	7	15,24	У 2,18 разу більше
Індекс розвитку людського потенціалу, пунктів	0,800	0,740	На 0,06 пункта менше
Рівень споживання алкоголю (літрів абсолютного алкоголю на одну особу)	8	15,6 (10,9–11,5)	У 1,95 (1,36–1,44) разу більше
Кількість суїцидів (на 100 тис. чоловіків)	20,6	37,8	У 1,84 разу більше

Джерело: розраховано автором на основі даних: Доклад о человеческом развитии 2013. Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире / United Nations Development Program; пер. с англ. – М.: Изд-во «Весь мир», 2013. – 204 с.; Витрати і ресурси домогосподарств України у 2011 р.: стат. збірник / Держкомстат України. – У 2-х ч. – Ч. 1. – К., 2012. – 368 с.; Global Status Report on Alcohol and Health / World Health Organization. – Le Mont-sur-Lausanne, Switzerland: L'IV Com Sàrl, 2011. – P. 277; Зріз алкогольної ситуації в Україні 2012 (дані 2011 року) / А.М.Вієвський, М.П.Жданова, С.В.Сидяк, А.І.Грищенко, К.І.Лепеха, С.П.Таран, Ю.Б.Юдін. – К.:УНОАН, 2012 – 25 с.; Статистичний щорічник України за 2011 р. / Державна служба статистики України. – К.: ТОВ «Август Трейд». – 2012. – 559 с.

Передусім це стосується демографічних показників, які вважаються найбільш вивченими та такими, що добре інтерпретуються. Гранично критичним тут вважається рівень, досягнення якого унеможливило підтримання простого відтворення населення. В Україні показники народжуваності, смертності, депопуляції, старіння та природного приросту населення вже протягом тривалого часу перебувають за критичними межами, наслідком чого є стійке зниження чисельності населення з тенденцією до подальшого зменшення. Графіки народжуваності та смертності населення утворюють своєрідний «демографічний хрест», який відображає перехід від розширеного до звуженого відтворення починаючи з 90-х років минулого сторіччя [6]. Незважаючи на невелике скорочення розриву між коефіцієнтами народжуваності та смертності населення України протягом 2009–2012 рр., у березні 2013 р. цей розрив збільшився до 4,6 в.п. [17], що є загрозливим для розвитку нашої нації (рис. 1).

Зазначені проблеми характерні й для інших країн світу, у т.ч. і розвинутих, однак, як слушно зауважила В.Стешенко, «...від розвинутих країн з низькою народжуваністю Україна суттєвим чином відрізняється значним погіршенням якості населення. Демографічна криза не повинна зводитися до депопуляції. В багатьох розвинутих країнах існує депопуляція, але там не йдеться про демографічну кризу. Характеру кризи демографічній ситуації надає деградація якості населення». Досить вдало цю ситуацію охарактеризував і Г.Крючков, зауваживши, що «Україна сповзає у вкрай небезпечну *деградаційну спіраль*, коли поповнення робочої сили все менше покриває її природне зменшення... Україна може опинитися на узбіччі світового прогресу, і її роль буде остаточно зведена до постачальника сировини і дешевої робочої сили» [16, с. 21, 28, 67–68].

Незадовільним є й значення показника очікуваної тривалості життя при народженні, який в Україні становить 71 рік, що на чотири роки менше гранично критичних 75 років, встановлених виходячи з сучасних уявлень про нормальну тривалість життя людини та середніх показників у країнах з високим та дуже високим рівнем людського розвитку. Ці показники, будучи демографічними, певним чином відображують також рівень і якість життя населення в цілому, які також, відповідно, погіршуються протягом тривалого часу.

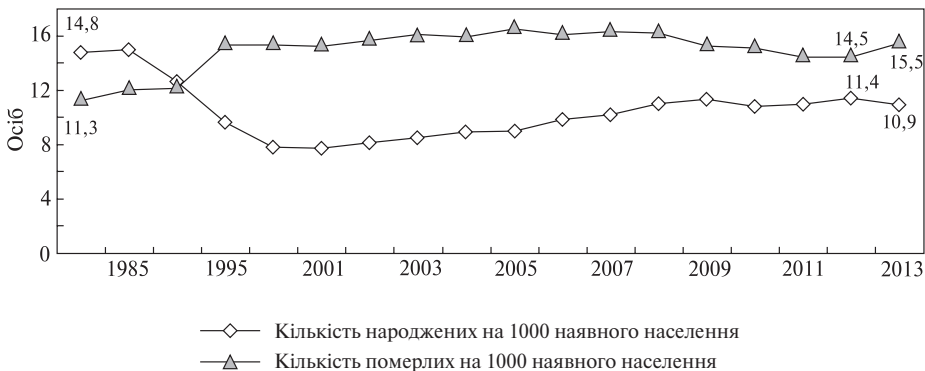

Рис. 1. Динаміка коефіцієнтів народжуваності та смертності населення України

Джерело: Соціально-економічний розвиток України за січень–лютий 2013 р. [Електронний ресурс] / Держкомстат України. — 2013. — Доступний з: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>; Статистичний щорічник України за 2011 р. / Державна служба статистики України. — К.: ТОВ «Август Трейд». — 2012. — 559 с.

Певним свідченням цього є й статистика суїцидів та алкоголізації населення. Всесвітня організація охорони здоров'я вважає критичним рівень у 20 суїцидів на 100 тис. осіб. В Україні цей показник серед чоловіків протягом 2001–2010 рр. був майже вдвічі більшим, дорівнюючи 37,8 суїцидів на рік (на 100 тис. осіб) [1]. Гранично критичним обсягом споживання алкоголю однією особою на рік вважається 8 л. В Україні протягом року одна людина, за різними даними, споживає в середньому від 10,9 до 15,6 л. алкоголю [3; 18], що також сприяє деградації суспільства.

Стосовно решти показників порогові значення встановити дещо складніше, ніж щодо демографічних. Так, щодо міграційних показників використовують емпіричний метод та загальноприйнятну практику соціального управління. Перевищення цих меж, як правило, спричиняє напруженість, обумовлену етнічними та навіть цивілізаційними конфліктами, що загрожують розпадом або поглинанням соціальної системи. В Україні частка імігрантів (11,6%) [1] майже вчетверо перевищує гранично критичне значення (3%), а міграційний приріст населення у 1,23 разу перевищує порогове значення, що спричиняє соціальну напруженість в суспільстві.

Індекс Джині, який широко використовують у світі для ідентифікації розшарування населення за доходами, в нашій державі, за офіційними даними Державної служби статистики України, дорівнює лише 0,264 [2], що нижче гранично критичного (0,3). Однак альтернативні та експертні розрахунки свідчать, що реальний коефіцієнт Джині в Україні значно вищий за той, що його розраховали фахівці державної статистичної установи та ПРООН (зокрема за даними UNICEF у 1998 р. коефіцієнт Джині для України був у 1,5 разу вищий за аналогі Чехії, Польщі, Румунії і приблизно на чверть — за відповідні показники Латвії, Литви, Словенії [7, с. 25]), внаслідок високого рівня «тінізації» економіки та недостатньої репрезентативності офіційної вибірки, де широко представлені бідні, але практично відсутні багаті та дуже багаті. Вагомим чинником є й суб'єктивізм програми обстеження домогосподарств, яка передбачає збір даних на добровільній основі шляхом проведення вибіркового опитування за допомогою тижневого щоденника та квартального запитальника, за рахунок чого можливі розбіжності з реальним рівнем доходів та витрат респондентів. Тому з великою ймовірністю можна сказати, що це співвідношення зберігається й дотепер.

Населення України за міжнародними стандартами залишається бідним: частка людей, які проживають менш ніж на 2,5 дол. на день, утричі перевищує порогову величину. Й навіть за умови мізерності прожиткового мінімуму доходи великої кількості людей в Україні є меншими і за цю суму; за даним показником критичну межу українське суспільство перетнуло. Співвідношення середньодушових доходів населення та величини прожиткового мінімуму також за межами критичного — у 1,8 разу. Частка безробітних за методологією Міжнародної організації праці в нашій державі більш ніж у півтора рази перевищує гранично критичний рівень.

Зіставлення ключових параметрів розвитку людського потенціалу з граничними показниками свідчить, що величезна кількість параметрів розвитку досліджуваної системи знаходиться за межами критичних значень, що може спричинити біфуркації в соціально-економічній системі. Водночас слід зауважити, що, як наголошувалося вище, ці процеси не обов'язково обумовлені випадковими подіями. Людина здатна і повинна спрямовувати трансформації, переміщуючи взаємодію флуктуацій в потрібне русло. З цією метою слід мінімізувати вплив негативних факторів та сприяти формуванню нових позитивних.

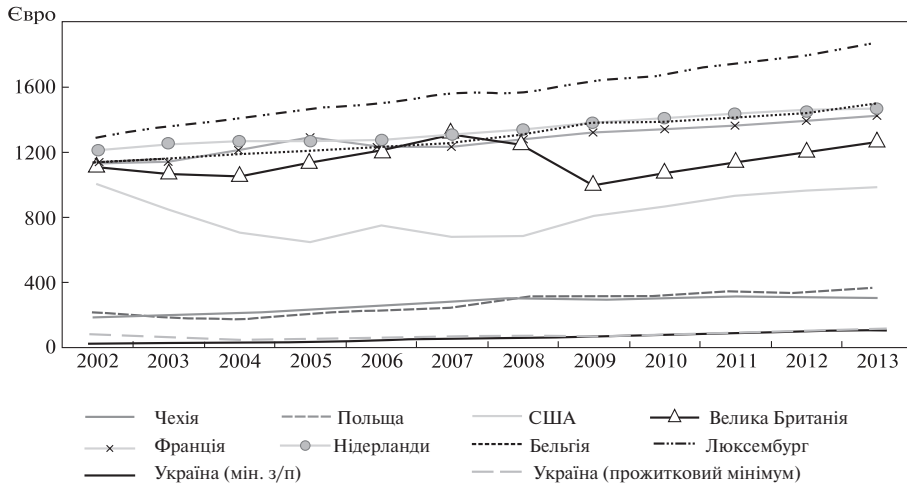

Рис. 2. Динаміка мінімальної заробітної плати в Україні та інших країнах

Джерело: складено автором на основі даних: Закон України «Про Державний бюджет України на 2013 рік» № 5515–VI від 06.12.2012 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Доступний з: <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5515-17>>; Минимальная зарплата (Украина) [Електронний ресурс] / Міністерство фінансів України. – 2013. – Доступний з: <<http://index.minfin.com.ua/index/salary/>>; Minimum wages statistics [Electronic resource] / Eurostat. – European Comission, 2013. – Access mode : <<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tps00155>>

Мінімальна заробітна плата і прожитковий мінімум – базові показники можливостей людського розвитку – в Україні залишаються неприпустимо низькими. Не зважаючи на те, що з листопада 2009 року розмір вітчизняної мінімальної заробітної плати дорівнює прожитковому мінімуму для працездатних осіб, її розмір є заниженим для забезпечення повноцінного відтворення людського потенціалу, й у т.ч. капіталу, та набагато нижчим за відповідні показники у розвинутих країнах. З січня 2013 р. цей показник в Україні дорівнює 1147 грн. (109,7 євро) [8, ст. 7, 8], тоді як мінімальна заробітна плата в Чехії становить 312 євро, Польщі – 377 євро, США – 998 євро, Великій Британії – 1264 євро, Франції – 1430 євро, Нідерландах – 1469 євро, Бельгії – 1502 євро, Люксембурзі – 1874 євро [4] (рис. 2).

Прожитковий мінімум для українських громадян, які втратили працездатність, залишається ще більш мізерним, дорівнюючи з 1 січня 2013 р. 894 грн. (85,5 євро) [8, ст. 7]. Постановою Кабінету Міністрів України від 15.04.2013 р. «Про підвищення розмірів пенсій у зв'язку із зростанням середньомісячної заробітної плати штатного працівника» передбачено підвищення пенсій з 1 березня 2013 р. на 2,98%, що для переважної кількості пенсіонерів не перевищує 35 грн. (3,35 євро) [20]. Однак цього недостатньо для забезпечення відчутних зрушень у сфері створення належного соціального захисту населення в Україні, подолання бідності, зменшення рівня економічної диференціації населення та формування передумов пропорційного нагромадження людського потенціалу з метою переходу до нової якості економічного розвитку нашої держави у довгостроковій перспективі.

Вагомим кроком щодо зменшення розриву між найбагатшими та найбіднішими верствами населення в Україні мало б стати введення податку на нерухомість. Але

український варіант механізму стягнення податку на нерухомість, обумовлений статтею 265 Податкового кодексу України [9], навпаки, збільшує соціальну напруженість в суспільстві. В Україні необхідно впроваджувати податки на розкіш, а замість цього було впроваджено податок на бідність. Як влучно зазначає В. Владіна, «якщо людина володіє пентхаусом загальною площею 350 м², де житлова площа становить 119 м², на вулиці Хрещатик, вартістю декілька мільйонів доларів, вона податок на нерухомість не сплачує. А от якщо людина є пенсіонером і володіє квартирою з житловою площею 50 м² в невеличкому районному центрі та будиночком у селі з житловою площею 40 м², вона повинна сплачувати податок на нерухомість навіть зі своєї мізерної пенсії» [13].

Державні органи влади зробили спробу дещо виправити помилки шляхом прийняття Верховною Радою України 04.04.2013 р. у першому читанні законопроекту про внесення змін до статті 265 Податкового кодексу України щодо об'єктів житлової нерухомості № 2405, зареєстрованого 27.02.2013 р. [10], яким було передбачено звільнення від сплати впровадженого в цьому році податку найбільш незахищених верств населення: опікунів, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, які є власниками нерухомості, а також дитячих будинків сімейного типу. Однак це не вирішувало проблеми в цілому. Адже насправді грубі помилки, припущені у Податковому кодексі в частині податку на нерухомість, за умови прийняття цього закону були б виправлені лише частково. До того ж, у законопроекті, підготовленому до повторного другого читання, що відбулося 18.06.2013 р. (Проект Закону було відхилено Верховною Радою України), була норма, яка зобов'язувала кожного жителя України, у якого є житло площею до 240 кв. м., сплачувати податок на нерухомість у розмірі 1% [19]. Таким чином, розгляд та прийняття у першому читанні даного законопроекту був, скоріше, піар-акцією, ніж справжньою спробою покращити механізм оподаткування цим податком.

Для того, щоб цей податок виконував функції, покладені на нього в розвинутих країнах світу, оподатковуватися повинна *вартість* об'єктів нерухомості, а не житлова площа. На даний час п. 3.1 ст. 265 Податкового кодексу визначено, що «базою оподаткування є *житлова площа* об'єкта житлової нерухомості», а пільги передбачені у п. 4.1 «для квартири — на 120 кв. метрів; для житлового будинку — на 250 кв. метрів». Замість цього потрібно встановити, що «базою оподаткування є *вартість* об'єкта житлової нерухомості» та встановити порогові суми, на які можна буде зменшувати базу оподаткування у звітному періоді (табл. 2). Необхідно внести принципові зміни до даного закону, які в корні змінять існуючий в нашій державі підхід до оподаткування нерухомості. А державну оцінку вартості нерухомості, у тому числі й житлових приміщень, слід здійснювати на основі ринкових цін, експертної оцінки реального стану житлових приміщень за рядом параметрів у процесі їхньої купівлі-продажу, надання іпотечних кредитів та ін. Пріоритет має надаватися даним з купівлі-продажу даного майна, а, якщо такі дані відсутні, слід використовувати дані з купівлі-продажу аналогічних об'єктів. Доцільно створити єдину централізовану базу даних результатів оцінювання ринкової вартості нерухомості з прозорим загальним доступом до неї за допомогою мережі Інтернет, що унеможливить «тіньові» схеми та корупцію в цій сфері.

Таблиця 2. Зміст змін до положень (норм) статті 265 Податкового кодексу України, запропонованих автором

Зміст положення (норми) чинного акта законодавства	Зміст змін до положень (норм) чинного акта законодавства, запропонованих автором
265.3. База оподаткування 265.3.1. Basis of taxation is the residential area of the object of residential real estate	265.3. База оподаткування 265.3.1. Basis of taxation is the value of the object of residential real estate
265.3.2. База оподаткування об'єктів житлової нерухомості, які перебувають у власності фізичних осіб, обчислюється органом державної податкової служби на підставі даних Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, що безоплатно надаються органами державної реєстрації прав на нерухоме майно	265.3.2. База оподаткування об'єктів житлової нерухомості, які перебувають у власності фізичних і юридичних осіб, обчислюється органом державної податкової служби на підставі даних реєстру Державної оцінки вартості нерухомого майна, що безоплатно надаються органами державної реєстрації прав на нерухоме майно
265.3.3. База оподаткування об'єктів житлової нерухомості, що перебувають у власності юридичних осіб, обчислюється такими особами самостійно виходячи з житлової площі об'єкта оподаткування на підставі документів, що підтверджують право власності на такий об'єкт	
265.4. Пільги зі сплати податку 65.4.1. База оподаткування об'єкта житлової нерухомості, що перебуває у власності фізичної особи — платника податку, зменшується: а) для квартири — на 120 кв. метрів; б) для житлового будинку — на 250 кв. метрів	265.4. Пільги із сплати податку 265.4.1. База оподаткування об'єкта житлової нерухомості, що перебуває у власності фізичної особи — платника податку, зменшується: а) для квартири — на п* тис. грн.; б) для житлового будинку — на m* тис. грн.

Примітки: * — «п» та «т» — порогові значення вартості житлових приміщень, на суму яких зменшуватиметься база оподаткування у звітному періоді (повинна бути встановлена за результатами Державної оцінки вартості нерухомого майна).

Джерело: Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI (із змінами) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. — Доступний з: <<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2755-17>>; пропозиції автора.

Високий рівень бідності населення, його алкоголізація, депопуляція, погіршення здоров'я та навіть велика кількість суїцидів, особливо серед молоді, не в останню чергу є наслідком неефективної реалізації державних програм підтримки молодих сімей в Україні. Передусім це стосується питань соціального захисту молодих сімей, які постраждали в результаті реалізації державної програми забезпечення житлом в Україні Державною спеціалізованою фінансовою установою «Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву» наприкінці минулого десятиріччя, в результаті якої 680 сімей залишилися без грошей та житла [14]. Порядок надання пільгових кредитів за цією державною програмою, як з'ясувалося пізніше, передбачав можливість «зникнення» як бюджетних, так і власних коштів українських громадян. І до сьогоднішнього дня Уряд України не розробив механізму повернення втрачених громадянами коштів, незважаючи на відкриті кримінальні провадження за фактом діяльності забудовників і держслужбовців щодо цього. Певні кроки в напрямі вирішення цієї ситуації було зроблено шляхом прийняття Постанови Кабінету Міністрів України № 1231 від 30.11.2011 р. [15], яка визнала наявність даної проблеми на дер-

жавному рівні, передбачила можливість призупинення зобов'язань постраждалих осіб перед бюджетом і певні компенсації в разі отримання ними нових кредитів. Однак призупинення зобов'язань не означає їх зупинення: ошукані молоді сім'ї все ще залишаються боржниками Державної спеціалізованої фінансової установи «Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву», яка їх, власне, й ошукала. А надання нових кредитів постраждалим особам, за умови непогашених попередніх, є більш ніж сумнівною компенсацією понесених ними збитків. Це питання, вочевидь, вимагає значно ґрунтовніших дій з боку українського уряду. Відповідальність за зроблені помилки та впровадження урядовими структурами ефективних заходів щодо їх виправлення також буде високо оцінена світовою спільнотою й підвищить загальний рівень довіри до українських владних структур, що сприятиме істотному покращенню інвестиційного клімату в нашій державі, її соціально-економічному розвитку та досягненню нової якості процесів формування людського потенціалу.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Як свідчать результати проведених розрахунків оціночних характеристик відтворення людського потенціалу в Україні за методом гранично критичних показників, переважна більшість досліджуваних параметрів людського розвитку в Україні знаходиться за межами порогових значень. Передусім це стосується демографічних, міграційних показників, стандартів бідності, рівня та якості життя населення. У перспективі в подальших наукових розробках з даної тематики доцільно доповнити лінійку обчислюваних показників освітньо-науковими коефіцієнтами, даними щодо доступу населення до інформаційних технологій, сприйняття індивідуального добробуту і благополуччя, у якості порогових, розглядаючи їхні середні значення в країнах з високим та дуже високим рівнем розвитку людського потенціалу.

Перевищення величезною кількістю ключових параметрів розвитку людського потенціалу граничних показників може спричинити структурні зсуви у економічній системі найближчим часом. Для забезпечення успішних змін економічної системи та переходу до нової якості розвитку людського потенціалу необхідно терміново впроваджувати відповідні заходи на державному рівні. Передусім, з метою досягнення відчутних зрушень у сфері створення належного соціального захисту населення в Україні, необхідно поступово підвищити рівні прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати громадян до рівня розвинутих країн світу. Потрібно також змінити механізм оподаткування населення України податком на нерухомість з тим, щоб ним оподатковувалася вартість об'єктів нерухомості, а не житлова площа. Відповідно слід створити прозору, ефективну та надійну систему оцінювання вартості нерухомого майна (на основі ринкових цін) на загальнодержавних засадах. Необхідно також розробити механізм і виділити реальні кошти для компенсації збитків сім'ям, постраждалим в результаті реалізації державної програми забезпечення житлом в Україні Державною спеціалізованою фінансовою установою «Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву», безвідносно до нових кредитів, що дасть їм змогу, принаймні частково, вирішити болючі питання забезпечення житлом і надасть впевненості, що вони є громадянами правової держави, де цінують цивілізовані підходи до вирішення проблемних соціальних питань.

Ці та інші заходи з поліпшення економічних, правових та соціальних аспектів життя людей в Україні сприятимуть концептуальним змінам процесів людського розвитку, виходу їх на нові траєкторії покращення, удосконалення формування людського потенціалу та розширення можливостей його реалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доклад о человеческом развитии 2013. Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире / United Nations Development Program; пер. с англ. — М. : Изд-во «Весь мир», 2013. — 204 с.
2. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2011 р. : стат. збірник / Держкомстат України. — У 2-х ч. — Ч. 1. — К., 2012. — 368 с.
3. Global Status Report on Alcohol and Health / World Health Organization. — Le Mont-sur-Lausanne, Switzerland: L'IV Com Sarl, 2011. — P. 277.
4. Minimum wages statistics [Electronic resource] / Eurostat. — European Commission, 2013. — Access mode : < <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tps00155> >
5. Laszlo E. The Age of Bifurcation: The Key to Understanding the Changing World. — New York and London: Gordon & Breach, 1991. — 98 p.
6. Статистичний щорічник України за 2011 р. / Державна служба статистики України. — К.: ТОВ «Август Трейд». — 2012. — 559 с.
7. Лібанова Е.М. Проблеми майнового розшарування населення України (аналіз, прогноз і можливі шляхи вирішення) / Е.М. Лібанова // Україна: аспекти праці. — 1999. — № 1. — С. 24–30.
8. Закон України «Про Державний бюджет України на 2013 рік» № 5515–VI від 06.12.2012 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. — Доступний з: <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5515-17>>
9. Податковий кодекс України № 2755–VI від 02.12.2010 р. (із змінами) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. — Доступний з: <<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2755-17>>
10. Проект Закону про внесення змін до статті 265 Податкового кодексу України щодо об'єктів житлової нерухомості № 2405 від 27.02.2013 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. — Доступний з: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc_4_1?pf3511=45-902>
11. Бобух І.М. Пропорції та перспективи формування національного багатства України: [монографія] / І.М. Бобух. — К. : ДУ «ІЕП НАН України», 2010. — 372 с.
12. Глазьев С.Ю. Оценка предельно критических значений показателей состояния российского общества и их использование в управлении социально-экономическим развитием / С.Ю. Глазьев, В.В. Локосов // Вестник РАН. — 2012. — Том 82. — № 7. — С. 587–604.
13. Влада В. Налог на недвижимость: элитное жилье неприкасаемо [Электронный ресурс] / В. Влада // Право на правду. — 2013. — Режим доступа: <<http://www.pravo-kiev.com/analitika/nalog-na-nadvizhimost-e-litnoe-zil-e-neprikasaemo>>
14. Чепурко В. Молодежные кредиты уплыли в «элита-центры»: 680 семей в Украине, став участниками престижной государственной программы, оказались без денег и без жилья [Электронный ресурс] / В.Чепурко // Комсомольская правда в Украине. — 2011. — Режим доступа: <http://kp.ua/Default.aspx?page_id=2&date=110711&news_id=289555&error=2&isNew=True#comments_block>
15. Постанова КМУ «Про затвердження Порядку надання кредитів позичальникам Державної спеціалізованої фінансової установи «Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву» № 1231 від 30.11.2011 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. — Доступний з: <<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1231-2011-п>>
16. Демографічна криза в Україні: її причини і наслідки / Матеріали парламентських слухань 21.05.03 р. — К. : ВРУ, 2003. — 50 с.
17. Соціально-економічний розвиток України за січень—лютий 2013 р. [Електронний ресурс] / Держкомстат України. — 2013. — Доступний з: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>
18. Зріз алкогольної ситуації в Україні 2012 (дані 2011 року) / А.М.Вієвський, М.П.Жданова, С.В. Сидяк, А.І. Грищенко, К.І. Лепеха, С.П. Таран, Ю.Б. Юдін. — К.:УНОАН, 2012 — 25 с.

19. Потаєва О. Верховна Рада не дозволила стягувати з кожного українця податок на житло [Електронний ресурс] / О. Потаєва // Голос UA. — 2013. — Доступний з: <http://ua.golos.ua/politika/13_06_18_verhovnaya_rada_ne_pozvolila_vzimat_s_kajdogo_ukraintsa_nalog_na_jile>
20. Постанова Кабінету Міністрів України № 264 від 15.04.2013 р. «Про підвищення розмірів пенсій у зв'язку із зростанням середньомісячної заробітної плати штатного працівника» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. — Доступний з: <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/264-2013-%D0%BF>>

Стаття надійшла до редакції журналу 03.05.2013

І.Н. Бобух

ФОРМИРОВАНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА В УКРАИНЕ: АНАЛИТИЧЕСКИЕ СОПОСТАВЛЕНИЯ И НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

В статье приведены оценочные характеристики воспроизводства человеческого потенциала в Украине на основе метода предельно критических (пороговых) показателей. Согласно результатам проведенных расчетов оценочных характеристик воспроизводства человеческого потенциала в Украине, большинство исследуемых показателей человеческого развития в стране находится за гранью критических значений. Прежде всего это относится к демографическим показателям: в Украине коэффициенты рождаемости, смертности, депопуляции, старения и природного прироста населения уже на протяжении длительного времени находятся за критическими пределами, следствием чего является устойчивое снижение численности населения с тенденцией к дальнейшему уменьшению. Эти показатели, будучи демографическими, отражают также уровень и качество жизни в целом, которые также, соответственно, ухудшаются на протяжении длительного времени.

Установлено, что превышение параметрами развития исследуемой системы критических значений может спровоцировать структурные сдвиги в экономической системе в ближайшее время. Обосновано меры обеспечения успешных изменений экономической системы и перехода к новому качеству развития человеческого потенциала в Украине. Прежде всего, с целью обеспечения ощутимых изменений в сфере надлежащей социальной защиты населения в Украине, необходимо постепенно повысить уровни прожиточного минимума и заработной платы граждан до уровня развитых стран. Следует изменить и механизм налогообложения населения Украины налогом на недвижимость: облагаться налогом должна стоимость объектов недвижимости, а не их жилая площадь. Соответственно необходимо разработать и внедрить прозрачную, эффективную и надежную систему оценки стоимости недвижимого имущества в общегосударственном масштабе.

Высокий уровень бедности населения, его алкоголизация, депопуляция, ухудшение здоровья граждан и даже большое количество суицидов, особенно среди молодежи, не в последнюю очередь являются следствием неэффективной реализации государственных программ поддержки молодых семей в Украине. Прежде всего это относится к вопросам социальной защиты молодых семей, пострадавших в результате реализации государственной программы обеспечения жильем в Украине Государственным специализированным финансовым учреждением «Государственный фонд содействия молодежному жилищному строительству». Необходимо разработать механизм и выделить реальные средства для компенсации убытков пострадавшим семьям безотносительно к новым кредитам, что позволит им, по крайней мере частично, решить болезненный вопрос обеспеченности жильем и придаст уверенности, что они являются гражданами правового государства, где ценят цивилизованные подходы к решению проблемных социальных вопросов. Ответственность за сделанные ошибки и внедрение правительственными структурами эффективных мер по их исправлению также будет высоко оценена мировым сообществом и повысит общий уровень доверия к украинским институтам власти, что будет способствовать существенному улучшению инвестиционного климата в Украине и достижению нового качества процессов развития человеческого потенциала.

Ключевые слова: развитие человеческого потенциала, предельно критические показатели, оценочные характеристики воспроизводства человеческого потенциала, усовершенствование процессов формирования человеческого потенциала.

I.M. Bobukh

FORMATION OF HUMAN POTENTIAL DEVELOPMENT IN UKRAINE: ANALYTICAL COMPARISONS AND AREAS OF IMPROVEMENT

The article presents evaluating characteristics of Human Potential reproduction in Ukraine on the basis of critical (threshold) indicators. According to the results of computation of the characteristics of human development reproduction in Ukraine, the majority of indices of human development in the country are beyond the critical values. This applies to the demographic indicators: Ukraine's crude birth, death, depopulation, aging rates of the population for a long time have been beyond the critical limits, which is resulting in a steady decline in population with a tendency for further decrease. These demographic indicators reflect the level and quality of life in general as well, which also deteriorate over time.

The article reveals that the parameters of the researched system development are situated mostly outside of the critical values that can trigger structural changes in the economic system in the near future. Reasonable steps to ensure successful changes of the economic system and the transition to a new quality of human development in Ukraine are justified. In order to ensure significant changes in the field of adequate social protection of the population in Ukraine in the near future, it is necessary to gradually increase the levels of a living wage and minimal salary of citizens to the level of developed countries. The mechanism of real estate taxation of Ukrainian population should be changed to be based on taxation models developed by other countries, which assign taxation based on the value of real estate instead of the living space. Accordingly, the transparent, efficient and reliable system of value assessment of real estate on a national scale needs to be developed and implemented.

The high levels of poverty, alcoholism, depopulation, decline in health of citizens, and even the large number of suicides, especially among young people, are in part the result of ineffective implementation of government programs for support of young families in Ukraine. Most of all, this applies to the social protection of youth, affected by the unfair implementation of the Ukrainian state housing program by the State Specialized Financial Institution «State Fund for Youth Housing», which also requires a new solution. Mechanism should be developed and the actual funds should be provided to compensate for the households' losses, regardless of new loans. It will allow them to at least partially solve the pressing issues of housing and give confidence to citizens that they are residents of a legal state where civilized approaches to solving the problem of social issues are appreciated. The responsibility for the mistakes made by the Ukrainian government structures and the introduction of effective interventions to perform remedial action will also be appreciated by the international community and increase the overall level of confidence in Ukrainian government institutions that will contribute to a significant improvement of the investment climate in Ukraine, and achievement of a new quality of human development.

Key words: *human potential, economic critical values, reproduction characteristics of human potential, trends in human development ratio, improvement processes of human potential development.*

УДК 316.334.2

О.Г. РОГОЖИН,

д-р екон. наук,

Інститут телекомунікацій і глобального
інформаційного простору НАН України

E-mail: olexarog@gmail.com

І.П. МАКАРЕНКО,

канд. екон. наук, ЦДПІН ім. Г.М. Доброва НАН України

E-mail: makariee@gmail.com

ІННОВАЦІЙНИЙ СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ: ПИТАННЯ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА ВИМІРЮВАННЯ

У статті досліджено методологічні підходи до визначення показників-індикаторів соціального капіталу. На основі аналізу фахових публікацій систематизовано особливості позитивного і негативного соціального капіталів, визначено роль сили мережових зв'язків, розглянуто взаємозалежність інститутів, соціального капіталу і нерівності, економетричні і теоретичні моделі відтворення соціального капіталу. Це дало змогу ідентифікувати характеристики інноваційно-ефективного соціального капіталу та запропонувати інтегральний показник для оцінки ступеня інноваційної ефективності соціального капіталу на макрорівні.

Ключові слова: соціальний капітал, мережі, соціальне середовище, інституційна структура, розвиток національних економік, інноваційні системи, показники-індикатори.

Постановка проблеми. Ф. Фукуяма зазначав, що одним з недоліків концепції соціального капіталу є відсутність згоди щодо того, як його вимірювати на макрорівні [1]. Причому досі немає й єдиного визнаного визначення соціального капіталу, що додає труднощів у процесі розробки системи індикаторів для його оцінки. Це негативно позначається і на мікрорівні соціальних груп та територіальних громад, де інтерпретація результатів застосування соціологічного інструментарію стикається із предметною невизначеністю. Зазначені труднощі зростають у разі дослідження соціальних факторів прискорення розвитку національних економік на інноваційній основі та створення сприятливого соціального середовища формування ефективних національних інноваційних систем і їх локальних підсистем. Відповідний таким умовам соціальний капітал має суттєві, ще недостатньо вивчені особливості.

Аналіз останніх досліджень. Вивчення соціального капіталу як необхідної умови функціонування громадянського суспільства та економічного розвитку набуло особливої інтенсивності в 1990–2000-х роках. Крім засновників цієї концепції Р.Д. Патнема, Дж. Коулмена та Ф. Фукуяма, у цьому напрямі плідно працюють Б. Ашейм, Н. Агапітова, Д. Ацемоглу, Е.Л. Глезер, П. Дасгупта, Р.Дж. Деген, М. Еванс, Д. Карамута, Е. Мігуелес, Ів Партс, Ф. Перец, А. Річард, Т. Ратувухері, Р. Флоріда, Ф. Сабатіні та інші. З останніх українських досліджень привертають увагу публікації В.М. Геєця, В.П. Єлагіна, К.О. Ковязіної, О. Лазоренко, А. Маклакова, Л. Шангіної та інших. Аналіз показав, що зазначені дослідження базуються на інституційній теорії та класичному економічному інструментарії, а основними методологічними підходами до визначення показників-індикаторів соціального капіталу є емпірико-соціологічний, а також економетричного та теоретичного моделювання. Причому емпірико-соціологічний підхід використовують найширше і на мікро, і на макрорівні, зокрема у європейських країнах [6–10].

Метою статті є визначення особливостей і інтегральних показників соціального капіталу в контексті інноваційного розвитку на макрорівні.

Виклад основного матеріалу. Ми розглядаємо категорію «соціальний капітал» у трактуванні Дж. Коулмена, згідно з яким він є певним типом ресурсу, доступного учасникам соціально-економічної діяльності, що виникає у соціальних структурах та полегшує дії їх учасників [2, с. 124]. Цей вииграш є результатом взаємної довіри і взаємодопомоги, матеріалізованої у міжособистісних відносинах: зобов'язаннях і очікуваннях, інформаційних каналах і соціальних нормах [3].

Носієм соціального капіталу є соціальна мережа. Він не замінює фінанси, інфраструктуру, освіту — однак збільшує корисність споживання цих ресурсів [4]. Підставою для розгляду питання про внесок соціального капіталу в економічне зростання є те, що економічна діяльність пов'язана з різними типами мереж. На мікроекономічному рівні емпірично підтверджено, що саме соціальний капітал поліпшує роботу ринків. На макроекономічному рівні більшу роль відіграє робота формальних і неформальних інститутів, органів влади. Є й зворотний зв'язок — неправильний вибір пріоритетів розвитку може руйнувати соціальний капітал, створюючи замкнене коло соціального і економічного занепаду [5].

У доповіді щодо впливу соціально-економічного та інституційного середовища на інноваційну діяльність в країнах Європи [10] чинник соціального капіталу оцінено показниками *загальної довіри* та несприйняття *корупції*. Для цих показників встановлено тісний статистичний зв'язок із сумарним інноваційним індексом (SII), рушійними силами інновацій (освітнім рівнем, корпоративними і державними витратами на НДДКР) та інноваційним підприємництвом.

Індикатори позитивного і негативного соціальних капіталів. Ще у 1998 р. ми визначили соціальний капітал як активну частину соціального потенціалу розвитку, що може бути як продуктивним (спрямованим на відтворення і приріст), так і деструктивним (негативна робота кримінальних структур і девіантних індивідів) [11]. У розвиток цієї думки А. Бова зазначив, що соціальна енергія колективних дій може мати як позитивний, так і негативний результати (соціальний і асоціальний вектори спрямування) [12]. Тобто генерування соціального капіталу може викликати позитивні і негативні наслідки. Однак у літературі існує загальна тенденція до акцентування на важливості позитивних наслідків соціального капіталу, і ці позитивні ефекти включають у його визначення.

У посткомуністичних країнах спостерігається характерна еволюція соціальних механізмів від вертикально інтегрованих на макрорівні до локалізованих на мікрорівні мереж горизонтальних зв'язків в умовах дефіциту макросоціального капіталу довіри (й недовіри до політичних інститутів) на фоні переходу від «соціально-політичної» до «ринково-споживацької» форми конкуренції [6]. В такому суспільстві люди переконані, що важко довіряти іншим, і виникає багато мікромереж підтримки, заснованих на неформальних зв'язках між близькими людьми. Низький рівень довіри в такому суспільстві є ознакою відчуття відсутності безпечного соціального та інституційного макросередовища.

У [7] зроблено спробу оцінити вплив різних типів соціального капіталу, утвореного різними типами мереж, на процеси економічного розвитку: негативний у «в'язучого» (*bonding*) капіталу (виміряний як середнє арифметичне частоти зустрічей у колі близьких родичів); позитивний у «поєднуючого» (*bridging*) капіталу, утвореного горизонтальними зв'язками різнорідних груп (виміряний частотою зустрічей з друзями); неоднозначний «зв'язуючий» (*linking*) капітал у групах, спрямованих на досягнення політичних або фінансових інтересів (вимірюється «Патнемівським інструментарієм» аналізу громадянського суспільства); неоднозначний *корпоративний* (*corporate*) капітал організацій, які можуть поводитися як просоціально (позитивно), так і антисоціально (негативно), оскільки професійні асоціації відіграють для підприємців таку ж пов'язуючу роль, що й організації громадянського суспільства для всього населення.

У цьому контексті В.П. Єлагін [14] зазначив, що в разі надмірного втручання держави в суспільство соціальний капітал взаємної довіри руйнується так само, як і за відсутності дієвих державних інститутів, що надають суспільні послуги, базових формальних правил та правового поля.

Сила зв'язків у соціальних мережах визначається їхньою тривалістю, емоційністю та ступенем взаємності. Сильними зв'язками є родинні і дружні стосунки. Слабкі зв'язки призводять до більш обмежених інвестицій часу і довіри, формуючи масив *соціальних знайомств* [15]. За сильних зв'язків передача знань відбувається більш деталізовано і забезпечує якіснішу інформацію, ніж передана через слабкі зв'язки. Тому доступність соціальних ресурсів для індивідів залежить від їх позиціонування в мережах та від природи зв'язків, що пов'язують їх з мережею. Довіра серед економічних суб'єктів підтримується і сильними, і слабкими зв'язками, однак довіра, заснована на сильних зв'язках, тяжіє до поширення лише на певну соціальну групу, об'єднану такими зв'язками.

У країнах із перехідною економікою спостерігається значно нижчий рівень довіри й громадської участі, ніж у розвинутих, через фрагментацію суспільства. *Соціальні кола в країнах із перехідною економікою набагато вужчі і тісніші, ніж у розвинутих країнах*, де соціальні мережі ширші і вищий рівень довіри. Причому керівна еліта завжди формує свій особливий виключно *корпоративний шар соціального капіталу*, який діє в її середовищі [5].

Інститути, соціальний капітал, нерівність і соціокультурний фактор. Згідно з Дж. Найтом [16], основні впливи інститутів на суспільство мають розподільчу природу, вони не продукують колективні вигоди, але обумовлюють їх диференціацію, що може спричиняти соціальні конфлікти. Різні інституційні середовища мають різні розподільчі наслідки. Д. Ацемоглу та інші [17] підкреслюють, що «хороші» економічні ін-

ституту забезпечують безпеку прав власності і відносно рівний доступ до економічних ресурсів. Інститути мають виконувати функції суспільної координації і кооперації, тому лише ті з них, які мінімізують соціальні конфлікти, є «бажаними». Однак різні групи й індивіди отримують вигоду від різних економічних інститутів. Причому групи, найкраще позиціоновані на кривій розподілу доходів, отримують найбільші вигоди від наявного інституційного середовища. Це призводить до подальшого збільшення нерівності, оскільки панівні групи оберуть економічні інститути, які максимізують їхню власну вигоду. Натомість суспільство з більшою рівністю, де групи мають близькі ресурси і політичну силу, матиме рівніший розподіл інституційних вигод.

Нерівність вважається одним з основних чинників, що визначає рівень позитивного соціального капіталу в суспільстві. Емпірично зафіксовано негативний зв'язок між позитивним соціальним капіталом і нерівністю. Нерівність доходів є причиною зменшення соціального капіталу за межами домогосподарств. Соціальна активність значно нижча там, де вищий рівень нерівності. Довіра і правові норми сильніші у країнах з вищими доходами та рівнішим розподілом доходів [13]. Однак складно визначити змінну, яка інтегрально відображала б соціальний капітал без невизначеності.

Згідно з П. Дасгуптою [15], *інститути є продуктом соціального капіталу.* Д. Норт [18] ототожнив їх із правилами гри в суспільстві, що обмежують вибір варіантів поведінки для індивідів, і класифікував на формальні інститути (правила, створювані індивідами) та неформальні інституції (угоди або норми поведінки). Інституційні зміни є безперервним еволюційним процесом, особливо щодо розвитку неформальних інституцій, які є важливим детермінантом економічного результату на макрорівні. За П. Дасгуптою соціальні мережі (соціальний капітал) формують багаторазову рівновагу, і кожен таку рівновагу характеризує відмінна інституційна структура. Причому соціальний капітал, у свою чергу, зазнає впливів інституційного середовища, оскільки соціальні мережі вкладені у соціальні інститути. Тобто маємо систему, де соціальний капітал та інститути впливають і змінюють один одного. Звідси випливає можливість того, що певний тип соціального капіталу може генерувати «хороші» або «погані» інститути (сприятливі або несприятливі для суспільного розвитку і добробуту).

Згідно з Ф. Фукуямою [19], на формування позитивного соціального капіталу, що забезпечує розвиток, впливають культурні особливості та традиції. Природа стрімкого зростання в різних країнах відрізняється через національні особливості соціального капіталу. Причому культури з високим ступенем довіри, з високорозвиненими інститутами посередництва (зокрема, Японія, Німеччина і США), мають переваги в конкурентній боротьбі. Тому моделі управління, ефективні в умовах високого рівня загальної довіри (у Скандинавії, Німеччині, Японії тощо) не можуть бути успішно перенесені у суспільні системи з низьким рівнем позитивного соціального капіталу.

У «наздоганяючих», зокрема пострадянських, країнах інноваційні процеси стикаються із спільною перешкодою недостатнього розвитку сучасного ринкового інституціоналізму та відповідної системи цінностей — укоріненими докапіталістичними традиціями. Тому в Китаї висунуто модель еволюційного розвитку інноваційних систем «по спіралі» [20] на основі циклів послідовних технологічних, гуманітарних, інституційних інновацій, тривалість яких визначається часом адаптації суспільства до новацій. Здатність до створення технологічних інновацій виникає в процесі звільнення людської особистості. Формування сприятливої для інновацій інституційної

структури починається із економічних інститутів (економічна інновація), підтримується реформою політичних інститутів (політична інновація) і завершується зміною інститутів традиційної культури (культурна інновація), яка закріплює результати гуманітарної інновації і стає основою для подальших технологічних змін.

Такі інституційні інновації ми кваліфікуємо як *соціальні*, що забезпечують накопичення позитивного соціального капіталу — необхідне для інноваційної діяльності соціальне середовище. Зазначені зміни сприяють відтворенню необхідних для інноваційної діяльності гуманітарних (соціопсихологічних) і інтелектуальних якостей (людського й інтелектуального капіталів). Усвідомлення потреби у соціальних та інституційних інноваціях для розгортання технологічних обумовило формування компонентів китайської національної інноваційної системи *відокремлено від традиційного* культурного, соціального та економічного середовищ *у спеціальних економічних зонах*, задля захисту і зміцнення паростків нових суспільних відносин.

Характеристики інноваційно ефективного соціального капіталу. Національні інституційні структури різного типу підтримують різні форми економічної діяльності. Регульовані ринкові економіки мають конкурентні переваги у розгортанні і прискоренні виробництва за вже визначеними пріоритетами, тоді як ліберальні економіки є більш конкурентними у галузях, для яких характерні радикальні інноваційні види діяльності. Тому саме у ліберальних економіках формуються інноваційні системи, здатні генерувати радикальні інновації, що започатковують довготривалі інноваційні процеси. В адміністративно регульованих економіках інноваційні системи тяжіють до інкрементальних (поліпшуючих) інновацій, орієнтованих на подальший розвиток цих процесів [21]. Але в обох випадках успішне функціонування інноваційних систем потребує постійного інтерактивного навчання, за якого *кооперація* і *соціальний капітал* набувають стратегічного значення.

Р. Флоріда [22] показав, що регіони з тісними (сильними) зв'язками і високим рівнем *традиційного соціального капіталу* забезпечують переваги для «своїх» (членів своєї громади), підтримуючи стабільність. Тоді як регіони із *гнучкою мережею* і *слабкими зв'язками* є більш відкритими до новоприбулих, і це стимулює утворення нових об'єднань ресурсів та генерування і реалізацію нових ідей. Згідно з концепцією креативного капіталу, регіональне зростання потребує технологій, талантів і толерантності. Тому традиційний соціальний капітал на основі тісних зв'язків не призводить до регіонального економічного зростання.

Як зазначив Б. Ашейм [21], наявність соціального капіталу взаємної довіри стимулює спілкування «віч-на-віч». Такі контакти особливо важливі в умовах, коли інформація фрагментована, швидко змінюється, і її важно закодувати, тобто в процесі будь-якої творчої діяльності. Тому визначальними характеристиками типу соціального капіталу, який стимулює інноваційну діяльність, створюючи для неї сприятливе соціальне середовище, є поєднання взаємної (загальної) *довіри* та *толериантності*. Причому таке поєднання найбільш вірогідне у межах локальних і регіональних інноваційних систем.

Аналізуючи їх діяльність, Н. Агапітова [23] звернула увагу на відмінність між ринковим і мережним режимами обміну за типом правил, що формують взаємодію між суб'єктами інноваційних систем. Спроможність суб'єктів маневрувати між різними соціальними контекстами мережевого режиму, а також *переходити від мережевого до ринкового режиму* і навпаки, виявилася одним з основних джерел динаміки іннова-

ційних систем. Їх соціальна структура має сприяти поширенню знань і технологій, кооперації і розподілу ризиків, що критично під час радикальної невизначеності, пов'язаної з інноваційною діяльністю. Тому в їх соціальній структурі функціонують різні типи соціальних мереж: *традиційні мережі* (найтісніші родинні і дружні зв'язки, що генерують в'язучий соціальний капітал), *бізнес-групи* (тісні внутрішньокорпоративні зв'язки — корпоративний капітал), *місцеві мережі* (сусідські взаємодія і взаємодопомога) та *науково-дослідні і промислові мережі* (співробітництво в межах єдиної професійно-технологічної спільноти). Саме два останні типи мереж генерують найбільш позитивний для економічного розвитку поєднуючий соціальний капітал.

Наприклад, у регіонах Іспанії такі характеристики, як *рівень довіри, рівень розвитку соціальних мереж, сила соціальних зв'язків, ступінь спільності цінностей і норм* справляють безпосередній позитивний вплив на результативність інноваційної діяльності. Результати дослідження [8] засвідчили, що соціальний капітал може бути вирішальним чинником у процесі створення та дифузії знань як безпосередньо, так і опосередковано, збільшуючи ефективність інших технологічних факторів, зокрема витрат на НДДКР, але найбільше — ефективність залучення людського капіталу. Він відіграє більшу роль у регіонах з високим рівнем доходів унаслідок їх більшої технічної і технологічної структурованості, що збільшує окупність витрат соціального капіталу на інновації. В регіонах з низьким рівнем доходів прямий ефект від витрат на НДДКР та залучення людського капіталу є вищим, що може бути ознакою наявності ефекту зменшення окупності із накопиченням таких витрат.

Макромоделі інноваційно ефективного соціального капіталу Е. Мігуелес та інші [8] розробили економетричну модель інноваційного ефекту соціального капіталу на основі *знаннявої виробничої функції*, що встановлює зв'язок між витратами на інноваційну діяльність (зокрема, *витратами на НДДКР, людським капіталом, деякими соціальними і структурними особливостями певних регіонів, та результатами інноваційної діяльності*, наприклад, *кількістю патентів*, виданих в регіоні і у період часу t (у функціональній формі моделі Кобба—Дугласа). До складу моделі вони додатково ввели: *індикатор соціального капіталу; частку зайнятих виробничою діяльністю в кожному з регіонів, оскільки саме зайняті у промисловості частіше патентують результати своїх досліджень і розробок*. Для врахування зовнішніх факторів, пов'язаних із спеціалізацією робочої сили, розміщенням споживачів і постачальників, фізичної та інституційної інфраструктур, відмінностей у масштабі, агломераційних ефектів ввели: *індекс спеціалізації регіону та змінну кількості населення регіонів*. Для визначення взаємозалежності між соціальним капіталом і витратами на НДДКР у модель було також введено вирази для врахування цих опосередкованих ефектів.

В якості *індикатора соціального капіталу* у моделі [8] використано складний показник, запозичений у [20]. Він заснований на вирішенні оптимізаційної задачі *інвестування в соціальний капітал* (витрат часу на стосунки з іншими людьми і співробітництво з ними). Продуктивністю певного обсягу капіталу є його корисність (обсяг послуг), яку той забезпечує в разі його використання, у цьому випадку — *зменшення трансакційних витрат* в економіці завдяки мережам зв'язків, спільним цінностям, нормам та довірі. З умов оптимізаційної задачі, виробничої функції Кобба—Дугласа та умов накопичення соціального капіталу у [20] отримано наближену його оцінку для кожного періоду у вигляді такого *індексу накопичення соціального капіталу* ($sk*it$), що може бути розрахований емпірично:

$$sk_{it}^* = \beta \left(\frac{1 + \lambda(N-1)}{N} \right) \frac{y_t}{\bar{w}_t C'(Is_{it})} (1-G) \frac{1 - \left(\frac{\delta}{1+\rho} \right)^{T-t}}{1+\rho-\delta} \quad (1)$$

Він прямо і позитивно залежить від доходу y_t , апроксимованого *ВВП*; зворотно залежить від нерівності за доходами G , апроксимованої регіональним *індексом Джині*, оскільки ризик бути відсунутим від участі у споживанні колективного доходу за збільшення нерівності зростає; позитивно залежить від *очікуваної тривалості життя* T , оскільки це збільшує кількість років, впродовж яких індивід братиме участь у соціальних мережах; негативно залежить від *рівня зарплати* $\bar{w}_t$; негативно залежить від граничних витрат на взаємодію $C'(Is)$, апроксимованої *часткою людей з вищою освітою* серед людей працездатного віку; від рівня знецінювання соціального капіталу d ($\delta = (1-d)$ – рівень окупності інвестицій у соціальний капітал), апроксимованого *рівнем безробіття*; та від фактора знижки (*discount factor*) ρ , який приймається у 4%. Параметр β виробничої функції Кобба–Дугласа на одного працюючого може бути оцінений на основі національних рахунків. Цей індекс ϵ , фактично, моделлю механізму формування соціального капіталу. Однак його важко інтерпретувати на макрорівні і він повертає до питання: що первинно – нерівність, інститути чи соціальний капітал?

Теоретичне *моделювання динамічних зв'язків*, зумовлених нерівністю, соціальним капіталом і інститутами на *макрорівні*, що здійснив Д. Карамута у [13], виходить з того, що нерівність, соціальний капітал й інститути тісно взаємопов'язані. Що існує циклічна динаміка між цими феноменами, оскільки нерівність доходів (для спрощення різномірність населення відображається розподілом доходів населення) впливає на соціальний капітал, останній створює або змінює інститути, інститути впливають на розподіл доходів і так далі, поки одного з рівнів рівноваги не буде досягнуто. Досягнення певної рівноваги залежить від початкового рівня нерівності доходів. Рівновага, відповідна високому початковому рівню нерівності доходів, має характеризуватися неегалітарними інститутами («поганими») і низькою взаємодією між індивідами; натомість відповідна низькому рівню нерівності доходів – «хорошими» інститутами, які сприяють подальшому егалітарному розподілу доходів і сильній соціальній взаємодії.

Згідно з [13], найбільш імовірним випадком у більшості типів суспільств є наявність двох стійких рівноваг з егалітарними та неегалітарними інститутами. Забезпечення зростання добробуту потребуватиме політики, що знижує нерівність нижче критичного рівня. Однак із перевищенням критичного рівня (з нестійкою рівновагою) така політика буде мало імовірною, оскільки реальна влада перебуває у груп, які найкраще позиціоновані на шкалі розподілу доходу і можуть самі вирішувати, яка політика їм вигідніша, реалізуючи те, що спрямоване на збільшення або збереження нерівності. У суспільстві з егалітарними інститутами влада розподіляється рівномірно між групами близьких за доходами індивідів. За такої рівноваги немає стимулів для здійснення політик, які збільшують нерівність.

Однак, як показали емпіричні дослідження І.В. Крючкової, найбільш збалансовані і стабільні національні економіки спостерігаються в країнах, де розподіл доходів дає найкраще наближення не до повної рівності, а до закону Золотого перерізу (ряду Фібоначчі). У таких економіках, передусім у країнах Скандинавського макрорегіону, відзначаються найвищі рівні позитивного соціального капіталу, самодисципліни і відповідальності. Такі економічні системи, за інших рівних умов, є більш іннова-

тивними і конкурентоспроможними. Тому ідеально рівний розподіл доходів, як і надто нерівний (постульовані у [13] як стійкі рівні рівноваги соціального капіталу) є глибокою деформацією, відхиленням від природної закономірності розвитку національних економічних систем [24, с. 48–49, 97]. Вони сприяють економічній стагнації, а не розвитку.

Відповідно, нелінійний розподіл доходів населення (та фірм) за рядом Фібоначчі може бути формальним критерієм (мірою) максимального рівня накопичення позитивного соціального капіталу в суспільстві. Виходячи з цієї логіки, ми пропонуємо розвинути ідею І.П. Макаренка щодо *відносної оцінки загального запасу позитивного соціального капіталу на макrorівні (SCr)* за величиною відхилення від цього критерію, у формі суми (за децильними групами) модулів відносних відхилень (у частках від «1») реального розподілу нерівності від природного:

$$SC_r = \left(\sum_i \left| \frac{Y_i - Y_i^*}{Y_i^*} \right| \right)^{-1} 10, \quad (2)$$

де: $i = 1, 2, 3 \dots 10$ (децильні групи за доходами населення);

Y_i – наявна кількість осіб у децильній групі i ;

Y_i^* – кількість осіб у децильній групі i в разі розподілу за рядом Фібоначчі.

Оскільки значення показника (2) значно легше інтерпретувати, ніж індексу накопичення соціального капіталу (1), а його розрахунок набагато простіший технічно. Близьке до «0» значення показника (2) свідчатиме про сприятливість соціального середовища для розвитку інноваційних процесів, а його тривале зменшення у часі – про тенденцію до поліпшення соціального середовища.

Висновки. 1. Соціальний капітал є результатом функціонування соціальних мереж міжособистісних взаємодій на основі історично обумовлених культурних цінностей і норм. Їх особливості визначають інституційну структуру суспільства, що, у свою чергу, впливає на характеристики соціального капіталу в контексті його сприятливості для економічного розвитку.

2. Позитивну чи негативну якість соціального капіталу визначає, перш за все, сила зв'язків у мережі. Панування сильних зв'язків традиційних мереж фрагментує суспільство і сприяє поширенню корупції, тоді як розвиток слабких зв'язків у мережах знайомств сприяє поширенню знань та кооперації економічної діяльності.

3. Збільшення позитивного соціального капіталу в суспільстві сприяє соціально-економічному розвитку. Активізація інноваційних процесів потребує специфічного соціального середовища і типу соціального капіталу, який характеризується поєднанням вимірів загальної довіри і толерантності.

4. В успішних інноваційних системах формуються складні мережеві структури, складені сильними й слабкими зв'язками (співвідношення залежить від соціокультурної специфіки суспільства), що дають змогу динамічно переходити від мережевого (кооперація) до ринкового (конкуренція) режиму діяльності, і навпаки.

5. В рамках емпірико-соціологічного підходу здійснюється багатовимірна оцінка накопиченого на макrorівні соціального капіталу за характеристиками, зокрема: загальна довіра (пов'язана з особистою безпекою), довіра до інститутів (пов'язана з якістю надання суспільних послуг), сприйняття корупції (пов'язане із культурними особливостями), рівень корупції (як результуюча характеристика).

6. Суспільна нерівність, відображена показниками розподілу населення за рівнем доходів, є визначальним чинником якості й рівня накопичення позитивного соціального капіталу. Макроекономічні підходи до моделювання механізму формування соціального капіталу та його впливу на економічну динаміку апроксимують якість соціального капіталу саме ступенем нерівності.

7. Критерієм сприятливості соціального середовища на макрорівні для забезпечення економічного зростання є нелінійний розподіл доходів у суспільстві, наближений до ряду Фібоначчі. Це дає змогу визначити інтегральний показник накопичення позитивного соціального капіталу в суспільстві за сумарним відхиленням від такого розподілу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Fukuyama, F.* Social capital and civil society. International Monetary Fund. October 1, 1999. — Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>
2. *Коулман Дж.* Капитал социальный и человеческий // Общественные науки и современность. — 2001. — №3. — С. 121–139.
3. *Ковязіна К.О.* Соціальний капітал: на шляху подолання понятійної невизначенності / Ковязіна К.О. // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. праць. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. — Вип. 15. — 2009. — С. 228–230.
4. *Партс Ів.* Роль социального капитала в экономическом развитии переходных стран. 1 июля 2008. — Режим доступу: http://dialogs.org.ua/ua/crossroad_full.php?m_id=13246
5. *Ратувухери Тантели.* Вечный двигатель развития, 2008. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dialogs.org.ua/ua/project_ua_full.php?m_id=13232
6. *Rychard Andrzej.* Social Capital and Institutions. A Tentative Analysis of the Polish Case. Best. Nr. P 2006-011. — 23 p. <http://www.econstor.eu/dspace/handle/10419/50268?langselector=en>
7. *Sabatini Fabio.* Does Social Capital Create Trust? Evidence from a Community of Entrepreneurs. Fondazione Eni Enrico Mattei. Nota di Lavoro. 44 / 2009. — 27 p.
8. *Migueluez Ernest, Moreno Rosina, Artis Manuel.* Does social capital reinforce technological inputs in the creation of knowledge? Evidence from the Spanish regions. IAREG Working Paper 5/10. AQR-IREA, University of Barcelona, October 2009. — 43 p.
9. European Innovation Scoreboard 2003 — Technical Paper No 5: National Innovation System Indicators. October 31, 2003. European Commission.
10. *Hollanders Hugo, Arundel Anthony.* Differences in socio-economic conditions and regulatory environment: explaining variations in national innovation performance and policy implications. INNO-Metrics Thematic Paper. December 2007. — Режим доступу: http://www.proinno-europe.eu/admin/uploaded_documents/eis_2007_Socio-economic_conditions.pdf
11. *Привалов Ю., Рогожин О., Саєнко Ю.* Соціальна експертиза: підходи і методи / Ю. Привалов, О. Рогожин, Ю. Саєнко // Вісник державної служби України. — 1998. — №2. — С. 68–76.
12. *Бова А.* Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного / А. Бова // Економічний часопис XXI. — 2003. — № 5. — Режим доступу: <http://soskin.info/ea/2003/5/20030517.html>
13. *Caramuta Diego M.* A Dynamic Approach to the Relationship between Inequality, Social Capital and Institutions. CONICET — Department of Economics, Universidad Nacional del Sur, June 21, 2005. — 20 p. — Режим доступу: <http://ideas.repec.org/p/wpa/wuwpdc/0506009.html>
14. *Єлагін В.П.* Про сутність поняття «соціальний капітал» та його роль у процесі розбудови соціальної держави / В.П. Єлагін // Актуальні проблеми державного управління. — 2011. — №1. — 5 с. — Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2011-1/doc/1/05.pdf>
15. *Dasgupta P.* (2001): «Social Capital and Economic Performance». University of Cambridge. Mimeo. — 40 p. — Режим доступу: <http://www.econ.cam.ac.uk/emeritus/dasgupta/soccap.pdf>

16. Knight J. (1992): «Institutions and Social Conflict». — Cambridge University Press. — 238 p.
17. Acemoglu D., Johnson S., Robinson J. (2005): Institutions as the Fundamental Cause of Long Run Growth. In Aghion, P. and Durlauf, S. (eds.) Handbook of Economic Growth, edition 1, volume 1, chapter 6. — P. 385–472. North-Holland: Elsevier Science.
18. North D.C. (1990): «Institutions, Institutional Change and Economic Performance». — Cambridge University Press. — 152 p.
19. Що таке соціальний капітал? Київська лекція Френсиса Фукуями // День. — 2006. — № 177. — С. 4. — 17 жовтня.
20. Perez F., Serrano L., Montesinos V., Fernandez J. (2006) Measurement of social capital and growth. An economic methodology, Documento No. 4 / 2006 Fundacion BBVA (Іспанія). — 57 p.
21. Florida R. The Economic Geography of Talent. Annals of the Association of American Geographers, 2002. — No. 92(4). — P. 743–755.
22. Asheim Bjørn. The role of Regional Innovation Systems in a globalizing economy: Comparing knowledge bases and institutional frameworks of Nordic clusters. Working paper of DRUID Summer Conference, 2004.
23. Agapitova Natalia. The Role of Social Networks for National Innovation Systems' Dynamics. The World Bank, USA. December, 2005. — 24 p.
24. Макаренко І.П. Макроекономічні умови формування та управління розвитком національних інноваційних систем / І.П. Макаренко / Інститут еволюційної економіки. — К.: Інтертехнологія, 2009. — 320 с.

Стаття надійшла до редакції журналу 06.06.2013

А.Г. Рогожин, І.П. Макаренко

ИННОВАЦИОННЫЙ СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ: ВОПРОСЫ ИДЕНТИФИКАЦИИ И ИЗМЕРЕНИЯ

Вследствие недостаточной предметной определенности социального капитала исследователи постоянно сталкиваются с трудностями измерения этого ресурса общественного развития. Необходимость определения характеристик социального капитала и социальной среды, благоприятствующих разрыву инновационных процессов, определяет актуальность разработки соответствующих индикаторов.

Нашей целью было определение особенностей такого типа социального капитала и показателей его накопления на макроуровне. Ее достижение потребовало анализа, систематизации и синтеза результатов многочисленных исследований зарубежных и отечественных авторов. Указанная работа выполнялась нами много лет в составе научных тем по изучению условий создания эффективной НИС в Украине. Результаты этого обобщения ранее не публиковались, некоторые из них коротко изложены ниже.

Социальный капитал является результатом функционирования социальных сетей межличностных взаимодействий на основе исторически обусловленных культурных ценностей и норм. Его позитивное (для общественного развития) качество определяет, прежде всего, сила связей в сети. Развитие слабых связей содействует распространению знаний и кооперации экономической деятельности. Накопление такого позитивного социального капитала способствует экономическому развитию, а активизация инновационных процессов требует создания специфической социальной среды и типа социального капитала. Он характеризуется сочетанием измерений общего доверия (безопасности) и толерантности. В инновационных системах, в зависимости от социокультурной специфики общества, формируются сложные сетевые структуры из сильных и преимущественно слабых связей. В рамках эмпирико-социологического подхода практикуется многомерная оценка накопленного на макроуровне позитивного социального капитала за характеристиками: общее доверие, доверие к институтам, терпимость к коррупции, уровень коррупции (как результат).

Общественное неравенство, отраженное показателями распределения населения по уровню доходов, является определяющим фактором качества и уровня накопления позитивного социального капитала. Макроэкономические подходы аппроксимируют его именно степенью

неравенства. Критерием благоприятности социальной среды для поддержания экономического роста является нелинейное распределение доходов в обществе, приближенное к ряду Фибоначчи. Это позволяет определить интегральный показатель накопления позитивного социального капитала на макроуровне по суммарному отклонению от такого распределения.

Ключевые слова: *социальный капитал, сети, социальная среда, институциональная структура, развитие национальных экономик, инновационные системы, показатели-индикаторы.*

A.G. Rogozin, I.P. Makarenko

INNOVATIVE SOCIAL CAPITAL: THE PROBLEMS OF IDENTIFICATION AND MEASURING

Owing to insufficient definiteness of social capital subject researchers constantly run into difficulties of measuring of this resource of development. Our purpose was the determination of favourable for innovation type of social capital and indexes of its accumulation on a macrolevel. Its achievement demanded an analysis, systematization and synthesis of results of numerous researches of foreign and domestic authors. This work was executed by us a lot of years in composition of research topics of the effective NIS creation in Ukraine. The results of this generalization were not published before are briefly set farther.

A social capital is the result of social networks of interpersonality co-operation functioning on the basis of the historically conditioned cultural values and civic norms. Its positive quality (for development) determines foremost the tightness of connections in a network. Development of less reliable ties assists distribution of knowledge and co-operation of economic activity. Such positive social capital accumulation assists economic development, but activation of innovation processes requires the specific social environment and type of social capital characterizing with the combination of general trust (safety) and tolerance. In the innovation systems, depended on social and cultural specific of society, the complicated network structure are formed of strong and mainly less reliable ties. Within the framework of empiric sociological approach the multidimensional estimation of the positive social capital accumulation is practiced on a macrolevel. It takes into account: general trust, trust to the institutes, tolerance to the corruption, level of corruption (as result).

Public inequality (reflected with the indexes of the income distribution of population) is the determinant of positive social capital quality and its accumulation. Macroeconomic approach approximates it exactly by the level of inequality. The criterion of social environment favourableness for the economy growth is nonlinear allocation of incomes in society close to the Fibonachchi's series. It allows to define the integral index of positive social capital accumulation on a macrolevel as a total deviation from such distribution.

Key words: *social capital, networks, social environment, institutional structure, development of national economy, innovational systems, indicating indexes.*

UDK 323.21

V.P. ZVONAR,

PhD Economics, senior researcher

M.V. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies,

NAS of Ukraine

E-mail: ilovetea@mail.ru

CURB ON CORRUPTION IN UKRAINE: CIVIL SOCIETY'S COMPETENCE AND AGENDA

The paper suggests a set of functions (to be developed) and analyzes reform potential (to be exploited) of civil society organizations in Ukraine with regard to anti-corruption policies. The priorities and tasks, implementation of which is crucial for civil society organizations' transformation into full-fledged anti-corruption drivers in Ukraine, are identified as well.

Keywords: civil society, corruption, fight, community, potential, transformation.

Introduction. Since gaining independence in 1991 there have been a lot of changes in Ukraine. New effective economic methods have been introduced. Strong and free media have developed. Active civil institutions have appeared. Nevertheless, market transition involved tremendous difficulties, and the government proved unable to manage them aptly so that to secure the well-being of the people. The people themselves naturally were not taught to deal with the market. Surviving often was their main concern. Due to hard life the people turned callous in terms of morality. Social apathy is common now. After 22 years of reform, Ukraine is still in search of its path. The country endures a dramatic lack of responsibility in everyday life, as well as in governance. Partially due to this lack the most pernicious challenge for the country nowadays is the widespread corruption. Its seriousness can be easily perceived both from the outside (being internationally recognized) and from the inside (being experienced heavily by most of Ukrainians themselves). Finding a certain remedy for the corruption issue is a matter of national security in the country. Government efforts (both preventive and combative) do not seem to be effective so far. In fact, sometimes they are even more provoking than alleviating. Civil society institutions (CSIs) pose a possible alternative solution to this problem. Nevertheless, the anti-corruption policies of CSIs in Ukraine are to be developed yet. They lack focused permanency and an integral approach.

Studies conducted and solutions offered so far. Corruption has been a major concern and a research focus for many Ukrainian scientists. This includes papers of M. Melnyk, E. Nevmerzhiysky, L. Arkusha, O. Kalman, M. Bezdolnyj, L. Dolya, S. Rogulskyj who have studied the nature of corruption in Ukraine and dwelled on possible anti-corruption measures. The historical origins of corruption in Ukraine were thoroughly studied by O. Prutska. Frequently corruption is considered to be a part of the issue of shadow economy. Such are the specifics of the papers of V. Bazylevych, I. Mazur, V. Predborskyj, O. Cherevko and others.

Comprehensive studies of CSIs' sector are being undertaken by the experts of the National Institute for Strategic Studies, Ukrainian Center for Independent Political Studies, Counterpart Center. Nevertheless, the anti-corruption efforts of civil society do not seem to be the obvious focus of the national research endeavors. That focus is much clearer for the foreign experts. In Ukraine, however, the fight against corruption is associated mainly with the improvement in public governance and regulations which is not sufficient and adequate.

The paper's objective. The present paper aims to analyze and structure the potentials of CSIs' anti-corruption drive in Ukraine, with a set of recommendations on civil society's preventive and combative involvement in the fight against the corruption being suggested.

Ontology of the problem under consideration. A number of international expert groups monitor corruption in the country and report annually. For instance, Freedom House in its Nations in Transit Report has registered stagnation of Ukraine at the rate of 5.75 on the scale from 1 (very clean) to 7 (highly corrupt) since 2003 [2].

The Worldwide Governance Indicators (World Bank), measuring corruption from 0 (most corrupted) to 100 (very clean), also display Ukraine's poor performance. It has significantly improved since 2000 (8 ranks) and registered 30 in 2005 but worsened dramatically afterwards and fell to 17 in 2011 [4].

Corruption Perceptions Index (Transparency International) gives us a grim picture as well. In 2011, Ukraine scored 2.3 on the scale from 0 (highly corrupt) to 10 (very clean). The methods used in assessing the Index change annually, so comparisons between years are difficult. It could be said though that the Index for Ukraine was never higher than 2.8. International comparison could be more reliable. In 2011 Ukraine shared the ranking with Tajikistan. Other prominent former USSR republics showed approximately the same score: 2.4 for Russia and Belarus, 2.7 – for Kazakhstan. Slightly better was the performance of some other non-European countries: 2.5 – for Pakistan, 2.9 – for Vietnam, 3.1 – for India. The cleanest countries were New Zealand, Denmark, Singapore and Norway (with the scores above 9.0). Somali was presented as the most corrupted country and scored 1.0 [1].

The inside view regarding the corruption issue in Ukraine is even more interesting. According to The Comparative Analysis of the National Sociological Surveys on the State of Corruption in Ukraine conducted in 2007, 2009 and 2011 (Kyiv, International Institute of Sociology) over 60% of the respondents experienced corruption at least once during a year. Though a noticeable decrease in the actual corruption experiences in 2011 has been registered compared to 2007 (67.0% vs. 60.1%), the figure is still astonishing [10].

As the 2011 Corruption Fight Report of the Ministry of Justice of Ukraine states, there were about 17000 cases of official malfeasances detected in 2011. This was reported to be 25% more than in 2010. Graft and corruption were the most common type of offences. The Report confirmed that corruption in Ukraine had become a ubiquitous phenomenon. It reached the unprecedentedly high rates and remained steadily devastating over the past decade.

The most staggering fact the Report officially unveiled was the high degree of corruption in the courts i.e. in bodies designed to introduce and ascertain justice. The document indicates that 12% of Ukrainians encountered corruption in the judiciary system in 2011. The average size of a bribe accounted for 1320 UAH (approx. \$165). Most bribes exceeded 2000 UAH (\$250) [8].

The proliferation of corruption was unleashed in early nineties – at the dawn of the independence and in time of actual absence of nationally acknowledged effective regulatory tools. In that time, corruption was deemed as the possible «remedy» itself with law being imperfect and legal ways to deal with bureaucrats being very costly as compared to a corruption agreement.

By now, corruption has become a major hindrance to further development throughout the country. Law regulations and legal system are still flawed. Nevertheless, law imperfection and the issue of corruption today can hardly be thought as «teething» problems. The point is that after 20 years of independence, total tolerance of corruption has embedded in the social mind. From being the «last resort» compelled by a situation corruption has transformed into a national «habit» and a «tool» for doing business. The following cases are typical. Instead of obeying road regulation norms an average motorist in Ukraine easily gives a bribe to a traffic police officer so that to escape a fine. An ordinary student in Ukraine often willingly gives a bribe to a professor for good examination score instead of properly learning the subject. A businessman commonly tries to enter the market through commercial and other privileges obtained from the authority rather than through competitive production of goods in demand.

The national sociological surveys indicate the almost equal spread of extortion and voluntary bribery (incl. misuse of personal connections) in Ukraine. Sometimes the latter even prevailed over the former. Furthermore, the surveys show that at present nearly half of Ukrainian population morally justifies corruption as a way to resolve personally important matters.

There is no reason to vest the government with the whole responsibility for the fight against corruption. The governmental institutions are bureaucracy-managed. It is a common fact that bureaucracy is corrupted in some way or another having no obvious inducement to alleviate the problem. Both high-ranking officials (either elected or appointed) and typical clerks are corruption-prone to the same extent.

This does not mean that adequate anti-corruption governmental policies are not necessary. Nevertheless, the government's efforts cannot be the sufficient and principal instrument. National strategy must be developed with civil society as the main actor and fighter. Civil society is understood as not just a spectrum of numerous NGOs. It also accounts for other initiatives and groups, communities and individuals enjoying social trust and working for the society. Even a family must be considered in that range. It is apparent though that NGOs (organized CSIs) are more effective and more influential institutions than others in the range.

Civil society could be a very strong anti-corruption factor in Ukraine (unlike many other countries severely affected by corruption) because the Ukrainian non-profit sector is comparatively well-structured and well-developed. In the independence era, it has been gradually considered a noticeable social actor (which is not quite the case, for instance, in Russia or Kazakhstan or Belarus – see Nations in Transit Report 2011 or USAID CSO Sustainability Index 2011 [3]).

Civil society is of primary importance for the anti-corruption strategy. CSIs' role becomes explicit when the following reflections are taken into consideration:

- civil society is considerably closer to the «grass roots» and deals with social demands of the people directly because it is composed of ordinary people;
- it has much fewer incentives to act opportunistically (it is less corruption-prone);
- it assembles individuals who are highly motivated and not seeking «administrative rent»;
- it is much more flexible due to network organizational patterns (contrary to hierarchically managed cumbersome and inadaptably government structures).

Anti-corruption potential of CSIs is multidimensional. It could be understood as a set of the following functions:

- educating people in their rights and means to fight corruption, promoting the importance of building a non-corruption society;
- monitoring the quality of governmental activities and policies;
- representing rights and interests of different groups and individuals when involved in the transactions with the public institutions;
- maintaining the communication and liaison between citizens and the government (and other public institutions).

CSIs pose a powerful force strengthening the «negotiating power» of different social groups and individuals. Those organizations publicly advocate human rights and mediate in the communication with bureaucratic institutions and firms prone to opportunistic (unethical) behavior. Using the tools and resources of civil society, citizens become able to resist any socially irresponsible and environment-unfriendly plans or policies or actions. Thus it becomes quite possible to affect the corrupt extorting and procrastinating officials.

To fulfill its functions civil society has worked out or customized the appropriate control and communication tools:

- public education, social media and social networking;
- advocacy;
- anti-corruption expertise;
- community councils.

Some other tools, capable of assisting the anti-corruption fight, (such as government procurement control or popularization of the corporate social responsibility (CSR) concept) are obviously derived from the above-specified phenomena. Because the government procurement control must be perceived as a form of anti-corruption expertise. The popularization of CSR concept is a part of the public education and advocacy tool. The author considers the difference between them and more general phenomena negligible in terms of the present research.

The major weapon CSIs must use in the fight against corruption is public education (both formal and informal) and social media, aimed at persuasive communication with population (to implant intolerance towards corruption). The second important tool is advocacy, supporting individuals who experience corruption but do not accept it. Advocacy is also aimed at lobbying any legislation making corruption impossible or hard to practice. The third indispensable tool is public assessment of each governmental action (incl. anti-corruption expertise of any authority or an office). This one means expert activities detecting in any regulatory act provisions that contribute or may contribute to corruption manifestation.

Methodical maintenance of the «negotiation power» and professional advocacy can be provided by a network of community councils. A community council is an advisory body functioning at a particular executive authority to ensure citizens' participation in the public policies (participatory democracy). The core of such a body consists of members of CSIs

delegated to the governmental or municipal authority for consultation and expert work. Through a community council, CSIs become able to advocate and promote the positions, interests and rights of their stakeholders directly in the early phase of formulating of certain policies and programs. Thus «vox populi» becomes harder to ignore. If it is eventually ignored the consequences for political image of an official would be damaging.

Current laws in Ukraine, however imperfect they are, enable civil society to use these tools more or less effectively. But only two of them (public education and advocacy) are generally employed. Alas, anti-corruption expertise and community councils remain vacant or gain partial or bureaucratically restricted employment in terms of anti-corruption drive.

Empirical data indicate the importance and the common use of public education and advocacy. According to 2011 Annual Sociological Survey of Ukrainian CSIs sector, conducted by Counterpart Center, training and teaching activities hold the first position in the rating of the most common activities of CSIs. Advocacy holds the second position. Informational service provision is ranked the third in the top 3 list [11].

Numerous cases support this survey's records and prove the success of the CSIs' efforts. The most known is the case of the online community «Road Control». The community was formed in December 2008 in response to awkward policies regarding motorists, initiated by the Ministry of Internal Affairs. At that time the large majority of motorists had no knowledge and poor awareness of how to protect themselves against illegal actions of corrupt traffic inspectors. The situation became dramatic when the Parliament voted the amendments to the legislation raising the penalties for traffic rules violation [6].

At first «Road Control» was a sheer journalistic project with the clear mission of exposing law violations by the Traffic Police. Very soon the project gained countrywide popularity and the significance of a national movement. Common people supported the initiatives of «Road Control», revealing abuse of power by traffic police (incl. bribery) and resisting fake accusation and attempts of extortion. Today, the initiators of the project not only inform, but also actively help people directly on the roads of Ukraine, as well as in the courts.

Another case elucidating the CSIs' advocacy potentials is the case of the legislation Act «On Access to Public Information» (No. 2939-VI), considered the most remarkable achievement of CSIs regarding calling the government to accountability. The Act introduces and guarantees to the public the mechanisms and means to obtain any information on the governmental activities and public policies except state secret matters. The Act resulted from simultaneous and very timely advocacy and social media campaign of CSIs [7]. The draft of the Act was designed by the coalition of CSIs within the project «Decent Ukraine» (Kyiv). But it is not only the draft that counts for the achievement of the civil society. To a far greater extent the importance of the civil influence is attributed to the consolidated efforts of different CSIs when lobbying the Act. Having passed in 2009 its first reading in the Parliament, the document remained not voted on in 2010 for the second reading. A less progressive alternative draft was designed by the Parliament instead. Meanwhile, a number of civil and media organizations launched the public campaign to support the previous draft. Numerous publications in the media, public speeches and lectures of concerned experts have made the risk of the failure of the Act a key political topic in the country. As a result, consensus has been reached. More public experts, professionals, parliamentarians were involved. It has been agreed to develop and finalize the very first draft. The Act has been voted on in 2011. Now it is recognized as one of most advanced documents in the world regulating citizens' access to public information. Shortly after the adoption of the Act, CSIs took the immediate initiative to audit its implementation. A number of

governmental institutions have received critical opinion and recommendations as to the proper conformity to the Law.

Despite the poor use of other combating tools, a certain progress has been already noted. Since 2011 the procedure of anti-corruption expertise has been institutionalized into the legislation. The law states that the principal institution responsible for the expertise's employment is the Ministry of Justice. It also allows and encourages CSIs to perform such an expertise. Nevertheless the respective practices cannot possibly become common due to the lack of a proper methodology suitable for CSIs. The personnel problem is also urgent: only few CSIs have appropriately trained and certified experts. The most prominent organizations in the cohort of CSIs employing anti-corruption expertise are «TORO» Group, Association of Lawyers of Ukraine, the National Attorney Association, Ukrainian Legal Foundation and Independent Judicial Association of Ukraine with «TORO» Group being the most successful and very seminal [9].

Instead of being a choice of a few, anti-corruption expertise must become the responsibility of many. Community councils are the best possible platform for this. According to the Ukrainian Center for Independent Political Research and «TORO» Group 566 community councils were formed in 2011 (93% of the necessary number) in Ukraine. Human rights «watchers», environmental organizations, youth organizations, charitable foundations, social services providers, non-governmental think tanks, business associations, religious organizations, labor unions and pension funds took an active part in forming the network of community councils. Nevertheless, to date the expertise and public consultations remain unwanted by most governmental and municipal agencies. The consultations with community councils, if any, are basically ritualistic without any practical implications [5].

Recommendations. Becoming a full-fledged anti-corruption driver requires a set of reformations from CSIs sector. The primary one is the professionalization of the sector which means enhancing the organizational capacity of NGOs. Financial and human resources management are deemed to be the priorities of the organizational capacity formation. This is very important particularly for provincial communities, suffering from the lack of professional skills and qualified personnel. Human resources policies must shift the focus from attracting enthusiasts to attracting professionals and experts. The venture philanthropy concept and method must be considered in this regards.

Economic independence of community councils is another urgent issue. Today a council is funded by an executive authority receiving consultations and advice from a council. Such funding mechanisms cannot possibly ensure the unbiased and unaffected assessment of the government policies and proper exposure of corrupt or corruption-prone activities. The alternative to that funding scheme is multi-source financing. Business partnerships and international assistance must be considered as possible substitutes. The regional, national and international programs within European Neighborhood and Partnership Instrument launched in 2007 are to be taken into account as complementary finance.

Strengthening of the communication between CSIs and the population is also an indispensable change. People in Ukraine are generally unaware of the civil activities. The public benefits of CSIs' efforts often remain socially unperceived. Anti-corruption campaigns are at a serious risk of failure, public relations policies underdeveloped and public image of CSIs ignored.

The next important issue is managing the fragmentation and incohesion of the sector. It is feasible through building a coalition of CSIs (a network of community councils). This must result from forming effective partnerships within the sector to develop a joint strategic

vision on the anti-corruption issues. A code of civil ethics is to be designed. In the code, anti-corruption drive and public intolerance to corruption are to be declared the basic civil responsibilities.

Conclusion. Fighting corruption in Ukraine is a matter of strategic importance. Current situation in the country requires involvement of a wide range of institutions capable of affecting corruption. CSIs are the most appropriate in the range. A challenge comes though: civil society still remains unfocused and acts sporadically in anti-corruption matters, detecting few symptoms but neglecting the «malady» itself.

Curb on corruption through CSIs' efforts is possible provided that the sector endures the organizational transformations strengthening its potentials. Building sustainable structure and focusing on marketing of the concept and the benefits of a corruption-free society are the most significant of the transformations.

The main idea communicated in the present paper is to be an unambiguous call to civil society to deploy stronger and more organized control on corruption issue in Ukraine no matter how friendly or unfriendly the government policies are. The realistic vision thereof is provided. To galvanize civil society into systematic action, to give it a spirit and a sense of that action is undoubtedly a sure responsibility of academia. This very paper aims to share that responsibility and to insist: the «cure» is certainly feasible.

REFERENCES

1. Corruption Perceptions Index [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.transparency.org/cpi2011/results>
2. Nations in Transit 2011. Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2011/ukraine>
3. The 2011 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://transition.usaid.gov/locations/europe_eurasia/dem_gov/ngoindex/
4. The Worldwide Governance Indicators Dataset [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/pdf/wgidataset.xlsx>
5. Громадські ради в цифрах / М. Лациба, О. Хмара, А. Красносільська [та ін.]; УНЦПД. – К. : Агентство «Україна», 2011. – С.4–5.
6. Дорожний контроль в житті Госавтоінспекції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://roadcontrol.org.ua/node/1328>
7. Закон України «Про доступ до публічної інформації» : науково-практичний коментар / Центр суспільних медіа. – К., 2012. – 335 с.
8. Звіт про результати проведення заходів щодо запобігання і протидії корупції у 2011 році / Міністерство юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minjust.gov.ua/anti_corruption_report_11
9. Орлов Ю.В. Антикорупційна експертиза проектів нормативно-правових актів як різновид кримінологічної практики: характеристика та шляхи удосконалення / Ю.В. Орлов // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 697–703 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12ojvtcu.pdf>
10. Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007–2009, 2011. Звіт за результатами соц. досліджень. – К.: Київський міжнародний інститут соціології, 2011. – 47 с.
11. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002–2011 роки: звіт за даними дослідження / Любов Паливода, Софія Голота. – К.: [БФ «Творчий центр ТЦК»], 2012. – 118 с. – Режим доступу: http://ccc-tck.org.ua/storage/books/ccc_report.PDF

Стаття надійшла до редакції 03.06.2013

*В.П. Звонар***ПРОТИДІЯ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ:
ПОТЕНЦІАЛ ТА ПОРЯДОК ДЕННИЙ УЧАСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

У статті аналізуються функції і реформаторський потенціал організацій громадянського суспільства в контексті їх впливу на прогрес у боротьбі з корупцією в Україні, а також визначено першочергові завдання, реалізація яких необхідна для перетворення громадянського сектору на повноцінний суб'єкт антикорупційної політики.

Новітнє становлення України як держави актуалізувало складні і суперечливі проблеми суспільного розвитку. Серед них особливе місце як за масштабністю поширення, так і за глибиною ураження належить корупції. У сучасній Україні корупція із характерної для перехідних суспільств «проблеми росту» перетворилася на реальну загрозу національній безпеці. Корупційні і «тіньові» відносини дедалі частіше і впевненіше витісняють систему як морально-етичних, так і правових стосунків між людьми, гальмуючи економічні, соціальні, правові та інші реформи.

При цьому, незважаючи на гостроту проблеми, ефективні заходи боротьби з корупцією, з умовами та причинами, які її провокують і призводять до поширення, в країні майже невідомі. Як основний суб'єкт такої боротьби і на державному рівні, і в суспільній свідомості фігурують владні інституції. Однак вони органічно не здатні протистояти масштабності прояву корупції без залучення ресурсів і можливостей громадянського суспільства. Опортунізм і рентоорієнтована поведінка з боку бюрократичного апарату у принципі ставить під сумнів ефективність державної антикорупційної політики.

Натомість активна позиція інститутів громадянського суспільства, їх комунікативна близькість до населення, значно менша кількість мотивів до опортуністичних діянь у їх середовищі створює передумови для становлення адекватної системи контролю за діяльністю владних структур, а також для формування нетерпимого ставлення до корупції і корупціонерів в соціумі. Активність громадянського суспільства веде до зміцнення «переговорної сили» різних верств населення у відстоюванні їхніх прав та інтересів перед інститутами влади, забезпечує інформаційний зв'язок владного сектору з його клієнтами.

Антикорупційний потенціал громадянського суспільства в Україні не реалізовано повністю. Окремі інструменти впливу активно використовують різноманітні громадські інституції (громадянська освіта, адвокати), тоді як інші перебувають у зародку. Найближчим часом необхідно посилити впливовість таких важелів антикорупційної політики, як громадська антикорупційна експертиза та функціонування громадських рад. Громадським ініціативам, особливо на периферії, не вистачає ні фінансів, ні професіоналів для того, аби здійснювати контрольні функції і врівноважувати вади політичного процесу. Тому вкрай важливо цілеспрямовано зміцнювати економічну незалежність громадських організацій, а також звернути увагу на кадрово-професійні складові розбудови організаційної спроможності сектору. Слід також активніше працювати з населенням у напрямі соціального маркетингу, створюючи позитивний імідж громадянського суспільства як ефективного і такого, що викликає довіру, антикорупційного агента. Адже поширена соціальна апатія і тотальна зневіра у суспільстві здатні нівелювати зусилля й інноваційність пошуку та ідей громадських активістів. Відповідальність за необхідну активізацію впливу громадськості на корупцію мають розділити власне громадські інституції та науково-експертна еліта країни. У сучасних умовах покладати надію і чекати покращення в цьому виключно від владних інститутів й державних заходів нереалістично і не конструктивно.

Ключові слова: громадянське суспільство, корупція, боротьба, потенціал, трансформація.

*В.П. Звонарь***ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ КОРРУПЦИИ В УКРАИНЕ:
ПОТЕНЦИАЛ И ПОВЕСТКА ДНЯ УЧАСТИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА**

В статье анализируются функции и реформаторский потенциал организаций гражданского общества в контексте их влияния на прогресс в борьбе с коррупцией в Украине, а также определены первоочередные задачи, реализация которых необходима для преобразования гражданского сектора в полноценный субъект антикоррупционной политики.

Становление Украины как независимого государства актуализировало сложные и противоречивые проблемы общественного развития. Среди них особое место по масштабности распространения и по глубине поражения принадлежит коррупции. В современной Украине коррупция с типичной «проблемы роста», характерной для большинства переходных обществ, превратилась в реальную угрозу национальной безопасности. Коррупционные и «теневые» отношения все чаще и увереннее вытесняют систему как нравственных, так и правовых отношений между людьми, замедляя экономические, социальные, правовые и другие реформы.

При этом, несмотря на остроту проблемы, эффективные меры борьбы с коррупцией, с условиями и причинами, ее провоцирующими и способствующими распространению, в стране почти неизвестны. Как основной субъект этой борьбы и на государственном уровне, и в общественном сознании фигурируют властные институты. Однако они органически не способны противостоять масштабности проявления коррупции без привлечения ресурсов и возможностей гражданского общества. Оппортунизм и рентоориентированное поведение со стороны бюрократического аппарата ставит под принципиальное сомнение эффективность государственной антикоррупционной политики.

Зато активная позиция институтов гражданского общества, их коммуникативная близость к населению, значительно меньшее количество мотивов к оппортунизму в их среде создает предпосылки для создания адекватной системы контроля над деятельностью властных структур, а также для формирования нетерпимого отношения к коррупции и коррупционерам в социуме. Активность гражданского общества ведет к укреплению «переговорной силы» различных слоев населения в отстаивании их прав и интересов перед институтами власти, обеспечивает информационную связь сектора власти с его клиентами.

Антикоррупционный потенциал гражданского общества в Украине не реализован полностью. Отдельные инструменты его влияния активно используются различными общественными институтами (гражданское образование, адвокаты), тогда как другие все еще не освоены в должной мере. В ближайшее время необходимо усилить влияние таких рычагов антикоррупционной политики, как общественная антикоррупционная экспертиза и функционирование общественных советов. Общественным инициативам, особенно в регионах — на периферии, не хватает ни денег, ни профессионалов для того, чтобы осуществлять контрольные функции и уравнивать недостатки политического процесса. Поэтому крайне важно целенаправленно укреплять экономическую независимость общественных организаций, а также обратить внимание на кадрово-профессиональные составляющие развития организационной способности сектора. Следует также активнее работать с населением в вопросе социального маркетинга, создавая положительный имидж гражданского общества как эффективного, вызывающего доверие, антикоррупционного агента. Ведь распространенная в обществе социальная апатия и тотальное разочарование способны нивелировать усилия и инновационность идей общественных активистов. Ответственность за необходимую активизацию влияния общественности на коррупцию должны разделить между собой собственно общественные институты и научно-экспертная элита страны. В современных условиях уповать на властные институты и ждать улучшения в этом исключительно от государственных мер нереалистично и не конструктивно.

Ключевые слова: гражданское общество, коррупция, борьба, потенциал, трансформация.

УДК 314.422:314.44

І.О. КУРИЛО,

д-р. екон. наук,

Інститут демографії та соціальних

досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

ЗДОРОВ'Я І ТРИВАЛІСТЬ ЖИТТЯ ЛІТНЬОГО НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ДЕЯКІ ЇХ ФАКТОРИ

У статті розглянуто новітні тенденції смертності літніх і тривалості життя у похилому віці, проаналізовано рівні захворюваності та інвалідизації літніх осіб в Україні, оцінки ними стану свого здоров'я, а також окремі характеристики їхньої самозбережувальної поведінки літніх та доступності для них медичної допомоги.

Ключові слова: здоров'я, тривалість життя у похилому віці, захворюваність, інвалідність, самооцінка стану здоров'я, самозбережувальна поведінка, доступність медичної допомоги.

Постановка проблеми. Подовження тривалості життя людини – це та одвічна мрія й мета людства, реалізація якої видається привабливою за умови збереження сил, здоров'я, життєвої активності, відсутності серйозних обмежень життєдіяльності у старості. Благополучний стан здоров'я літніх осіб є ознакою і складовою високої якості їхнього життя, адже саме в останній знаходить своє втілення динамічний взаємозв'язок соціально-економічних умов і здоров'я людей. Як зазначається у Мадридському міжнародному плані дій з питань старіння населення, «поліпшення економічного й соціального становища осіб похилого віку веде до зміцнення і їх здоров'я» [1]. З другого боку, саме ставлення того чи іншого суспільства до здоров'я і життя літніх осіб уособлює той «пробний камінь», на якому перевіряється ставлення до здоров'я та життя людей у цілому.

За високого рівня постаріння населення на сучасному етапі утверджується чітке усвідомлення необхідності боротьби за здорове довголіття, збереження працездатності, за активну старість. Очевидно, що реалізація такого підходу є особливо актуальною для країн з досягнутою високою тривалістю життя, і що цей підхід нерозривно пов'язаний із визнанням фундаментального права кожної людини, незалежно від віку, на досягнення максимально можливого рівня фізичного й психічного здоров'я.

Актуальність дослідження проблеми та наявні публікації за нею. Для України, в якій уже протягом майже півстолітнього періоду сформувалось і поступово наростало відставання від розвинутих країн за тривалістю життя населення, дослідження медико-демографічних проблем, у т.ч. й специфічних для окремих соціально-демографічних груп населення, не втрачає своєї актуальності. При цьому, з огляду на особливу гостроту в країні проблем передчасної смертності (зокрема, у працездатному віці), які до того ж мають вкрай несприятливі економіко-демографічні наслідки, традиційно більш значущим у нас вважається дослідницький і практичний пошук у площині скорочення смертності, поліпшення стану здоров'я й працездатності саме трудоактивного населення.

Що ж до населення поважного віку, то стан його здоров'я і тривалість життя знаходяться насамперед у полі зору фахівців геронтологів [2–4]. У вітчизняному науковому доробку з даної тематики є й ґрунтовні дослідження медико-демографічного спрямування [5–7]. Однак дослідницький і практичний інтерес до здоров'я й тривалості життя літніх «не підігрівається» повсякчас загостренням економіко-трудових проблем (як це є у випадку зі смертністю у працездатному віці), а відтак – часто не носить наполегливого й систематичного характеру. А тим часом як прийдешня ескалація процесу старіння в Україні, так і необхідність переосмислення сучасних медико-демографічних проблем літнього контингенту диктують потребу у систематичному моніторингу й всебічному аналізі новітніх зрушень у стані здоров'я, смертності та тривалості життя населення старших вікових груп. Причому для оцінки здоров'я й тривалості життя літніх з позицій забезпечення здорового старіння й активного довголіття важливим є врахування впливу умов життєдіяльності та поведінкових факторів на стан здоров'я населення поважного віку.

Метою даної статті є комплексний аналіз, на матеріалах медико-демографічної статистики 2000–2012 рр. та репрезентативного вибіркового опитування «Літні особи в Україні: спосіб життя та соціальне самопочуття»¹, стану здоров'я і тривалості життя у похилому віці у взаємозв'язку з характеристиками самозбережувальної поведінки літніх та доступності для них медичної допомоги в Україні.

Виклад основного матеріалу. У рамках даної роботи здійснено спробу оцінити стан здоров'я літнього населення із використанням усієї сукупності наявних його показників. Крім того, ми виходили з необхідності поєднання об'єктивних і суб'єктивних оцінок при дослідженні здоров'я осіб поважного віку.

Методологічний підхід, за яким найважливішою ознакою здорової популяції є її висока життєздатність, а стан здоров'я найкраще репрезентує тривалість життя, в Україні лишається вельми актуальним з огляду на порівняно низьку тривалість життя й істотне відставання за цим індикатором від провідних європейських країн. Очікувана тривалість життя по досягненні 65-річчя в Україні нині є на 5–6 років меншою, ніж у розвинутих європейських країнах. Різниця у тривалості життя за статтю для віку 65 років в останні роки становила 3,6–3,9 року «на користь» жінок, що відповідає такій для інших європейських країн (так, у Швеції вона становить 2,8 року, але у Франції – 4,2, а в Іспанії – 3,9 року). У поєднанні із надто високим в Україні розривом за статтю у тривалості життя при народженні, згадані відмінності у похилому віці свідчать про те, що чоловіча надсмертність на цьому етапі життя є значно меншою, ніж у молод-

¹ Опитування населення віком 60 років і старше провів Центр «Соціальний моніторинг» у березні 2013 року за фінансової підтримки Представництва Фонду народонаселення ООН в Україні.

шому віці. Та й у межах власне літнього контингенту «статева диспропорція рівнів смертності з віком поступово зменшується і зрештою нівелюється: від максимального у похилому віці перевищення частоти смертей чоловіків над жінками у 2,7 разу серед 60–64-річних осіб до 1,3 разу – для тих, кому 80–84 роки і майже однакових рівнів смертності в останньому віковому інтервалі» [8, с.46–47].

Та обставина, що загальне відставання України за тривалістю життя населення формується насамперед за рахунок надмірної передчасної смертності, не знімає, однак, гостроти й значущості проблеми подовження тривалості життя літніх осіб, та зокрема скорочення смертності у «ранньому пенсійному» віці, адже у нашій країні довголіття досягає значно менша частка літніх осіб, ніж у розвинутих європейських країнах (табл.1).

Таблиця 1. Деякі показники режиму дожиття у поважному віці за статтю (за таблицями смертності для населення України та інших європейських країн)

Показники	Швеція (2011)		Франція (2010)		Іспанія (2010)		Україна (2011)	
	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки
Частка тих, хто доживає до 60 років, серед новонароджених, %	95,3	92,6	94,2	87,9	95,3	90,0	87,1	68,0
Частка тих, хто доживає до 75 років, серед новонароджених, %	82,3	73,6	83,7	67,9	85,3	69,0	62,0	32,4
Частка доживаючих до 80 років серед тих, хто доживає до 60 років, %	75,8	64,3	80,3	63,2	79,9	61,1	52,4	29,3
Частка тих, хто повністю проживає період з 20 до 65 років, %	93,1	89,3	92,4	83,6	93,9	85,9	83,0	58,6

Джерело: розрахунки за: <http://www.mortality.org/hmd/>.

Особливо разючою відповідна відмінність є у чоловіків – частка тих, хто доживає до 80 років, серед осіб, які перетинають відмітку «першого порогу старості» (60 років), в Україні у середньому майже на 34 в.п. нижча, ніж в еталонних країнах. Однак і для жінок частка тих, хто перетинає відмітку довголіття (80 років) у складі осіб, які дожили до 60 років, на 23 в.п. нижча за шведську і майже на 28 в.п. – порівняно з Францією або Іспанією; близькими до цих значень є й показники розриву між Україною й обраними країнами за часткою новонароджених жінок, які доживають до 75-річного віку. Про те, наскільки відрізняються сучасні умови дожиття для жінок та чоловіків в Україні й розвинутих європейських країнах, дає змогу судити представлений на рис. 1 повіковий розподіл чисел тих, хто помирає у похилому віці, за відповідними таблицями смертності й тривалості життя.

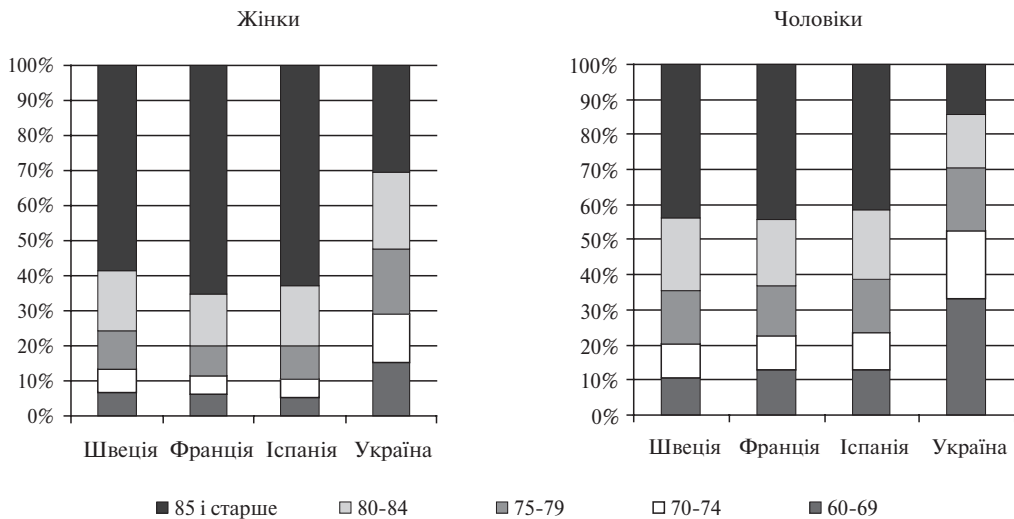

Рис. 1. Розподіл смертей у похилому віці (в таблицях смертності для України, Швеції, Франції та Іспанії (2010,2011 рр.)) за віковими групами

Джерело: розрахунки за <http://www.mortality.org/hmd/>.

Тож навіть попри те, що тривалість життя у похилому віці в Україні за останнє десятиріччя підвищилась, її досягнення у забезпеченні довголіття на тлі інших європейських країн видаються доволі скромними. Власне в Україні тенденція концентрації смертей у якомога старших вікових групах більш чітко виражена у жінок, ніж у чоловіків, щодо яких ситуація у цьому відношенні значно гірша.

Слід зазначити, що збільшення тривалості життя в похилому віці в Україні набуло рис стабільності й неухильності вже з другої половини 2000-х, при цьому 2011р. вирізнявся прискоренням темпів її зростання. А в цілому динаміка тривалості життя для літніх осіб в останнє десятиріччя характеризувалась загальною «синхронністю» трендів для різних вікових груп. За вищих досягнутих рівнів тривалості життя для усіх вікових рубежів у жінок, порівняно з чоловіками, темпи їх зростання у літніх жінок в останні роки помітно поступалися таким щодо чоловіків.

Важливе значення для оцінки тенденцій здоров'я й життєздатності літніх має аналіз рівня та структури смертності за причинами смерті (табл.2).

Інтенсивність смертності літніх від провідних причин смерті підвищується з віком, причому особливо стрімке й неухильне зростання при переході до все старших вікових груп характерне для рівня смертності від серцево-судинних захворювань, хвороб органів дихання, а також «симптомів, ознак та відхилень від норми». Смертність від новоутворень поступально підвищується від 60-и до 80- річчя, після чого знижується; частота смертей літніх від зовнішніх причин, хоч і не має чітко вираженої тенденції зростання з віком у перших трьох вікових групах, однак у найстарших жінок і чоловіків все ж збільшується.

Табл. 2. Рівень смертності літніх жінок і чоловіків за віковими групами та основними причинами смерті в Україні у 2006 та 2011–2012 рр. (на 100 тис. осіб)

Роки	Жінки						Чоловіки					
	60–64	65–69	70–74	75–79	80–84	85 і старше	60–64	65–69	70–74	75–79	80–84	85 і старше
Всі причини смерті												
2006	1481	2277	3777	6478	10804	21845	3943	5223	7112	10158	14258	23126
2011	1205	1895	3270	5666	9993	18687	3215	4423	6459	8985	13315	18875
2012	1181	1846	3205	5436	9870	18355	3187	4422	6434	8794	13184	18192
Хвороби системи кровообігу												
2006	886	1613	3011	5500	9140	17471	2249	3352	5059	7872	11227	18376
2011	665	1279	2529	4816	8733	16071	1794	2784	4533	6921	10802	15715
2012	639	1192	2413	4517	8615	15995	1732	2709	4428	6611	10631	15285
Новоутворення												
2006	338	410	465	509	437	328	762	993	1123	1144	1076	769
2011	345	410	496	514	481	385	747	970	1170	1163	1059	792
2012	346	432	526	567	528	443	763	1014	1221	1275	1139	900
Зовнішні причини смерті												
2006	72	67	65	83	101	129	346	289	227	217	211	233
2011	48	46	53	63	85	120	227	201	197	185	227	223
2012	44	48	55	66	104	123	220	206	201	196	237	202
Хвороби органів дихання												
2006	27	39	70	115	171	292	193	248	387	513	635	808
2011	19	27	44	77	142	219	120	165	251	392	532	612
2012	16	25	42	78	136	193	112	158	234	353	521	563
Симптоми, ознаки та відхилення від норми												
2006	11	13	22	119	806	3458	49	47	49	156	842	2663
2011	6	7	12	32	367	1661	33	29	35	57	407	1211
2012	6	9	14	26	272	1335	33	29	33	49	323	894

Джерело: розрахунки за даними Держстату України.

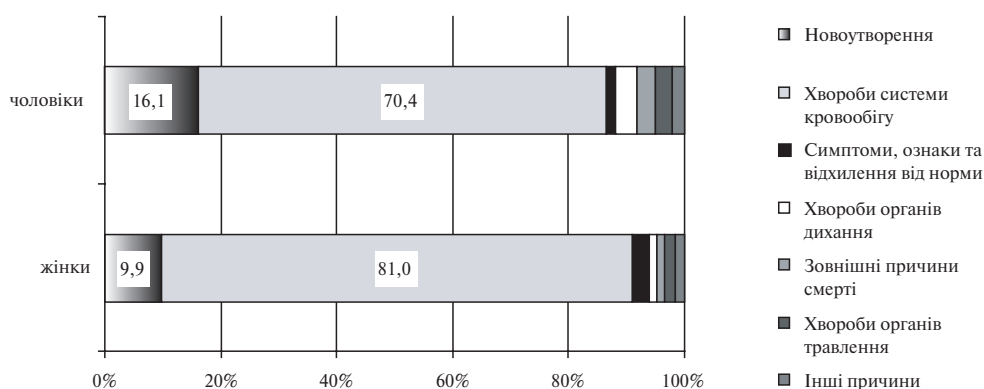
Перевищення смертності чоловіків над жінками за всіма причинами смерті фіксується у більшості вікових груп, крім найстарших осіб, яким за 85 (і для них — щодо симптомів, ознак і відхилень від норми, а нині — і серцево-судинних хвороб). Найбільшою є чоловіча надсмертність у «молодих літніх»: у 60–64-річних вона сягає нині від 2,2 разу — за новоутвореннями до 7 разів — за хворобами органів дихання.

Скорочення смертності літніх в Україні у цілому за останні шість—сім років мало місце за усіма основними причинами смерті, крім новоутворень, рівень смертності

від яких у двох молодших вікових групах літніх підвищився незначно, а от у двох найстарших — зріс у середньому на 15%. Минулий (2012-й) рік ознаменувався, на жаль, деяким підвищенням смертності у більшості вікових груп літніх і від зовнішніх причин. Зниження ж інтенсивності смертності у цілому за 2007–2012 рр. було найістотнішим за класом «симптоми, ознаки, відхилення від норми», дещо меншим — за зовнішніми причинами смерті (зокрема, у «молодих літніх») та захворюваннями органів дихання (при цьому більш помітним — у довголітніх). Скорочення смертності від серцево-судинних хвороб коливалось у межах: від 8% — у 80–84-річних жінок, до 25% — у 60–64-річних; у чоловіків — від 5,3% до 23,0% відповідно.

Хвороби системи кровообігу є найпоширенішою й абсолютно переважаючою причиною смерті літніх в Україні, адже, згідно з офіційною статистикою, на ці захворювання нині припадає чотири з кожних п'яти випадків смерті жінок і ледве не п'ять із кожних семи смертей чоловіків віком 60 років і старше (рис.2).

Настільки значний внесок хвороб системи кровообігу у структуру смертності у поважному віці зумовлений як вагомою роллю цієї ендегенної вікової патології, так і, значною мірою, специфікою діагностики, а відтак — і обліку причин смерті у старечому віці в Україні². Показово, що внесок захворювань системи кровообігу у загальну смертність літніх людей в Україні виглядає аж надто вагомим на тлі структурних характеристик смертності осіб поважного віку у розвинутих європейських країнах. Так, у Франції частка хвороб системи кровообігу у структурі смертності жінок віком 65 років і старше становить близько 30 %, в Іспанії — 36 %, у Швеції — близько 40 %, при цьому їх внесок і у смертність жінок найстарших вікових груп (75 років і старше) не набагато вищий і дорівнює 33 %, 39 % та 45 % відповідно (проти 86 % — у нашій країні). Тож «складається враження, що літні особи в Україні практично ні на що, крім хвороб системи кровообігу, не страждають» [6]. Однак таке враження є оманливим, принаймні, як побачимо далі, воно не підтверджується статистикою захворюваності й інвалідності літніх осіб.

Рис.2. Розподіл померлих жінок та чоловіків у віці 60 років і старше за причинами смерті в Україні у 2012 р.

Джерело: розрахунки за даними Держстату України.

² Вона полягає у тому, що, у разі виникнення труднощів із встановленням істинної причини смерті (як-от: відсутності історії хвороби або інших медичних документів тощо), особам похилого віку як причину смерті найчастіше вказують саме найбільш поширену вікову патологію — серцево-судинну.

Однак, навіть беручи до уваги, що смертність від захворювань системи кровообігу формується і внаслідок «гіпердіагностики» цих патологій у похилому віці, маємо констатувати, що саме зниження частоти смертей від хвороб системи кровообігу у молодших вікових групах літніх осіб лишається основним резервом подовження тривалості життя у поважному віці в Україні. За десятиріччя у цілому й особливо останніми роками зафіксовано помітні позитивні зміни щодо смертності літніх від хвороб системи кровообігу, які результувалися у підвищенні середнього віку смерті від цього класу причин та помітному прирості тривалості життя по досягненні 60 років за рахунок динаміки смертності від серцево-судинних хвороб. Водночас слід визнати наявність ще вагомих резервів подальшого зниження смертності у «ранньому пенсійному» віці від таких захворювань, як гіпертонічна хвороба, легеневе серце та порушення легеневого кровообігу, хронічні ревматичні хвороби серця; крововиливи, а також хвороби вен, лімфатичних судин та лімфатичних вузлів.

Другим за значущістю класом причин смерті літніх осіб є новоутворення, які є типовою для поважного віку патологією, тісно пов'язаною з процесами старіння людського організму. Найбільш поширеними локалізаціями злоякісних пухлин, які стають смертельними для літніх в Україні, є новоутворення молочної залози, трахеї, бронхів та легенів, ободової та прямої кишки, шлунка. Із них саме злоякісні новоутворення молочної залози та рак трахеї, бронхів та легенів зумовлюють найбільш високу частку порівняно ранніх смертей літніх осіб.

У «трійці» провідних класів причин смерті літнього контингенту – «симптоми, ознаки та відхилення від норми». Серед цих смертей переважна більшість припадає на таку причину як «старість». При цьому особи поважного віку, померлі від старості – в Україні у 2012 р., на 98 % були представлені тими, кому за 80 років.

Одним із факторів передчасної смертності літніх в Україні лишаються зовнішні причини смерті. Найбільш поширеними різновидами зовнішніх дій, які призводять до смертельних наслідків для порівняно молодих літніх, є самогубства, випадки ушкоджень з невизначеним наміром, випадкові отруєння та дія алкоголю, дорожньо-транспортні пригоди. А особи найстарших вікових груп, поряд із самогубствами та убивствами, часто потерпають також від нещасних випадків, спричинених дією вогню, диму та полум'я, від падінь та від випадкових отруєнь.

Хоча решта класів причин смерті відіграє у структурі смертності літніх осіб в Україні не таку вже й вагому роль, до них також має бути привернута пильна увага при пошуку резервів подовження тривалості життя у похилому віці. Особливо це стосується захворювань органів дихання, травлення, ендокринних хвороб, масштаби й питому вагу смертності від яких вітчизняна статистика причин смерті не дає змогу виявити повною мірою (бо смерті внаслідок цих причин часто мимоволі «маскуються» під типовою віковою патологією). Доповнити й скорегувати уявлення про структуру втрат життів та здоров'я літніх осіб деякою мірою допомагають показники їх захворюваності та інвалідності.

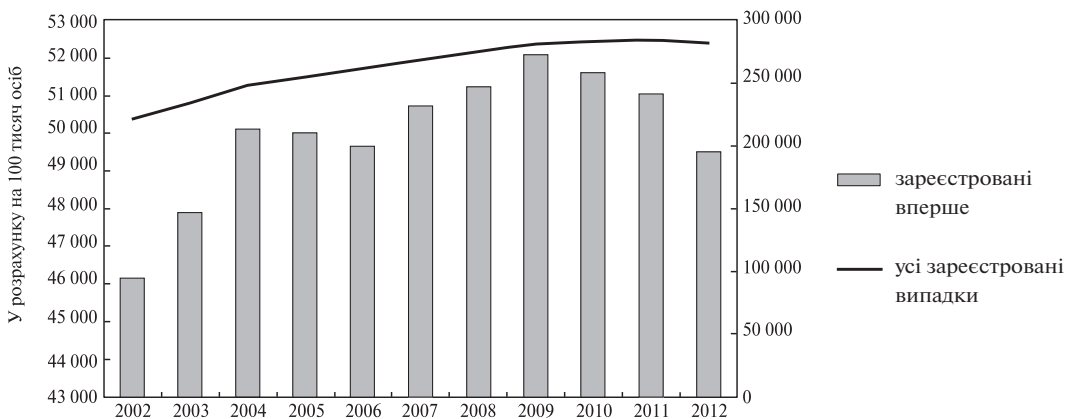
Система обліку захворюваності в Україні дає змогу сформулювати загальне уявлення про первинну захворюваність та поширеність хвороб серед населення старше працездатного віку, а також і про інтенсивність та структуру захворюваності за класами хвороб. Узагальнюючі показники захворюваності демонструють зростання в останнє десятиріччя загальної захворюваності літніх в Україні (рис.3). Первинна захворю-

ваність також підвищилась, однак темп її зростання помітно поступався такому для поширеності хвороб. Випереджаюче зростання загальної захворюваності на тлі «спокійнішої» динаміки захворюваності первинної опосередковано може свідчити про накопичення хронічних хвороб серед населення старше працездатного віку в Україні.

Найбільш поширеними серед літніх наразі є захворювання системи кровообігу (на них припадає дещо більше 1/2 зареєстрованих хвороб), за ними зі значним відривом слідують хвороби органів травлення та органів дихання. Помітним є і внесок хвороб кістково-м'язової системи, захворювань ока й його придаткового апарату та ендокринних хвороб у загальну захворюваність літніх осіб (рис. 4).

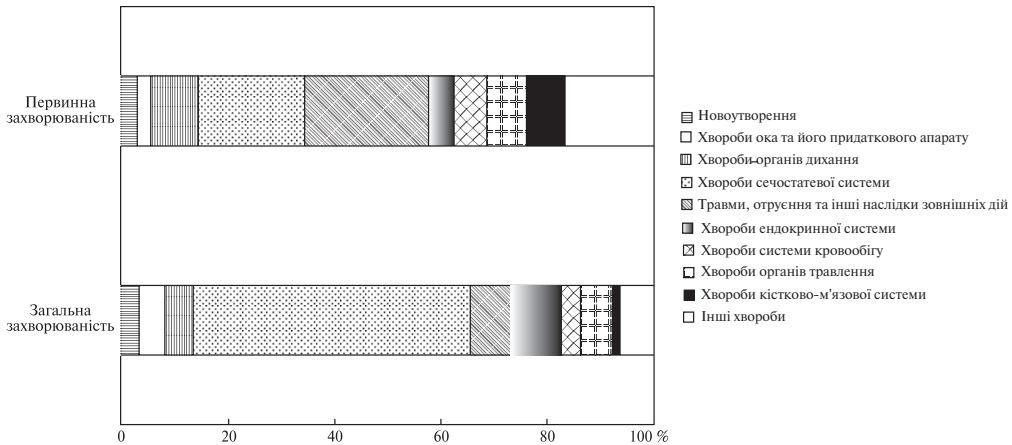
Склад захворювань із вперше встановленим діагнозом вирізняється найвищою часткою хвороб органів дихання (близько 1/4 звертань), вагомим (але не превалюючим) внеском серцево-судинної патології (1/5 вперше виявлених хвороб), більшою, ніж у складі загальної захворюваності, часткою хвороб ока та його придаткового апарату, травм і отруєнь та хвороб кістково-м'язової й сечостатевої систем (рис. 4).

Аналіз рівня захворюваності за класами хвороб у динаміці показав, що підвищення загальної захворюваності літніх в останнє десятиріччя відбулось за більшістю хвороб (крім інфекцій, травм, отруєнь та інших зовнішніх дій). Випереджаючі темпи зростання демонстрували хвороби крові й кровотворних органів, ендокринної системи, органів травлення, сечостатевої системи, почасти — й новоутворення та хвороби системи кровообігу. Підвищення первинної захворюваності торкнулось усіх класів хвороб за винятком симптомів, ознак і відхилень від норми, вроджених вад і травматизму (а захворюваність на серцево-судинні хвороби за десятиріччя змінилась неістотно).

Рис. 3. Первинна та загальна захворюваність населення старше працездатного віку в Україні у 2002–2012 рр.

Джерело: дані Центру медичної статистики МОЗ України.

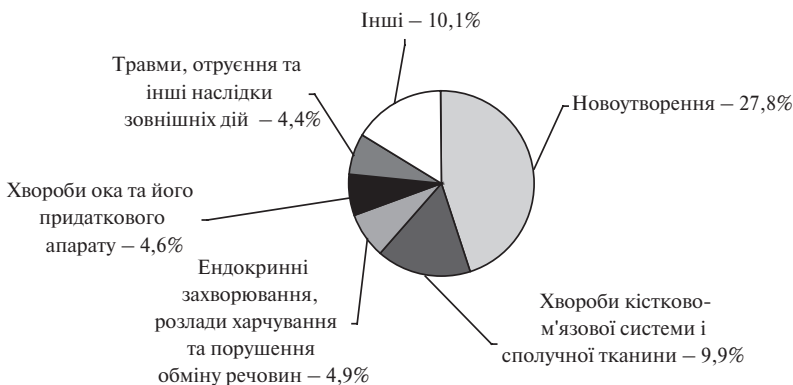

Рис.4. Розподіл усіх та вперше зареєстрованих захворювань осіб старше працездатного віку за класами хвороб в Україні у 2012 р.

Джерело: дані Центру медичної статистики МОЗ України.

Слід зазначити, що підвищення захворюваності осіб старше працездатного віку за даними звертань до медичних закладів не варто оцінювати як негативну тенденцію за умови, якщо смертність у похилому віці за відповідними класами хвороб скорочується, як це й відбувається у нашій країні.

Рівень первинної інвалідності літніх в Україні у 2012 р. становив 30,9 на 10 тис. осіб старше працездатного віку. Наразі 1/5 вперше визнаних інвалідами в Україні – особи післяпрацездатного віку. Аналіз структурних характеристик первинної інвалідності літніх за класами хвороб показує, що найбільш поширеною причиною їх інвалідизації є хвороби системи кровообігу, вельми вагомою – новоутворення, третьою за значущістю – хвороби кістково-м'язової системи і сполучної тканини (рис.5).

Рис.5. Розподіл вперше визнаних інвалідами осіб старше працездатного віку за класами хвороб в Україні у 2012 р., %

Джерело: розрахунки за: Основні показники інвалідності та діяльності медико-соціальних експертних комісій України: Аналітико-інформаційний довідник. – Дніпропетровськ: Пороги, 2012 р. – С. 64–78; 79–93.

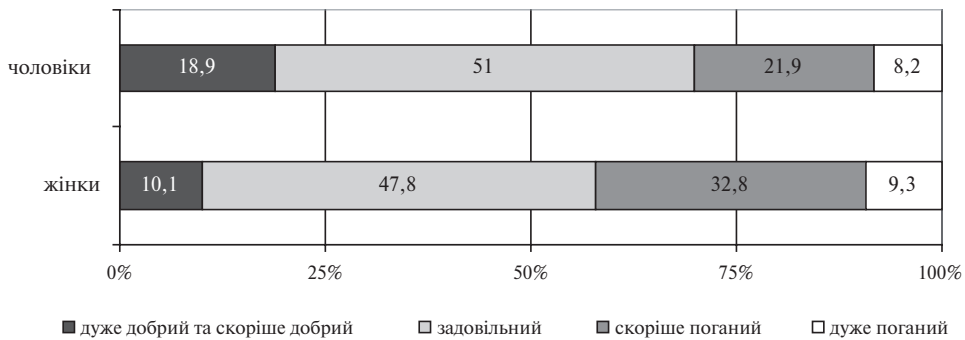

Рис. 6. Розподіл жінок та чоловіків віком 60 років і старше в Україні за самооцінкою стану здоров'я
Джерело: опитування «Літні особи в Україні», 2013 р.

Дані офіційної медико-демографічної статистики не дають змогу сформувати уявлення про загальну (накопичену) інвалідність осіб старше працездатного віку. Однак оцінити частку інвалідів, а також і хронічних хворих серед літніх осіб в Україні можна на основі результатів обстеження «Літні особи в Україні, 2013», яке надало інформацію про поширеність інвалідності та хронічних захворювань серед опитаних, а також самооцінки літніми респондентами стану свого здоров'я (рис.6).

Однією з найважливіших умов підтримання здоров'я у поважному віці є зусилля щодо його зміцнення та наявність рівного доступу літніх осіб до послуг охорони здоров'я, які включають профілактику захворювань протягом усього життя. Адже чим раніше людина починає піклуватися про своє здоров'я, тим більше повноцінних років життя вона собі забезпечує. Здоровий спосіб життя протягом усього життя сприяє його подовженню та збереженню здоров'я у старості, зниженню інвалідності тощо. Серед респондентів соціально-демографічного обстеження літніх понад дві третини (66,9%) жінок та майже половина (49,4%) чоловіків заявили, що ведуть здоровий спосіб життя й піклуються про своє здоров'я.

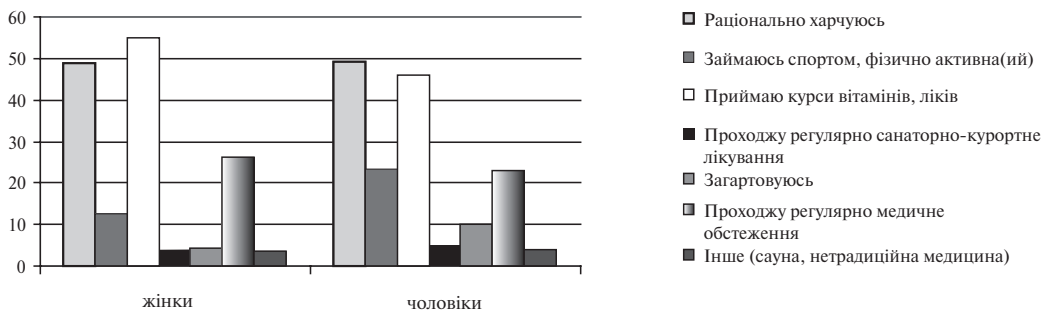

Рис. 7. Частка літніх респондентів, які застосовують різні способи піклування про своє здоров'я та профілактики захворювань, % (респонденти могли обрати кілька відповідей, тому їх сума не дорівнює 100%)

Джерело: результати опитування «Літні особи в Україні», 2013 р.

Ще 14,1% жінок і 35,9% чоловіків вважають, що піклуються про здоров'я, але все ж мають деякі шкідливі звички, а решта визнають, що їх спосіб життя не можна вважати здоровим. Серед засобів піклування про здоров'я літні жінки частіше вдаються до вживання вітамінів, регулярно проходять медичне обстеження, чоловіки ж порівняно частіше вказують на такі складові свого способу життя, як фізична активність, загартовування (рис.7).

Оцінюючи шкідливі звички й інші ризики для свого здоров'я, літні жінки частіше посилаються на стреси й визнають, що ведуть малорухливий спосіб життя (нерідко відзначаючи також переїдання і нераціональне харчування), а чоловіки частіше мають такі шкідливі звички, як тютюнокуріння і вживання алкоголю.

Відповіді респондентів на поставлені запитання щодо частоти та регулярності відвідування лікарів певною мірою йдуть врозріз із даними щодо частки осіб, які повідомили, що вони «регулярно проходять медичне обстеження». Зокрема, серед відповідей щодо відвідування лікарів, які спеціалізуються на лікуванні типових для літнього віку хвороб (кардіолог, окуліст, ортопед, ендокринолог), найпоширенішим варіантом був «відвідую лише у разі хвороби». Водночас дослідження показало, що чинником нерегулярного обстеження літніх і у цілому нечастого їх звертання до лікарів подеколи виступає не так недостатня поінформованість щодо профілактики хвороб і збереження здоров'я чи недбале ставлення до нього, як впевненість літніх у тому, що медичні послуги є для них фінансово недоступними. Троє із кожних п'яти опитаних літніх жінок і дещо більше половини чоловіків зазначили, що протягом 2012 р. були випадки, коли, за необхідності, вони були фінансово неспроможні придбати ліки й заплатити за медичні послуги. У випадках, коли, звернувшись по медичну допомогу, респонденти не змогли її отримати, вони також найчастіше посилалися саме на «брак коштів». При цьому частка осіб, для яких медична допомога та ліки є малодоступними через фінансові причини, підвищується з віком.

Судячи з результатів опитування, проблема територіальної недоступності медичної допомоги для літніх людей в Україні стоїть все ж менш гостро, ніж фінансової недоступності, однак і вона є вельми актуальною для тих літніх осіб, яким доводиться діставатися до найближчого медичного закладу від 40 хвилин до години (а таких понад 17%), а подекуди – й більше години (майже 8% опитаних).

Висновки. Благополучний стан здоров'я та тривале життя у поважному віці є основною ознакою і складовою високої якості життя літніх осіб. Попри сприятливу новітню динаміку тривалості життя у похилому віці в Україні (за останнє шестиліття вона збільшилась на 1,3 року), досягнення нашої країни у забезпеченні довголіття на тлі інших європейських країн видаються незначними. В Україні не втрачає своєї гостроти і значущості проблема скорочення смертності у «ранньому пенсійному» віці: на молодший віковий інтервал (60–69 років) припадає 1/3 смертей чоловіків і 2 із кожних 13 смертей жінок у поважному віці. Зниження частоти смертей від низки хвороб системи кровообігу у молодших вікових групах літніх осіб лишається основним резервом подовження тривалості їх життя у поважному віці. Серед інших резервів – скорочення більш ранньої смертності від злоякісних новоутворень, а також частоти самогубств, ушкоджень з невизначеним наміром, смертей від випадкових отруєнь та внаслідок дорожньо-транспортних пригод.

За останнє десятиліття відбулось певне підвищення захворюваності літніх осіб в Україні за переважною більшістю класів хвороб, яке, однак, не слід оцінювати як однозначно негативну тенденцію, адже смертність у поважному віці за відповідними

класами хвороб поступово знижується. Найпоширенішими причинами інвалідизації осіб старше працездатного віку в Україні є захворювання системи кровообігу, новоутворення та хвороби кістково-м'язової системи і сполучної тканини.

Згідно з даними опитування літніх в Україні, понад 2/3 жінок та лише 1/2 чоловіків ведуть здоровий спосіб життя й піклуються про своє здоров'я. Серед літніх осіб недостатньо поширеною є практика звертання до медичних закладів задля профілактики й раннього виявлення хвороб, що не в останню чергу зумовлено наявністю серйозних проблем із фінансовою доступністю якісної медичної допомоги для літнього населення. Брак коштів на ліки, оплату медичних послуг, необхідне медичне приладдя, а також великі черги у медичних закладах є лейтмотивом оцінок літніми якості та доступності медичних послуг в Україні.

Досягнення подальших позитивних зрушень у тривалості життя та стані здоров'я літніх в Україні значною мірою залежатиме від заохочення здорового способу життя як передумови активного старіння й довголіття та від пристосування до потреб літнього населення вітчизняної системи охорони здоров'я.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доклад второй Всемирной ассамблеи по проблемам старения. Мадрид, 8–12 апреля 2002 года. — ООН, А/CONF.197/9, 2002//Режим доступу: http://www.socpolitika.ru/files/5485/ageing_report_as.pdf
2. Прокопенко Н., Безруков В. Комплексная оценка влияния социальных и экологических факторов на состояние здоровья человека// Проблемы старения и долголетия, 2008. — Т.17 — № 1. — С. 66–74.
3. Сучасні технології досягнення здоров'я та довголіття/ Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 13 – 14 трав. 2009 р.). — К., 2009. — 137 с.
4. Фойгт Н.А. Державне управління охороною суспільного здоров'я в умовах демографічного старіння в Україні / Н.А. Фойгт. — К. : ТОВ «ДКС Центр», 2011. — 320 с.
5. Фойгт Н.А. Тривалість життя в похилому віці: еволюція, сучасність, перспективи/ НАН України; Ін-т економіки. — К., 2002. — 298 с.
6. Рынгац Н.А. Осень жизни: Возможности снижения смертности в пожилом возрасте / Россия: тенденции и перспективы развития. Ежегодн. — Вып. 7. — Ч. 1. — М. : РАН, ИНИОН, 2012. — С. 672–678.
7. Поліщук М.Є. Зменшення смертності серед населення України у 2008 – 2012 рр. / М.Є. Поліщук, К.С. Красовський, Т.І. Андреева // Журн. НАМН України. — 2013. — Т. 19. — № 1. — С. 90 – 94.
8. Україна: через десять років після Мадриду (стан реалізації Мадридського міжнародного плану дій з питань старіння в Україні у 2007–2011 рр.) — Київ, 2012. — 130 с.

Стаття надійшла до редакції журналу 29.07.2013

И.А. Курило

ЗДОРОВЬЕ И ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТЬ ЖИЗНИ ПОЖИЛОГО НАСЕЛЕНИЯ В УКРАИНЕ: ТЕНДЕНЦИИ И НЕКОТОРЫЕ ИХ ФАКТОРЫ

Благополучное состояние здоровья и долгая жизнь в пожилом возрасте — основной признак и составляющая высокого качества жизни пожилых. Ожидаемая продолжительность жизни украинских женщин и мужчин по достижении 65-летия на 5,0–6,5 лет меньше, чем в развитых европейских странах. Несмотря на нынешнюю благоприятную динамику продолжительности жизни в пожилом возрасте в Украине, достижения нашей страны в обеспечении долголетия мужчин

и женщин на фоне других европейских стран выглядят незначительными. В Украине не теряет своей остроты и значимости проблема сокращения высокой смертности в «раннем пенсионном» возрасте.

Преобладающей причиной смерти пожилых в Украине выступают болезни системы кровообращения, от которых умирает более 3/4 женщин и несколько меньше 3/4 мужчин в возрасте 60 лет и старше. Анализ структуры смертности в почтенном возрасте по причинам смерти и ее сравнение с таковой для развитых европейских стран дает основания считать, что слишком высокий вклад сердечно-сосудистой патологии в смертность пожилых в Украине в значительной степени является следствием рутинной фиксации причин смерти пожилых людей (что сказывается на качестве статистических данных). Вместе с тем именно снижение частоты смертей от болезней ряда системы кровообращения в младших возрастных группах пожилых остается в Украине основным резервом увеличения продолжительности жизни в почтенном возрасте. Среди других выявленных резервов — сокращение ранней смертности от злокачественных новообразований, а также частоты самоубийств, травм, смертей от случайных отравлений и действия алкоголя и в результате дорожно-транспортных происшествий.

В последнее десятилетие заболеваемость пожилых по большинству классов болезней увеличивалась. Однако повышение заболеваемости по данным обращений в медицинские учреждения не стоит оценивать как отрицательную тенденцию при условии, если смертность от соответствующих болезней сокращается, как это и происходит ныне в нашей стране. Среди пожилых женщин-респонденток социально-демографического обследования «Пожилые люди в Украине, 2013» на наличие инвалидности указали 6,6% (среди мужчин — 10,8%). Почти 45% опрошенных пожилых женщин сообщили, что имеют хроническое заболевание, но не имеют инвалидности (в составе мужчин таких хронических пациентов оказалось более 29%). Рассмотрение самооценок состояния здоровья пожилых по полу показало, что они близки, хотя пожилые мужчины в Украине несколько более склонны к оптимистичным оценкам своего здоровья, чем женщины.

Среди респондентов обследования пожилых более 2/3 женщин и почти 1/2 мужчин заявили, что ведут здоровый образ жизни и заботятся о своем здоровье. Оценивая вредные привычки и иные риски для своего здоровья, пожилые женщины чаще ссылаются на стрессы и признают малоподвижность своего образа жизни, мужчины же чаще имеют такие вредные привычки как курение и употребление алкоголя.

Среди пожилых в Украине недостаточно распространена практика обращения в медучреждения для профилактики и раннего выявления болезней. Наибольшая доля пожилых призналась, что посещает профильных врачей нерегулярно, лишь в случае болезни. В стране существует серьезная проблема, связанная с доступностью квалифицированной медицинской помощи для пожилого населения. Пожилые чаще всего страдают из-за невозможности оплатить лекарства и медицинское оборудование, часто жалуются на неспособность оплатить лечение в стационаре или проведение жизненно необходимой операции и пр.

Ключевые слова: здоровье, продолжительность жизни в пожилом возрасте, заболеваемость, инвалидность, самооценка состояния здоровья, самосохранительное поведение, доступность медицинской помощи.

I. Kurylo

HEALTH OF ELDERLY AND LIFE EXPECTANCY AT OLD AGE IN UKRAINE: TENDENCIES AND SOME OF THEIR FACTORS

Good health and longevity in older age are major signs and integral components of high quality of older people's life. Currently, life expectancy of Ukrainian women and men after crossing the boundary of 65 years of age is still 5.0–6.5 years less than that in developed European countries. Despite the generally positive dynamics of life expectancy in older age, our country's achievements in terms of creating conditions for women's and men's longevity look rather insignificant compared to other European countries. In today's Ukraine, the issue of reducing mortality in «early retirement» age is still no less urgent or pressing.

The predominant cause of death of older people in Ukraine are the circulatory diseases, which currently kill more than three fourths of women and slightly less than three fourths of men aged 60 years and older.

The analysis of old age mortality structure by causes of death and its comparison with the same indicator for the European countries gives grounds to suggest that the excessively high contribution of cardiovascular pathology to old age mortality is largely the results from the widespread practice of routine recording of older persons' death causes, which have a negative effect on the quality of statistical data on the causes of death. At the same time, reduction of frequency of deaths from cardiovascular diseases in younger age groups of elderly remains the main reserve for life prolongation at old age in Ukraine. Other identified reserves for older persons include reduction of early mortality from malignant tumors, as well as reduced rates of suicide cases, injuries, accidental poisonings, alcohol effects, and car accidents.

Over the past decade there has been an increase in the morbidity of elderly for the majority of disease classes. But an increase in morbidity among elderly reported based on the number of visits to healthcare providers should not be viewed as a negative trend, if mortality in the corresponding disease classes is falling — the situation as it exists in Ukraine. Among the older female respondents of the socio-demographic survey «Elderly People in Ukraine, 2013», 6.6% reported disability, among male respondents — 10.8%. During the survey, almost 45% of older women reported a chronic disease, but have no disability (among the male respondents such chronic patients are more than 29%). The study of health self-assessments by older women and men demonstrated that they are quite close, although we should note that older men in Ukraine in general are somewhat more prone to optimistic estimates of their health than women.

Among the respondents of the above mentioned older persons' survey, more than two thirds of women and nearly half of men said they lead a healthy lifestyle and take care of their health. While evaluating bad habits and other risks to their health, older women more often refer to stress and recognize that they lead a sedentary lifestyle, while men are relatively more likely to have unhealthy habits such as smoking and alcohol consumption.

As survey showed, in Ukraine, the practice of visiting healthcare providers for diseases prevention and early identification is insufficiently widespread among older persons. The most significant proportion of older persons stated that they visit specialist doctors occasionally, only in case of illness. The situation with affordability of skilled healthcare for the older population in Ukraine raises serious concerns. Older persons often find themselves at a serious disadvantage because of their inability to pay for medications and medical supplies and they cannot afford in-patient treatment in a hospital or a critically vital surgery etc.

Key words: *health, life expectancy at old age, morbidity, disability, health self-assessment, vital behavior, access to health care.*

УДК 314.18

О.М.ПАЛІЙ,

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інституту демографії та соціальних

досліджень ім. М.В Птухи НАН України

E-mail: epalii31@gmail.com

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ДЕМОГРАФІЧНОГО ТА ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

У статті стверджується, що особливості демографічного розвитку в розвинутих країнах, такі як низька народжуваність і низька смертність, висока тривалість життя пов'язані з людським розвитком — розширенням свободи вибору у сфері власного відтворення. Подальше зниження смертності та зростання тривалості життя в Україні можливі за адекватної державної політики, спрямованої на створення умов для реалізації громадянами зробленого ними вибору більш здорового способу життя; широкого інформування суспільства про можливості і наслідки вільного вибору у сфері власного відтворення — як для кожної окремої людини, так і для суспільства у цілому. Наслідки демографічного вибуху в країнах, що розвиваються, не можна подолати без розвитку людини, зокрема розширення прав і можливостей жінок та подолання злиднів.

Ключові слова: відтворення населення, людський розвиток, депопуляція, перенаселення, свобода вибору.

Постановка проблеми. Кризові явища у демографічному розвитку України тривалий час є предметом наукових досліджень і занепокоєності політиків, урядовців, усіх, хто не байдужий до майбутнього нації. Осмислення того, що відбувається, необхідне для більш обґрунтованих прогнозів та практичних заходів впливу на відтворення населення. Зважаючи на тривалість та глибину економічної кризи, у якій перебуває Україна, розгортання демографічної кризи (низька народжуваність, висока передчасна смертність і низька тривалість життя) найчастіше ставлять у залежність від явищ, які є наслідком економічного спаду: зниження реальних доходів населення та поширення бідності.

При цьому часто не береться до уваги, що між матеріальним добробутом та рівнем перебігу демографічних процесів існують складні механізми, які трансформують поведінку окремих людей, що зрештою втілюється у масових явищах та процесах.

Парадигма людського розвитку та її імплікація у вигляді індексу людського розвитку довела свою значущість як найбільш адекватне розуміння сутності цивілізацій-

ного прогресу та засобу його виміру. Вірогідно, що підґрунтя змін у рівні відтворення населення слід шукати у особливостях людського розвитку у часі та просторі. Водночас людський розвиток — це практичне керівництво щодо стратегічних напрямів соціальної та соціально-демографічної політики.

Стаття ставить за **мету** знайти докази взаємозалежності демографічного і людського розвитку та за їх допомогою виявити можливі важелі впливу на демографічну ситуацію.

Попередні дослідження та публікації. Досліджуючи демографічні процеси, неможливо абстрагуватися від чинників, які на них впливають. Тому важко назвати вчених-демографів, які б не висвітлювали вплив соціальних та економічних процесів на демографічні, починаючи з класиків демографічної науки і закінчуючи сучасними дослідниками. У цьому ряду стоять відомі українські вчені Ю.О.Корчак-Чепурківський, М.В.Птуха, В.С.Стешенко, Е.М.Лібанова і багато інших. У багатьох сучасних роботах робляться спроби пов'язати демографічний та соціально-економічний розвиток. Так, у фундаментальній праці «Демографічна криза в Україні» стверджується, що «основним чинником посилення негативних демографічних тенденцій є те, що у зв'язку з перманентною соціально-економічною кризою відтворення населення економічно не забезпечується».[1, с. 298]. Разом з тим відомо, що рівень відтворення населення перебуває у зворотному зв'язку з рівнем матеріального добробуту як окремих сімей, так і суспільства в цілому [2]. Останніми роками дедалі більшого визнання набирає теза про те, що сучасний низький рівень народжуваності (відповідно, низький рівень відтворення населення) є результатом довготривалих тенденцій, характерних для багатьох країн, як високорозвинених так і тих, що дотепер перебувають у стадії трансформації. При цьому відзначається, що матеріальні стимули, до яких вдаються уряди з метою підвищення народжуваності, у довготривалій перспективі виявляються неефективними. Потрібна послідовна і копітка робота щодо надання батькам можливості суміщати роботу й сімейне життя, забезпечення молодих сімей житлом, сприяння позитивному ставленню населення до материнства й батьківства тощо [3].

Виклад основного матеріалу. Вся історія розвитку людства однозначно доводить, що в основі соціального розвитку лежить відтворення населення — як природна основа існування суспільства. Ще у 1930 р. у дослідженні «Сучасні соціальні тенденції у Сполучених Штатах» [4] американські демографи У. Томпсон та П. Велптон вказували, що досліджуючи соціальні зміни, варто починати з таких їх основних чинників, як народжуваність, смертність та чисельність населення. Ці знання, на думку демографів, дають краще зрозуміти зміни у способі життя людей, у їхній системі цінностей, оцінити їх сподівання та ризики.

Найбільш знаковими явищами ХХ ст., які мали непересічний вплив на глобальний людський розвиток, були демографічний вибух у країнах, що розвиваються — з одного боку, та уповільнення темпів зростання населення, депопуляція й старіння населення у розвинутих країнах — з іншого. Ці явища й попит на пояснення причин їх виникнення та наслідків дали могутній поштовх подальшому розвитку демографії, яка від оцінювання масштабів та опису демографічних явищ перейшла до пошуку чинників, що визначають індивідуальну та колективну поведінку. Під кінець 1980-х і у 1990-х роках у полі зору демографів уже перебували області науки, які раніше належали іншим науковим дисциплінам: економічний розвиток (населення та розвиток), бідність (демографічний розвиток і бідність), гендерні питання (гендерні аспекти демографічного розвитку), довкілля (екологічні аспекти демографічного розвитку), здоров'я, зокрема репродуктивне, старіння, ВІЛ/СНІД тощо [5]. Власне усі вказані аспекти складають людський розвиток.

Вперше сформульована у Доповіді про людський розвиток 1990 р. [6] концепція трактує людський розвиток, зокрема, як розширення вибору. Закономірно, що вона виникла на сучасному етапі цивілізаційного прогресу, коли створені найбільші за історію людства можливості вільного розвитку особистості. У Доповіді наголошувалося передусім на свободі людини бути здоровою, освіченою та мати достойний рівень життя. У ній відзначалось також, що поняття людського розвитку і благополуччя виходять далеко за ці рамки і мають містити суттєво ширший набір можливостей, зокрема політичні свободи, права людини і, перефразовуючи Адама Сміта, «можливість ходити вулицею, не відчувачи сорому».

Така трактовка розширення свободи вибору не заперечує її розуміння як вільного вибору людиною поведінки у сфері власного відтворення. Тенденції світового демографічного розвитку протягом останніх кількох десятиріч недвозначно вказують на дедалі зростаючу здатність людей керувати своїм життям. Адже демографічні процеси мають масовий характер, а у основі багатьох з них лежать індивідуальні рішення людей. Зрозуміло, що суспільне середовище явно чи неявно накладає обмеження на індивідуальну поведінку, або навпаки, певним чином її стимулює. Це відбувається тому, що людина у своїй життєдіяльності і поведінці підпорядковується традиції, що існує як етична норма та змінюється внаслідок інших суспільних процесів, часом усупереч догмам або офіційному законодавству.

Традиція стосується матримоніальної поведінки, життя у шлюбі, народження дітей, зміни місця проживання, способу життя тощо. Однак, як зазначає відомий демограф А.Г. Вишневський, демографічний перехід зачіпає найглибинніші основи традиційних культур і вимагає їх перегляду. Одна з особливостей цих змін полягає у тому, що істотно розширюється свобода демографічного та сімейного вибору. І на заміну колишньому розмаїттю культурних норм приходить значно багатше розмаїття культурно санкціонованих індивідуальних варіантів організації сімейного життя [7].

Однак і ці «індивідуальні варіанти» у сукупності утворюють певні закономірності. Так, у другій половині ХХ — початку ХХІ сторіччя такі риси людського розвитку, як утвердження гендерної рівності у сімейних та суспільних відносинах, масове набуття жінками високого рівня освіти та їх спрямованість на кар'єру поза рамками сімейного життя виступають головними чинниками низького рівня народжуваності, а термін «планування сім'ї» міцно утвердився у наукових дослідженнях та сімейній політиці. За визначенням ВООЗ, планування сім'ї дає змогу окремим людям (індивідам і подружжям) передбачати й реалізувати народження бажаної кількості дітей та у бажаний час. Це досягається завдяки методам контрацепції та лікування вимушеного безпліддя. Здатність жінки керувати кількістю й часом настання вагітностей має прямий вплив на її здоров'я й благополуччя та результат кожної вагітності. Відтак, у світовому контексті швидкого зростання чисельності населення планування сім'ї розглядається, передусім, як свідоме, за власним вибором, обмеження кількості вагітностей, а отже, — і дітей, і як суспільне явище — таке, що не має негативного забарвлення.

Разом з тим дуже часто свобода вибору у сфері самовідтворення людини реалізується, наперекір цивілізованим нормам, варварським способом — шляхом абортів, причому всупереч одвічній християнській традиції. Церква, зокрема католицька, ніколи не заохочувала обмеження дітонародження і вкрай негативно ставиться до абортів як до дітовбивства [8]. Аборти заборонялися (і нині забороняються) у багатьох країнах законодавчо. У СРСР, наприклад, аборти було заборонено з 1936 до 1955 р, але заборона призвела лише до зростання кількості кримінальних абортів.

Нині свідоме обмеження дітонародження, планування сім'ї поширилося навіть на ті країни, які здавна вважалися оплотом католицизму — Італію, Іспанію, Францію,

Польщу, а аборт став звичним явищем. Так, в Італії щорічно робиться більше 100 тис. штучних абортів, у Іспанії — так само, у Франції — понад 200 тис. [9] Польський закон про аборти — найсуворіший у Європі. Однак, як повідомляє Федерація жінок і планування сім'ї, протягом року в Польщі 80–200 тис. жінок переривають вагітність, зокрема 10–15% з них роблять це за кордоном [10].

Аборт доти матиме поширеність у цих країнах та й на пострадянському просторі, доки його припускати не негативна культурна традиція, що виникає на ґрунті низької сексуальної культури та малодоступності сучасних засобів планування сім'ї. Тим не менше, право на аборт у світському суспільстві розглядається як одне з прав жінок [11].

Нині народжуваність у більшості європейських країн впала до настільки низького рівня, що це підриває основи сталості людського розвитку — порушується наступність поколінь, втрачається природний потенціал їх відтворення. Відомий демограф, президент Демографічної асоціації Канади А.І. Романюк головною причиною обвалу народжуваності, що розпочався у Європі у 1960-х роках, визначає розвиток суспільства споживання. За його словами, достатньо уявити небачений вибір товарів, послуг та задоволень, що пропонується навіть не дуже заможному споживачеві на основі ефективної системи кредитів та добре організованої рекламної кампанії. Посилюється змагання, продовжує він, між виробництвом благ, з одного боку, і створенням потреб — з другого. Такою є пекельна спіраль, до якої непереможно затягнуті люди різного достатку [12, с. 71].

Дані соціологічних опитувань в Україні цілком підтверджують цю тезу. Соціально-демографічне дослідження «Сім'я і сімейні відносини» (квітень 2009 р.) містило запитання «Якби Ви отримали велику суму грошей, на що були б спрямовані витрати у першу чергу?», адресоване респондентам дітородного віку. Виявилося, що якби респонденти мали можливість витратити більше коштів, то саме для народження дитини (або ще однієї дитини) їх використала б дуже незначна частка опитаних (близько 8%). Народження дитини виявилось менш популярним напрямом інвестування, ніж придбання автомобіля (42%), благоустрій квартири (33%) тощо, навіть купівля одягу (8%) [13, с. 210].

Американський дослідник Патрик Б'юкенен у своїй відомій книзі «Смерть Заходу» називає це явище «новим гедонізмом». Новий гедонізм, на його думку, не дає пояснень, навіщо продовжувати жити. Нова культура, або навіть «культурна революція», як висловлюється він, призвела до нинішнього кардинального оновлення способу мислення. І це оновлення зробило західні еліти несприйнятливими до факту прийдешньої загибелі їх цивілізації. Еліти ніби не цікавлять ні депопуляція, ні відмова від національної державності, ні імміграція з країн третього світу, що наростає [14, с. 8]. Ці висловлювання такою самою мірою могли б стосуватися і України.

Відтак стає очевидним, що низька народжуваність, будучи наслідком людського розвитку — передусім поширення гендерної рівності та свободи вибору, — починає нести загрозу його сталості через знищення самої природної основи людського розвитку. Нині дуже важко передбачити, до чого призведе свобода вибору поведінки у репродуктивній сфері у межах національних кордонів європейських та північноамериканських держав у віддаленому майбутньому.

На тлі занепаду народжуваності у царині іншої складової відтворення населення — смертності сучасній цивілізації вдалося досягти величезного прогресу. Така важлива складова індексу людського розвитку, як тривалість життя є результатом не тільки досягнутого життєвого рівня, а й усвідомленої свободи вибору людини. Значні успіхи у боротьбі з інфекційними захворюваннями, підвищення рівня життя насе-

лення у розвинутих країнах визначили вплив нових чинників на здоров'я людини, які великою мірою пов'язані зі змінами у способі її життя.

Завдяки розвитку транспорту, механізації промисловості та сільського господарства і відносного здешевлення продукції люди масово отримали доступ до висококалорійних продуктів харчування, за одночасного зниження повсякденної фізичної активності. Індустріалізація тютюнового виробництва призвела до загальної доступності сигарет, а активний розвиток реклами справив значний вплив на поведінку людей, включно з вибором продуктів харчування, сигарет і алкоголю. Куріння є чинником ризику розвитку серцево-судинних захворювань, хвороб легенів, злоякісних новоутворень; підвищує імовірність виникнення пожеж і пов'язаних з ними опіків. Висококалорійне харчування, недостатнє вживання овочів та фруктів та відсутність фізичної активності сприяє ожирінню, що також є однією з причин виникнення серцево-судинних захворювань, діабету і раку. Вивчення ризиків, пов'язаних із вживанням алкоголю, довело його зв'язок з виникненням низки серцево-судинних захворювань, раку, цирозу печінки, самогубств та нещасних випадків. Ризикована сексуальна поведінка значно підвищує ризик захворювання на інфекції, що передаються статевим шляхом, зокрема ВІЛ. Відомо, що коли у поведінці людини наявні кілька факторів ризику, їх негативний ефект примножується.

У середині минулого сторіччя у західних країнах було відмічено значне зростання споживання наркотиків та зміни у сексуальній поведінці: суспільство стало толерантним до позашлюбних сексуальних зв'язків. Але минуло досить небагато часу, щоб у суспільстві настало усвідомлення ризиків прихильності до надмірного споживання їжі, тютюну, алкоголю, ризикованих сексуальних зв'язків та низької фізичної активності, вживання наркотиків.

Тому у сучасну добу здоровий спосіб життя як результат свідомого вибору перетворився на ключовий чинник здоров'я і довголіття в усіх розвинутих країнах. Західноєвропейські країни дедалі більше впроваджують широкомасштабні еволюційні зміни в галузь охорони здоров'я з метою орієнтації її зусиль на допомогу здоровим людям у підвищенні їх умінь володіти своїм здоров'ям, на досягнення високого рівня культури у збереженні життя. Завдяки цій політиці середня тривалість життя у розвинутих європейських країнах тільки за останні 40 років зросла на 7–10 років.

Однак усього позитиву, що його несе людський розвиток у царину здоров'я і тривалості життя недостатньо, щоб збалансувати демографічні збитки, спричинені зниженням народжуваності. Втрата природної основи відновлення поколінь підриває існування величезної західної цивілізації, яка формувалася протягом майже 3-х тисячоліть.

В Україні на свободу вибору у сфері демографічного відтворення поки що накладаються обмеження. У сфері народжуваності вони формуються, передусім, під впливом репродуктивного здоров'я, яке своєю чергою, залежить не тільки від поведінкових чинників, а й стану довкілля, умов праці, якості питної води тощо. Те саме стосується і тривалості життя. Хоча в Україні панує поки що доволі низька культура ставлення до власного здоров'я і здоров'я дітей, і цей чинник превалює у формуванні рівня смертності, держава не відіграє належної ролі у створенні умов для тривалого і здорового життя, а відтак — люди позбавлені можливості вибору. Це стосується проживання на екологічно небезпечних територіях, відсутності безпечної питної води, поганої якості продуктів харчування, нерівності у доступі до медичних послуг та заходів профілактики захворювань.

Подальше зниження смертності та зростання тривалості життя в Україні можливі за адекватної державної політики, спрямованої на створення умов для реалізації

громадянами зробленого ними вибору більш здорового способу життя; широкого інформування суспільства про можливості і наслідки вільного вибору у сфері власного відтворення — як для кожної окремої людини, так і для суспільства у цілому.

Однак у планетарному масштабі як загрозу сталому людському розвитку передусім відзначають перенаселення Землі. Збереження в країнах Азії, Африки та Латинської Америки неконтрольованої народжуваності у поєднанні з відносно низькою смертністю, зумовленою поліпшенням харчування та охорони здоров'я, призвело до так званого демографічного вибуху — швидкого зростання населення. Це явище є відносно новим в історії людства. Близько 2 тис. років тому населення світу становило приблизно 300 млн. Для подвоєння цієї величини знадобилося більше 1600 років. Близько 1800 років було досягнуто відмітки 1 мільярд.

Швидке зростання населення Землі розпочалося у 1950-х роках унаслідок зниження смертності у країнах «третього світу». У 2011 році воно досягло чисельності 7 мільярдів.

Найвищі темпи зростання світового населення (2,0% за рік) фіксувалися у 1965–1970 рр., а нині вони скоротилися майже удвічі (до 1,2%).

Стосовно перспектив світового демографічного розвитку, принаймні у кількісному вимірі, експерти ООН зробили певні висновки. За середнім варіантом прогнозу, світове населення досягне свого максимуму, 9,4 мільярда людей, у 2070 році, скоротиться до 7,9 мільярда у 2195 році і зросте до 8,3 мільярда у 2300 році. Однак, як відзначається у доповіді Генерального Секретаря ООН 44 сесії Комісії з питань народонаселення та розвитку, немає жодних гарантій того, що цей сценарій здійсниться на практиці, тому що країни з високим рівнем народжуваності можуть недостатньо швидко його знижувати. Тенденція змін чисельності населення, яка склалася у найнішній час, призведе до його надмірного зростання, якщо збережеться упродовж тривалого періоду часу. Тому величина 10 мільярдів людей до кінця сторіччя також має сприйматися як імовірний варіант розвитку подій.

Таблиця 1. Чисельність населення Землі

Рік	Населення, осіб	Рік	Населення, осіб	Рік	Населення, осіб
1	200 млн	1960	3 млрд	2005	6,45 млрд
1000	275 млн	1965	3,3 млрд	2010	6,8 млрд
1500	450 млн	1970	3,7 млрд	2011	7 млрд
1650	500 млн	1975	4 млрд	2020	7,7 млрд
1750	700 млн	1980	4,5 млрд	2025	8 млрд
1804	1 млрд	1985	4,85 млрд	2030	8,3 млрд
1850	1,2 млрд	1987	5 млрд	2040	8,8 млрд
1900	1,6 млрд	1990	5,3 млрд	2045	9 млрд
1927	2 млрд	1995	5,7 млрд	2050	9,2 млрд
1950	2,55 млрд	1999	6 млрд	2070	9,4 млрд
1955	2,8 млрд	2000	6,1 млрд	2195	7,9 млрд

Джерело: За даними експертів Комісії з питань народонаселення та розвитку ООН.

Як зазначає всесвітньо відомий дослідник у галузі сталого розвитку Директор інституту Землі Колумбійського університету (США) Джефрі Сакс, «наш вид став настільки чисельним і такою великою мірою експлуатує основні джерела життя на Землі — вуглець, воду і азот, що це загрожує значною дестабілізацією екосистем, сталому життю на Землі та добробуту» [15, р. 53–54].

Інші експерти Колумбійського університету називають такі загрози, що несе перенаселення [16].

У галузі міжнародної міграції. Колишній заступник Генерального секретаря ООН з операцій по підтриманню миру і директор Центру міжнародного розв'язання конфліктів школи закордонних та внутрішніх справ при Колумбійському університеті Жан-Марі Генно вважає, що міграція населення з Африки до Європи становитиме серйозну проблему вже у найближчому майбутньому, зважаючи на відмінності щодо освіти і культури мігрантів від європейців.

У галузі урбанізації. Як очікується, поява хаотичних мегаполісів у бідних слабозрозумітих країнах (таких, як Монровія у Ліберії або Кіншаса у Конго) загрожує виникненням нових типів конфліктів, які суспільства ще не навчилися розв'язувати.

Вичерпання водних ресурсів. Зростання чисельності населення тягне за собою збільшення споживання ресурсів, надто такого цінного і життєво важливого, як вода. У деяких регіонах брак води досяг рівня стихійного лиха. Наприклад, населення Сомалі порівняно з серединою ХХ ст. зросло у п'ятеро, а кількість опадів на території цієї країни зменшилася на 25 відсотків. Як стверджує директор Центру води Колумбійського університету Апману Лалл, конфлікти через воду нагадуватимуть класову боротьбу. Щороку кількість води на душу населення зменшуватиметься. Маючи підвищені запити, підкріплені фінансовими можливостями, багаті будуть «затягати» всю воду до себе. У підсумку, вважає експерт, у суспільстві виникне незадоволення, яке згодом може перерости у класові конфлікти.

Необхідність пошуку нових джерел енергії. Тієї кількості енергії, що нині добувається з викопних джерел, сьогодні недостатньо для забезпечення потреб 10 мільярдів людей. Це означає, що до кінця сторіччя людству доведеться знайти нові її джерела.

Безпрецедентне зростання населення на Землі з самого початку було стимулом для інтенсивнішого вивчення демографічних аспектів соціально-економічного розвитку. У ХХ сторіччі проведено п'ять міжнародних конференцій з проблем народонаселення. У 1954 році у Римі відбулася зустріч експертів, які зібралися для обміну результатами своїх досліджень. Вони продемонстрували нове розуміння демографічних проблем і висунули попередження про можливі наслідки швидкого зростання населення, однак не сформулювали жодної резолюції або рекомендації.

Наступна демографічна конференція відбулася у 1965 році у Белграді, де обговорювали стан народжуваності у світі та її можливий вплив на процеси розвитку у глобальному масштабі. Проте увага більше була зосереджена на дослідницькому боці справи, ніж на виробленні якихось рекомендацій для урядів чи міжнародних організацій. У 1974 році в Бухаресті під егідою ООН відбулася міжурядова конференція з питань народонаселення. Представники 136 країн світу вперше визнали величезні масштаби й складність світових демографічних проблем, причому центр уваги пересунувся від обміну знаннями до вироблення політики народонаселення. Водночас виявилися розбіжності у поглядах розвинутих країн і країн, що розвиваються, на шляхи вирішення демографічних проблем. Представники розвинутих країн обстоювали необхідність контролю над народжуваністю, а представники країн, що розвиваються, вбачаючи корінь своїх проблем у бідності, вважали, що «економічний розвиток є найкращим контрацептивом», і заперечили втручання розвинутих країн у свою внутрішню політику. Незважаючи на ці протиріччя, конференції вдалося ви-

робити перший міжнародний документ стосовно політики і програм у галузі народонаселення. Делегати схвалили Всесвітній план дій, який задекларував, що усі люди мають право самі вирішувати, скільки і з якими проміжками часу їм народжувати дітей, а також отримувати інформацію, освіту й засоби для планування сім'ї.

Конференція 1984 року в Мехіко збрала делегатів зі 149 країн. Тут Всесвітній план дій 1974 року було вдосконалено із урахуванням отриманих нових знань. У 1994 році представники більш як 180 країн та 1200 неурядових організацій зібралися у Каїрі на міжнародну конференцію із питань народонаселення і розвитку під егідою ООН, на якій уперше було досягнуто консенсусу між розвинутими країнами і країнами, що розвиваються. Учасники дійшли висновку: щодо перспектив населення світу потрібно говорити не про цифри, а про людей. Зокрема, розширення прав і можливостей жінок є не самоціль, а крок на шляху до викорінення злиднів і стабілізації зростання населення. Було досягнуто порозуміння, що ніякий окремий захід неспроможний уповільнити зростання населення. Для цього потрібен комплексний підхід, що охоплює прискорене економічне зростання, рівність жінок у доступі до освіти й участі в громадському житті, розвинуту систему охорони здоров'я включно з засобами планування сім'ї. Здоров'я кожної людини, добробут і задоволення потреб сім'ї були визнані ключовими пунктами у соціально-економічному розвитку. Конференція схвалила програму дій, розраховану на 20 років, яка охоплює широке коло заходів політики в царині народонаселення у XXI сторіччі. Явно чи неявно, ключовим питанням конференцій і планів дій є можливості уповільнення зростання населення земної кулі.

Висновки. Щоб отримати реальний шанс стабілізувати чисельність світового населення, народжуваність у країнах з надмірно високим її рівнем необхідно знизити до рівня нижче простого відтворення та підтримувати його протягом тривалого періоду. Досягти цієї мети можна лише у рамках людського розвитку, коли свобода вибору виникає не сама по собі, а як результат зростання добробуту, освітнього та культурного рівня усього населення та зокрема жінок. Щодо перспектив відновлення розширеного відтворення корінного населення країн Європи, можна прогнозувати настання цього явища у разі зміни сімейних пріоритетів та ідеалів досягнення щастя як складових людського розвитку. Якщо основою доброго соціального самопочуття і духовного розвитку для людей стане здорова сім'я з більшою, ніж одна дитина кількістю дітей — можливе зростання чисельності населення розвинутих європейських країн без участі у цьому процесі мігрантів з інших континентів.

Не є винятком і Україна, але вона, передусім, має досягти значного прогресу у людському розвитку. Тільки на його основі може йтися про поліпшення ситуації у демографічній сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / НАН України. Інститут економіки; за ред. В. Стешенко. — К.: 2001. — 560 с.
2. Рождаемость и ее факторы. Под редакцией А.Г. Волкова. Серия «Новое в зарубежной демографии». — М.: Статистика. 1968.
3. Материалы международного семинара «Низкая рождаемость в Российской Федерации: вызовы и стратегические подходы» (Москва, 14–15 сентября 2006 г.). — М.: «Права человека», 2006. — 103 с.
4. Recent Social Trends in the United States, Report of the President's Committee on Social Trends. New York, 1933. — 2 vol.
5. Tabutin Dominique, «Whither demography? Strengths and Weaknesses of the Discipline over Fifty Years of Change» // Population (english edition), 2007/1 Vol. 62, p. 15–31.

6. Human Development Report 1990. UNDP. New York, Oxford. Oxford University Press, 1990.
7. Вишневский А.Г. Демографический переход и культурное разнообразие. Тезисы доклада. [Электронный ресурс] <http://www.kennan.ru/index.php/rus/Sobytiya/Seminary/Demograficheskij-perehod-i-kulturnoe-raznoobrazie>
8. Humanae vitae. Енцикліка Папи Павла VI від 25 липня 1968 р.
9. United Nations Demographic Yearbook, 2009-2010. Sixty-first issue. — N.Y.: 2011.
10. Люцина Домбровська. «Абортний туризм», або подорожі польських жінок до Західної України. // «Наше слово», №14, 3 квітня 2011 року.
11. Claire Pomeroy. Abortion and Women's Rights: Unification of Pro-Life and Pro-Choice through Feminism. [Електронний ресурс] <http://serendip.brynmawr.edu/exchange/node/1845>
12. Демографическое будущее развитых обществ: между детерминизмом и свободой выбора. // Социологические исследования. — 1999. — № 3.
13. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. — К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009. — 248 с.
14. Патрик Дж. Бьюкенен. Смерть Запада. — М.: Изд-во АСТ, 2003. — 216 с.
15. Jeffrey Sachs. The future of development goals /Commonwealth Ministers Reference Book 2012. — 340 p.
16. 5 Ways the World Will Change Radically This Century by Natalie Wolchover, Life's Little Mysteries Staff Writer. Date: 19 October 2011. [Електронний ресурс] <http://www.lifeslittlemysteries.com/1850-world-changes-this-century.html>

Стаття надійшла до редакції журналу 10.06.2013

Е.М. Палий

ВЗАИМОСВЯЗЬ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО И ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Впервые сформулированная в Докладе о человеческом развитии 1990 г. концепция трактует человеческое развитие, в частности, как расширение свободы выбора. Тенденции мирового демографического развития на протяжении последних нескольких десятилетий недвусмысленно указывают на все возрастающую способность людей управлять своей жизнью.

Во второй половине XX — начале XXI века такие черты человеческого развития, как утверждение гендерного равенства в семье и обществе, массовое приобретение женщинами высокого уровня образования и их устремленность к карьере вне рамок семейной жизни выступают основными факторами низкой рождаемости. Последняя подрывает основы устойчивости человеческого развития — нарушается преемственность поколений, утрачивается естественный потенциал их воспроизводства.

На фоне упадка рождаемости в сфере другой составляющей процесса воспроизводства населения — смертности современной цивилизации удалось достичь огромного прогресса. Ныне здоровый образ жизни как результат сознательного выбора превратился в ключевой фактор здоровья и долголетия во всех развитых странах. Благодаря этому средняя продолжительность жизни в развитых европейских странах за последние 40 лет возросла более чем на 10 лет.

Однако всего позитива, который несет человеческое развитие в сферу здоровья и продолжительности жизни, недостаточно, чтобы сбалансировать демографические потери, вызванные снижением рождаемости. Утрата естественной основы возобновления поколений подрывает устойчивость существования огромной западной цивилизации, формировавшейся в течение почти трех тысячелетий.

В Украине на свободу выбора в сфере демографического воспроизводства пока что накладываются значительные ограничения. Относительно рождаемости они существуют прежде всего как ухудшившееся репродуктивное здоровье. То же касается и продолжительности жизни, которая зависит не только от поведенческих факторов, но и состояния окружающей среды, условий труда, качества продуктов питания, питьевой воды и т. п. Хотя в Украине пока все еще господствует достаточно невысокая культура отношения людей к собственному здоровью и здоровью детей, и именно этот фактор превалирует в формировании уровня смертности и продолжительности жизни, государство не играет надлежащей роли в создании условий для продолжительной и здоровой жизни. И поэтому люди лишаются возможности выбора.

В планетарному масштабі як загрозу устойчивому людському розвитку прежде всего рассматривают перенаселение Земли. Перенаселение влечет за собой дестабилизацию экосистем, межэтнические конфликты вследствие роста международной миграции, появление хаотичных мегаполисов, истощение ресурсов пресной воды и энергетических ресурсов и т. д.

Темпы роста населения могут замедлиться лишь благодаря человеческому развитию. Относительно перспектив возобновления расширенного воспроизводства коренного населения стран Европы, можно прогнозировать такой ход событий лишь в случае коренных изменений представления о счастье и жизненном успехе у большинства населения и формирования в массовом сознании вместо «общества потребления» идеала в виде создания полноценной семьи, воспитывающей больше, чем одного ребенка.

Ключевые слова: *воспроизводство населения, человеческое развитие, депопуляция, перенаселение, свобода выбора.*

О.М. Палий

AN INTERDEPENDENCE OF HUMAN AND DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT

The very idea of Human Development first sounded in Human Development Report 1990, and it interpreted Human Development particularly as «a process of enlarging people's choices». The tendencies of world demographic development during last few decades in the most unambiguous manner demonstrate more and more rising opportunities of free choice in human reproduction sphere, and people's abilities to control their life.

In the late 20 century – early 21 century such features of human development as a strengthening of gender equality in family and society, gaining high level of female education on a mass scale, women's aspiration to make a career beyond family framework appear to be the main factors of low fertility. The latter undermines the basis of human development sustainability – a succession of generations is broken, a natural reproductive potential of generations is lost.

Contrary to a decay of fertility, there is a great progress of modern civilization in the sphere of mortality. To-day, the healthy way of life, as an outcome of voluntary choice, became the key factor of human health and long life in all developed countries. Due to it, life expectancy rose more than by a decade since 1970.

However, the whole progress in human health and longevity owed to Human Development is not enough to balance the demographic losses stipulated by low fertility. A deficiency of the natural basis of generation replacement undermines the foundations of existence of the Western civilization that matured through about 3 thousand years.

There are still substantial restraints for the people's choice in the demographic reproduction sphere in Ukraine. Regarding fertility, it appears predominantly as a deterioration of reproductive health. The same concerns life expectancy, which depends not only on behavioral factors, but also on both environment, condition of labor, foodstuff, drinking water etc. In spite of prevalence of low enough common culture of behavior concerning one's and children's health as a factor of mortality rate and life expectancy, nor State plays appropriate role in creating favorable conditions for the long and healthy life. This is why people are deprived of a choice.

On the global scale, they consider the overpopulation as a major threat to sustainable Human Development. The overpopulation involves the destabilization of ecosystems, the interethnic conflicts as a consequence of international migration, emerging of chaotic megalopolises, water stock and energy depletion etc.

It is possible to slow down population growth only due to Human Development. As to prospective of the revival of an extended reproduction of European native population, it is possible to predict such a course of events, only if there should be some radical shift in the idea of happiness and life success among majority of people, and if there should be an ideal in mass awareness not «society of consumption» but good family with more than one child.

Key words: *human reproduction, human development, depopulation, overpopulation, free choice.*

УДК 314.146:396.6

С.Ю. АКСЬОНОВА,

канд. екон. наук, пров. наук. співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: svitlana_aksyonova@yahoo.com

ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ ВИТРАТ ЧАСУ НА ДОМАШНЮ РОБОТУ

Серед розвинутих європейських країн Україна виділяється найбільшими витратами часу на домашню роботу. Вступ до шлюбу у чоловіків дещо зменшує, а у жінок підвищує завантаженість хатніми справами; наявність дітей у сім'ї збільшує витрати часу на домашню роботу як у жінок, так й у чоловіків. На відміну від багатьох європейських країн, в Україні активніші на ринку праці жінки також є більш активними й у виконанні домашньої роботи.

Ключові слова: витрати часу, домашня робота, гендерна диференціація, зайнятість.

Постановка проблеми. Демосоціологічні дослідження бюджетів часу дають змогу висвітлити стилі життя різних соціальних груп населення, а відтак, з'ясувати особливості поведінки представників цих груп у трудовій сфері, у сфері побуту, відпочинку, особистісного розвитку. Якщо витрати часу на оплачувану працю і види діяльності, пов'язані з нею, в Україні досить регулярно досліджуються у рамках вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності, то проблеми витрат часу на домашню працю вивчаються епізодично. Втім, на значущість домашньої праці, на її економічну сутність, ще на початку 1920-х рр. вказував С.Г. Струмилін, зауважуючи, що як продуктивна праця, так й обслуговуюча, рівною мірою є суспільно необхідними, і тому їх — за інших рівних умов — слід вважати рівноцінними; більш того, без урахування домашньої праці абсолютно немислимо скласти уявлення про умови і суспільну вартість відтворення робочої сили [1, с. 239 і 270]. Наміри розмежувати домашню роботу і дозвілля також призвели до акцентуації економічної природи першої, оскільки домашня робота приєднується до праці, якщо вона може бути замінена ринковим аналогом, а принципова неможливість такої заміни асоціюється з дозвіллям [2, с. 23]. Економічна сутність домашньої роботи спонукує багатьох дослідників відшукувати шляхи її вартісної оцінки. Складність, значні методичні обмеження, дискусійний характер запропонованих оцінок зумовлює

необхідність використання більш універсального виміру — часового — кількості часу, що витрачається на виконання домашньої роботи.

Аналіз досліджень і публікацій. У 1920-х рр. за ініціативою С.Г. Струmilіна органи державної статистики СРСР вперше розпочали обстеження бюджету часу різних соціальних верств населення. Певну частину анкети становили питання щодо витрат часу на домашню роботу з виділенням окремих її складових як то приготування їжі, догляд за житловим приміщенням, одягом. Так, за даними обстеження бюджету часу робітників Москви у 1923 р., на зазначені види домашньої роботи зайняті чоловіки витрачали 28 годин на місяць (або 6,5 години на тиждень), а зайняті суспільною працею жінки — 120,6 години на місяць (або 28,1 години на тиждень), тобто у 4,3 разу більше, ніж чоловіки [1, с.708—709]. Окремо респондентів запитували про кількість часу, витраченого на догляд за дітьми. Результати показали, що зайняті жінки на догляд за дітьми витрачали вдвічі більше часу, ніж зайняті чоловіки [1, с.708—709]. Подібні співвідношення витрат часу на виконання домашньої роботи у чоловіків і жінок спостерігалися й у робітників провінцій.

Після досить тривалої перерви, спричиненої трагічними історичними подіями, вивчення бюджету часу різних соціальних груп населення відновилося у 1950-х рр. Найбільш масштабними дослідженнями другої половини минулого століття на території колишнього СРСР були вибіркові обстеження сімей робітників, службовців і колгоспників щодо витрат часу на ведення домашнього господарства і використання вільного часу: у 1977 р. (було опитано 53 тис. сімей); у 1980 р. (52 тис.); у 1985 р. (51 тис.); у 1990 р. (обстеження бюджету часу 200 тис. членів сімей робітників, службовців, колгоспників і пенсіонерів, з них понад 80 тис. — це працюючі жінки). Опитування, здебільшого, були зосереджені у великих містах Росії. Традиція таких обстежень у Росії збереглася й у післярадянський період, а дотримання ідентичної методики дало змогу проводити порівняння структур витрат часу на повсякденну роботу у різні роки соціально-економічних реформ у країні. Так, проведене у 2007—2008 рр. дослідження бюджету часу працюючих жителів Пскова стало п'ятою хвилею моніторингу використання часу, розпочатого ще у 1965 р. у рамках міжнародного проекту. У 1986 р. у Пскові було проведено повторне порівняльне дослідження, а адреси респондентів, які брали у ньому участь, були використані як основа для вибірки у обстеженнях 1997—1998 рр., 2003—2004 рр. і останнього 2007—2008 рр. [3]. Найбільш показовими у цій царині є наукові праці В.Д. Патрушева, Т.М. Карабаханової, С.Ю. Барсукової та інших.

На жаль, в Україні обстеження бюджету часу були несистематичними, фрагментарними, переважно виконувалися у контексті більш масштабних проектів, без дотримання порівнянності формулювань, що ускладнює порівняння результатів різних досліджень. Питання взаємозв'язку народжуваності та характеру використання бюджету часу порушувалися у працях В.П. Пискунова [4, с. 24—30]. Наукову цінність має обстеження бюджетного часу сільських жінок у 1994—1995 рр. під керівництвом К.І. Якуби [5, с. 210], а також вибіркові обстеження «Гендер—Україна—95» (1995 р.) і «Сім'я та сімейні відносини в Україні» (2009 р.). Принагідно зауважимо, що в останньому дослідженні, поряд з іншими питаннями, вивчали ще й розподіл у членів сім'ї домашніх обов'язків. Гендерні особливості демопроцесу розглядалися у роботах В.С. Стещенко [6, с. 140—161].

У 2004 р. у другому раунді Україна приєдналася до кола учасників «Європейського соціального обстеження» (European Social Survey, ESS) — міжнародного проекту, учасники якого дотримувалися точних методологічних вимог. У цьому раунді змінний

модуль обстеження охоплював питання стосовно сім'ї, роботи, добробуту та був відтворений (із внесенням певних змін) у п'ятому раунді ESS, проведеному у 2010 р. [7]. Головними завданнями модуля були вивчення досвіду роботи та виявлення конфлікту між професійною діяльністю і сімейними обов'язками, з'ясування часових витрат на оплачувану діяльність і виконання домашньої роботи як безпосередньо респондентів, так і їхніх партнерів. Цінність обстеження полягає не тільки у тому, що за його допомогою є змога дізнатися про часові витрати на домашню роботу жінок і чоловіків зайнятих на ринку праці, а й у тому, що з'являється можливість порівняти відповіді респондентів в Україні з відповідями представників інших європейських країн.

Метою запропонованої роботи є аналіз витрат часу на виконання домашньої роботи у жінок і чоловіків, які перебувають в офіційному шлюбі та мають оплачувану роботу; виявлення гендерних відмінностей таких витрат, порівняння ситуації в Україні з іншими європейськими країнами.

Виклад основного матеріалу. У другому раунді ESS респондентів запитували: скільки (приблизно) годин у звичайний будній день усі члени сім'ї разом (сумарно) витрачають на домашню роботу, а потім з'ясовували, яку приблизно частку цього сумарного часу витрачають особисто опитані. У п'ятому раунді ESS запитання щодо витрат часу на домашню роботу було поставлено у більш практичній для досліджень формі: респондентам необхідно було вказати кількість годин на тиждень, яку безпосередньо вони витрачають на домашню роботу, а також час, який витрачають на це їхні партнери / чоловіки. Причому увагу респондентів звертали на те, що під «домашньою роботою» приймалося приготування їжі, прання, прибирання, догляд за одягом, покупки, ремонтування (майна), але не включалися догляд за дітьми, літніми людьми або хворими і дозвілля [7]. У представленій роботі ми намагалися дотримуватися логіки європейського соціального обстеження, тому з'ясування витрат часу на догляд за дітьми залишилося поза межами дослідження. Водночас ми чітко усвідомлюємо наскільки важливим і масштабним є вивчення цього питання, і тому плануємо присвятити йому окреме повноцінне дослідження.

За даними обстеження було виявлено, що в Україні жінки у віці 20–49 років, які мали оплачувану роботу¹ і ніколи не перебували у шлюбі, на домашню роботу витрачають у середньому 17 годин на тиждень. Серед країн, що брали участь у обстеженні, ще вищий аналогічний показник мала Угорщина; більш ніж 15 годин на тиждень витрачають на хатні справи незаміжні жінки у Словаччині та Болгарії, а от у Франції такий роботі приділяють лише 5,5 години, у Норвегії – 7,3, Нідерландах – 7,7 години. Той факт, що навіть на першому етапі життєвого циклу подружжя, коли ще немає дітей, домашня праця вже не зводиться до простого самообслуговування, як це є у несімейній молоді, а потребує більшого часу на її виконання, свідчить про те, що респонденти, які вже взяли шлюб, але ще не мали дітей, вказували більшу кількість часу, яку вони витрачають на домашню роботу, ніж ті, хто ніколи не перебував у шлюбі.

У більшості країн зазначена особливість спостерігається як для жінок, так і для чоловіків. Однак в Україні, Польщі, Естонії зазначене є справедливим лише для жінок; щодо чоловіків, то одруження, навпаки, сприяє зменшенню часу, який вони витрачають на домашні справи, — середня кількість годин, витрачених на домашню

¹ Тут і далі ми використовуємо термінологію, що застосовувалася в україномовній версії опитувальника. Докладніше див. <http://ess.nsd.uib.no/ess/round5/fieldwork/Ukraine>. У англomовному варіанті анкети «paid work».

роботу, у жонатих опитаних чоловіків, які ще не мали дітей, виявилася нижчою, ніж у холостяків. Найімовірніше певна частина такої роботи, яку до шлюбу виконували безпосередньо чоловіки, «перейшла» до обов'язків їхніх дружин. Виховані у нормативному сприйнятті постулату, що кожна жінка повинна бути гарною господинею, засвоєння жінкою ролі господині на початку сімейного життя нерідко сприймається як приємний обов'язок, але з часом зростання обсягу домашньої праці часто перетворюється у тяжке навантаження, що істотно знижує час відпочинку і культурного дозвілля жінок [8, с. 41].

Серед європейських країн Норвегія виокремлюється тим, що середні показники завантаженості домашньою роботою опитаних у шлюбі і жінок, і чоловіків виявилися нижчими, ніж у тих, хто ніколи не перебував у шлюбі. Крім того, гендерні розбіжності цих показників у країні є незначними. В цілому логічно очікувати, що шлюб, в якому дотримуються рівномірного розподілу сімейних обов'язків, повинен надавати переваги кожному члену подружжя (певну економію часу при виконанні хатньої роботи). А в реальності гендерні відмінності показників витрат часу на домашню роботу респондентів у шлюбі були більшими, ніж у сукупності тих, хто ніколи не перебував у шлюбі. Втім, ще більші відмінності спостерігаються між відповідями чоловіків і жінок, які перебували у шлюбі та мали дітей. У багатьох європейських країнах завантаженість домашньою працею жінок у віці 20 – 49 років, які перебували в офіційному шлюбі, мали дітей і були зайняті оплачуваними видами діяльності поза домом, перевищувала 20 годин на тиждень. Але лідером стала Україна: середня кількість часу, який витрачають на буденну працю заміжні українські жінки, виявилася найбільшою – 24,6 години, високі показники також були притаманні Польщі (23,8), Словаччині (23,1), Греції (22,9). Порівняно з цими країнами, у країнах Північної Європи жінки витрачають на домашню роботу значно менше часу. Так, у Норвегії на хатню роботу жінки із зазначеними характеристиками витрачають у середньому 12,8 години на тиждень, у Данії – 14,6, Швеції – 15,2 год. Необхідно зауважити, що в Україні у чоловіків середній показник витрат часу на домашню роботу також був найвищий серед європейських країн (14,5 години на тиждень) (рис.1). Незважаючи на це, різниця між середніми показниками для чоловіків і жінок виявилась досить істотною – 10 годин, хоча у Німеччині, Швейцарії, Чеській Республіці гендерна диференціація була ще більшою – розбіжності досягали 12–13 годин, а у Греції – 16,7 години.

Найменші відмінності у відповідях осіб різної статі стосовно часових витрат на хатню роботу спостерігалися у Швеції. Сприятливе для досягнення гендерної рівності співвідношення витрат часу на буденну рутинну роботу досягалося завдяки досить низьким середнім показникам для жінок (середня кількість годин, які витрачалися на домашню роботу, у жінок була значно нижчою, ніж у середньому по сукупності європейських країн). Дослідження, яке провели М. Евертсон і М. Нермо за результатами панельного обстеження рівня життя у Швеції у 1991 і 2000 рр., показало, що зайнятість жінок домашньою роботою зменшується мірою підвищення їх освітнього рівня та соціального статусу. До того ж, зниження економічної залежності жінки від чоловіка за досліджуваний період також сприяло скороченню їх участі у хатніх справах. Однак вчені констатують, що в цілому незмінним залишається те, що шведські чоловіки все ж таки виконують менше роботи по дому, ніж жінки [9].

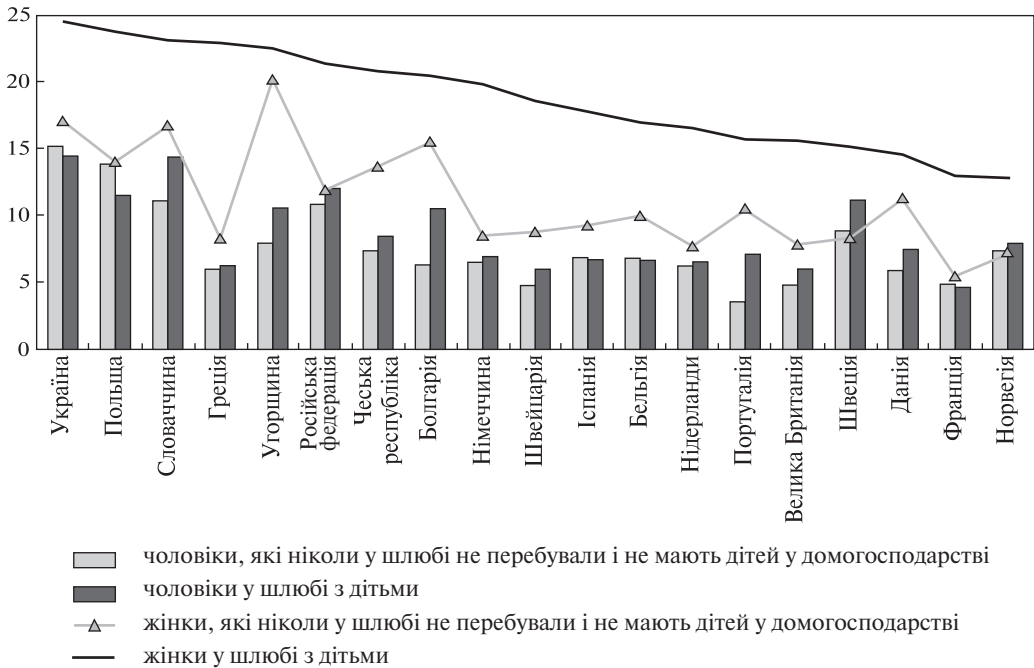

Рис. 1. Середня кількість часу, яку, за оцінкою респондентів, вони особисто витрачають на домашню роботу (без врахування догляду за дітьми, літніми людьми, хворими і дозвілля) залежно від статі та шлюбного стану, годин

Джерело: розрахунки автора за даними Європейського Соціального Обстеження, раунд 5.

Згідно зі статистичними даними, що отримані на підставі матеріалів вибірових обстежень домогосподарств з питань економічної активності населення віком 15–70 років на ринку праці України у 2011 році, середня тривалість фактично відпрацьованого тижневого робочого часу зайнятими жінками становила 39 годин на тиждень, що незначно відрізнялося від тривалості робочого часу притаманної чоловікам (41 година) [10]. Середня тижнева кількість годин, коли жінки віком 20–49 років, які перебували в офіційному шлюбі та мали дітей, були зайняті на своїй основній оплачуваній роботі (з урахуванням понаднормового часу) досягала 41,7 години. Більш, ніж 40 годин на тиждень витрачали жінки з відповідними характеристиками у Чеській Республіці, Болгарії, Греції, Словаччині, РФ. За відповідями чоловіків (віком 20–49 років, у шлюбі, з дітьми), їх тижнева кількість годин, що витрачаються на оплачувану роботу, варіювала від 41 години (Ірландія) до 49 годин (Польща). В Україні різниця між середньою кількістю годин, зайнятих оплачуваною роботою чоловіків і жінок (згідно з відповідями безпосередньо респондентів), становила 4,2 години, тобто була більш ніж вдвічі меншою за розбіжність витрат часу на домашню роботу.

Найімовірніше жінки у своїх оцінках часових витрат на домашню роботу їхніх чоловіків/партнерів не змогли уникнути відомої «асиметрії приписування», коли респондент перебільшує свої заслуги та применшує внесок інших, у наслідок чого різниця між середніми витратами на домашню роботу жінок та їх чоловіків виявилася ще більшою, ніж та, що була розрахована за відповідями безпосередньо чоловіків. Тим

не менше, ці ж жінки вказували більшу зайнятість чоловіків «поза домом», що дещо зменшило різницю між сукупним трудовим навантаженням членів подружжя.

Для того, щоб певною мірою обмежити вплив можливих розбіжностей витрат часу на оплачувану роботу жінок та їхніх чоловіків і водночас перевірити справедливості теорії доступності (наявності) часу [11], згідно з якою розподіл домашньої праці є раціонально закріпленим відповідно до наявності у того чи іншого члена домогосподарства кількості часу, необхідного для виконання хатньої роботи (а тому жіноча і чоловіча зайнятість хатньою працею залежить від складу сім'ї і тісно пов'язана з тим часом, який вони витрачають на оплачувану роботу), окремо було розглянуто відповіді трьох сукупностей жінок: 1) жінок, які були зайняті оплачуваною роботою (тобто професійною діяльністю) стільки ж часу, як й їхні чоловіки; 2) були зайняті оплачуваною роботою більше часу, ніж їхні чоловіки; 3) витрачали менше часу на оплачувану роботу, ніж їх чоловіки (нагадаємо, усі ці жінки віком 20–49 років перебували в офіційно зареєстрованому шлюбі та мали дітей).

Рисунок демонструє досить логічні розбіжності у часових витратах на домашню роботу у жінок із різним співвідношенням (між ними та їх чоловіками) витрат часу на оплачувану роботу у Великій Британії, Франції та певною мірою у Німеччині (рис. 2). Так, середня кількість годин, витрачених на домашню роботу у жінок, які займалися оплачуваною працею менше часу, ніж їхні чоловіки, виявилась більшою, ніж у опитаних жінок, які витрачали на оплачувану роботу стільки ж часу, як й їх чоловіки; у свою чергу, ці витрати часу були більшими, ніж у жінок, які оплачуваній роботі присвячували більше часу, ніж їхні чоловіки. Така схема може бути ілюстрацією до теорії доступності часу.

За даними обстеження у РФ, відповідні витрати часу на домашню роботу зазначених груп жінок були нижчими, ніж в Україні, і між собою диференціювалися неістотно. Певною мірою отримані результати узгоджуються із дослідженням С. Барсукової і В. Радаєва, які перевіряли гіпотезу, що той, хто більш активний в одній сфері трудових занять, виявляється більш активним і в іншій, але гіпотеза не підтвердилася: нестримного трудового пориву відразу по всіх напрямках у жінок не спостерігалось [12].

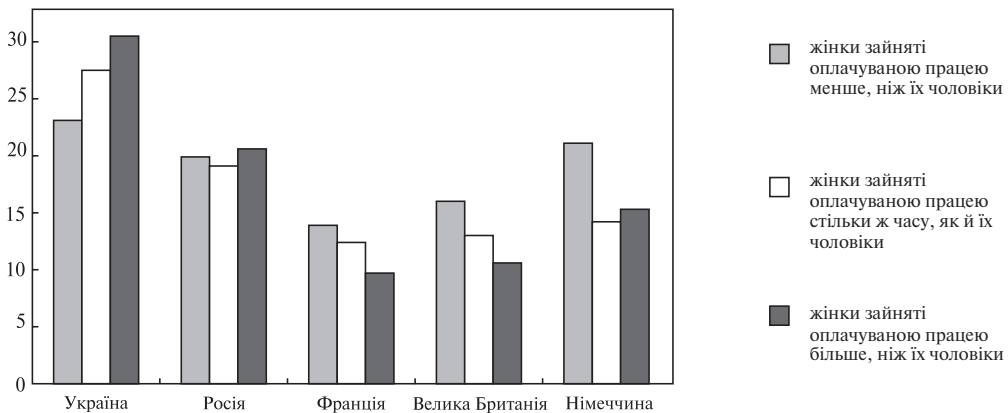

Рис. 2. Середня кількість часу, яку жінки витрачають на домашню роботу (без врахування догляду за дітьми, літніми людьми, хворими і дозвілля) залежно від їх зайнятості оплачуваною роботою, годин

Джерело: розрахунки автора за даними Європейського Соціального Обстеження, раунд 5.

А от результати відповідей респондентів в Україні виявилися досить несподіваними і незбіжними із теорією доступності часу: жінки, чия зайнятість на ринку праці перевищувала зайнятість їхніх чоловіків, вирізнялися найбільшими витратами часу на домашню роботу, а от менш активні в оплачуваній трудовій сфері жінки виявилися також менш активними й у виконанні хатніх справ. У цілому, в Україні за результатами обстеження ESS, у середньому жінки (віком 20–49 років, які перебували в офіційно зареєстрованому шлюбі, мали дітей), зайняті оплачуваною діяльністю менше 35 годин на тиждень, на домашню роботу витрачали 17,3 години на тиждень; а от жінки, які приділяли щотижня оплачуваній роботі від 35 до 40 годин (включно), повідомляли про більші витрати часу на хатні справи (у середньому 22,4 години на тиждень); ще більше часу (за відповідями) домашня робота забирала у жінок, зайнятих оплачуваною працею від 41 до 49 годин на тиждень (близько 30 годин на тиждень).

Зарубіжні дослідження показують, що здебільшого підвищення зайнятості жінок на ринку праці супроводжується зменшенням часу, який вони присвячують домашнім справам; при цьому витрати часу їхніх чоловіків (партнерів) на виконання домашньої роботи зазвичай не збільшуються. Тим не менше, витрати часу жінок на домашню роботу можуть зменшуватися завдяки делегуванню частини такої роботи іншим членам домогосподарства (окрім чоловіків) або залученню зовнішніх ресурсів (наприклад, компаній, що надають відповідні послуги), а також завдяки зниженню рівня вимог (стандартів) до якості виконання ними домашньої роботи [13, с. 1146]. Але для більшості українських жінок важливо бути успішними як у професійній діяльності, так й у домашній царині. Немоżliвість, а у деяких випадках небажання, скористатися допомогою батьків або інших родичів, не супроводжується й зниженням стандартів, яким намагаються слідувати більшість жінок у домашній роботі, що, звичайно, потребує значних витрат часу.

Серед чинників, що ускладнюють виконання на належному (бажаному для жінки) рівні домашніх обов'язків, не витрачаючи при цьому багато часу, передусім слід вказати певні проблеми розвитку ринку побутових послуг, котрі, у свою чергу, пов'язані з низьким рівнем попиту на них. Найвпливовішим фактором обмеженого споживання населенням України побутових послуг є висока ціна на них; у сільській місцевості до цього фактора приєднується ще й територіальна віддаленість підприємств побутового обслуговування [14, с. 72–73]. Низька якість окремих послуг, непідходящий графік роботи підприємств, відсутність компаній, спеціалізованих на наданні необхідних послуг, також гальмують формування попиту на побутові послуги. Зокрема, попит на послуги зі створення добробуту у побуті населення у міських поселеннях задовольняється лише на 10–17%, а у сільській місцевості – не більше, ніж на 6% «з причини невеликої загальної кількості підприємств з цим видом побутового обслуговування, оскільки цей вид побутових послуг знаходиться ще на стадії розвитку» [15, с. 71].

Поряд із цими факторами зазначимо ще й високий рівень недовіри у нашій країні до підприємств і компаній, послуги яких дають змогу «вивільнити» певний час, а також глибоке переконання багатьох жінок, що найкраще виконати домашню роботу здатні лише вони (і ніхто інший – чи то їхній чоловік, чи працівник клінінгової компанії). Таке переконання значною мірою підкріплюється нав'язуванням жінкам (журналами, рекламою) привабливого образу сучасної Берегині, яка поєднує в собі найкращі якості ділової жінки і високу майстерність господині, котра вміє створити комфортні умови для чоловіка.

У представленому дослідженні, як вже згадувалося, увага була зосереджена на витратах часу на домашню роботу без врахування догляду за дітьми, літніми і хворими людьми. Однак основним виконавцем цих видів діяльності також є жінка. Третє Європейське обстеження якості життя показало, що опитані жінки у середньому витрачають 30 годин на тиждень на догляд і виховання дітей, порівняно з 17 годинами у чоловіків, та 14 годин на тиждень на догляд людей похилого віку, порівняно з 11 годинами у чоловіків. Зайняті на ринку праці чоловіки і жінки в Ірландії та Великобританії повідомили про кількість годин, які вони витрачають на догляд і виховання дітей, майже еквівалентну ще одному повному робочому дню; у багатьох країнах жінки поєднують зайнятість із доглядом за дітьми, на що витрачають більш ніж чотири години на день [15, с. 57–58], а це по суті становить ще одну трудову зміну – роботу рівноцінну тій, яку виконують виховательки дитячих садків.

Висновки. Поряд із незначними розбіжностями часових витрат на професійну діяльність у чоловіків і жінок, в Україні має місце величезна гендерна диференціація витрат часу на домашню роботу. Відмінності спостерігаються на кожному етапі життєвого циклу сім'ї. В Україні, а також Польщі, Естонії вступ у шлюб підвищує завантаженість жінок домашньою роботою, тоді як у чоловіків, навпаки, сприяє зменшенню часу, який вони витрачають на хатні справи. Наявність дітей у сім'ї помітно збільшує витрати часу на виконання домашньої роботи, навіть за умови, що витрати часу не включають догляд за дітьми, та істотно посилює гендерні відмінності. В Україні завантаженість домашньою роботою жінок у віці 20–49 років, які перебували в офіційному шлюбі, мали дітей і були зайняті оплачуваною роботою, досягає 24,6 години і є найвищою серед європейських країн. У країнах Північної Європи жінки витрачають на домашню роботу майже вдвічі менше часу. Результати дослідження показали неспроможність теорії часової доступності пояснити значно більші в Україні витрати часу на домашню роботу, оскільки жінки, чия зайнятість на ринку праці перевищувала зайнятість їхніх чоловіків, вирізнялися серед інших груп жінок також великими витратами часу на домашню працю, а менш активні в оплачуваній трудовій сфері жінки виявилися також менш активними і при виконанні домашніх справ.

Питання внутрішньосімейного розподілу праці не можна відокремлювати від традицій, культурних норм і трактувати лише як результат раціонального розподілу ресурсного потенціалу (у тому числі й часового ресурсу) подружжя. На сьогодні в умовах, коли зайнятість жінок на ринку праці не поступається тій, що притаманна чоловікам, жодна із запропонованих теорій або підходів не дають вичерпного пояснення факторів домінування жіночої праці у домашній царині. Зважаючи на зазначене, а також на те, що Україна різко виокремлюється на тлі інших європейських країн найбільшими витратами часу на домашню роботу жінок, є необхідність проведення спеціального вибіркового обстеження бюджету часу українських жінок і чоловіків, які перебувають у шлюбі та мають дітей. Таке обстеження також дало б змогу вивчити проблему гендерної диференціації витрат часу у домогосподарстві на догляд за дітьми та людьми похилого віку. Неоцінним було б і включення у анкету низки питань, відповіді на які дали б можливість хоча б наблизитися до вартісної оцінки домашньої праці.

ЛИТЕРАТУРА

1. Струмилин С. Г. Проблемы экономики труда. — М.: Госполитиздат, 1957. — 731с.
2. Барсукова С.Ю. Сущность и функции домашней экономики, способы измерения домашнего труда // Социологические исследования. — 2003. — № 12. — М. — С. 21–31. Элект. доступ: <http://www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2005/01/07/0000201654/003.BARSAUKOVA.pdf>
3. Караханова Т.М. Время работающих горожан: тенденции использования в 1986–2008 гг. // Социологический журнал. — 2009. — № 2. — С. 68–81; Большакова О.А. Использование фонда времени работающей молодежи в годы реформ // Псковский регионологический журнал. — 2012. — №13. — С. 159–171. Электр. доступ <http://www.isras.ru/publ.html?id=2566>
4. Пискунов В.П. Некоторые гипотезы о связи рождаемости с уровнем благосостояния семей // Демографические тетради, № 1. — К., 1969. — С. 1–52.
5. Якуба К.І. Жінки в трудовому потенціалі села. — К.: Аграрна наука, 1998. — 280 с.
6. Стещенко В.С. Гендерні відносини у системі демографічних відносин // Демографічні дослідження, Випуск 21. — К., 1999. — С. 140–161.
7. The European Social Survey (the ESS). Электр. доступ: <http://ess.nsd.uib.no/ess/round2/download.html>
8. Гордон Л. Груздева Е. Быт молодой семьи // Молодая семья. Вып. 18. — М.: Статистика, 1977. — С. 34–46.
9. Evertsson M., Nermo M.: Changing resources and division of housework: A longitudinal study of Swedish Couples // European Sociological Review, Vol. 23, Issue 4, pp. 455–470, 2007. — Элект. доступ: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1443658
10. Економічна активність населення України 2011 // Стат. Збірник. — Державна служба статистики України. — К., 2012.
11. Gough M., Killewald A. Gender, Job Loss, and Housework: The Time Availability Hypothesis Revisited // Population Studies Center, Research Report 10-710, 2010 www.psc.isr.umich.edu/pubs/pdf/rr10-710.pdf
12. Барсукова С., Радаев В. Легенда о гендере. Принципы распределения труда между супругами в современной городской семье // Мир России. — 2000. — № 4. — С.65–102. http://www.hse.ru/journals/wrldross/vol00_4/barsukova.htm
13. Braun M., Lewin-Epstein N., Stier H., and Baumgartner M. Perceived Equity in the Gendered Division of Household Labor // Journal of Marriage and Family 70 (December 2008): 1145–1156.
14. Голобородько А.Ю. Дослідження стану та тенденції формування попиту на побутові послуги в Україні // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. № 1 (5). Том 2. — 2012. — Элект. доступ: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc..1../10.pdf
15. Eurofound, Third European Quality of Life Survey — Quality of life in Europe: Impacts of the crisis. — Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2012. — 168 p. Элект. доступ: <http://www.eurofound.europa.eu/publications/htmlfiles/ef1264.htm>

Стаття надійшла до редакції журналу 22.05.2013

С.Ю. Аксенова

ГЕНДЕРНАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ЗАТРАТ ВРЕМЕНИ НА ДОМАШНИЙ ТРУД

Затраты времени на оплачиваемый труд в Украине достаточно регулярно изучаются в рамках выборочных обследований населения (домохозяйств) по вопросам экономической активности, в то же время проблема затрат времени на выполнение домашней работы изучается эпизодически и лишь в контексте более масштабных обследований. Экономическая сущность домашней работы побуждает многих исследователей искать подходы к ее стоимостной оценке. Однако сложность, значительные методические ограничения, дискуссионный характер предлагаемых оценок предопределяет необходимость использования времени в качестве измерителя затрат на выполнение домашней работы.

В 2004 г. Украина присоединилась к кругу участников «Европейского социального обследования» (European Social Survey, ESS) – международного проекта, участники которого придерживаются точных методологических требований. Главными задачами сменного модуля пятого раунда (2010 г.) были изучение опыта работы и выявление конфликта между профессиональной деятельностью и семейными обязанностями, выяснение затрат времени на оплачиваемую работу и домашний труд непосредственно у респондентов и их партнеров. Целью предлагаемого нами исследования является анализ затрат времени на выполнение домашних дел у женщин и мужчин, которые имеют оплачиваемую работу, выявление гендерных различий таких затрат, сравнение ситуации в Украине с другими европейскими странами. Теоретической основой статьи является один из наиболее часто используемых при исследовании внутрисемейного разделения домашнего труда подходов – теория доступности времени, в соответствии с которой, тот из супругов, кто затрачивает больше времени на оплачиваемую работу, уменьшает свое участие в домашнем труде.

По данным обследования было выявлено, что в Украине женщины в возрасте 20–49 лет, которые имели оплачиваемую работу и никогда не состояли в браке, на домашний труд затрачивают в среднем 17 часов в неделю. Уже на первом этапе жизненного цикла семьи, когда еще нет детей, домашний труд требует больших затрат времени на его выполнение, чем это было в досемейный период. В большинстве стран затраты на домашние дела увеличиваются как у женщин, так и мужчин. Однако в Украине, а также в Польше и Эстонии у мужчин вступление в брак, наоборот, способствует уменьшению времени, затрачиваемого на домашний труд. Наличие детей в семье еще сильнее увеличивает затраты времени на домашнюю работу (время, затрачиваемое на уход за детьми в этом обследовании не рассматривалось) и углубляет гендерные различия. Во многих европейских странах загруженность домашней работой женщин в возрасте 20–49 лет, которые состояли в браке, имели детей и были заняты оплачиваемой работой, превышала 20 часов в неделю; но лидером по этому показателю стала Украина – 24,6 часа. А вот в странах Северной Европы женщины тратят на домашнюю работу гораздо меньше времени (например, в Норвегии – в среднем 12,8 часов в неделю). В Украине у мужчин средние затраты времени на домашнюю работу были также самыми высокими среди европейских стран (14,5 часов в неделю), но несмотря на это гендерные различия оказались очень существенными.

Для того чтобы проверить справедливость теории доступности времени, нами были рассмотрены ответы трёх групп женщин: 1) тех, которые затрачивают на оплачиваемую работу столько же времени, как и их мужья, 2) затрачивают на оплачиваемую работу времени больше, чем их мужья, 3) затрачивают на оплачиваемую работу времени меньше, чем их мужья. Во многих европейских странах средние затраты времени на домашний труд у женщин, занятых оплачиваемым трудом меньше, чем их мужья, оказались больше, чем у опрошенных женщин, которые затрачивали на оплачиваемую работу столько же времени, как и их мужья. В свою очередь, эти затраты были больше, чем у женщин, которые оплачиваемой работе посвящали больше времени, чем их мужья, что в целом подтверждает теорию доступности времени. Однако ответы респонденток в Украине показали иную ситуацию: женщины, чья занятость на рынке труда превышала занятость их мужей, отличались также большими затратами времени на домашнюю работу, а менее активные в оплачиваемой трудовой сфере женщины оказались также менее активными и при выполнении домашних дел. Для большинства украинских женщин важно быть успешными во всех сферах жизнедеятельности. В то же время проблемы развития рынка бытовых услуг, связаны преимущественно с низким уровнем спроса на них, затрудняют выполнение на желаемом (для женщины) уровне домашних обязанностей без значительных потерь времени.

Ключевые слова: *затраты времени, домашняя работа, гендерная дифференциация, занятость.*

S. Yu. Aksyonova

DOMESTIC LABOR: GENDER DIFFERENCES OF TIME SPENT ON HOUSEWORK

Time spent on paid work in Ukraine is quite regularly studied in the framework of population surveys (households) on economic activity, while at the same time the problem of the time spent doing housework is studied sporadically and only in the context of more large-scale surveys. The economic essence of housework leads many to search for different approaches to its valuation. However, the complexity, methodological limitations, controversial nature of the many proposed evaluations determines the need to use time as a measure of housework cost.

In 2004 Ukraine joined the European Social Survey (ESS). The data provided by the ESS project creates a unique opportunity for comparing quantitative indicators of the European countries' development. The main tasks of the fifth round (2010) were studying the experience of work and the identification of conflict between work and family obligations, finding time spent on paid work and domestic work of the respondents and their partners. The purpose of our research is to provide an analysis of the time spent on housework for women and men who have paid work, to identify the gender differences in this field, to compare the situation in Ukraine and other European countries. This paper goes back to one of the main approaches that have commonly been used in the study of household division of labor – the theory of time availability. According to this theory, the spouse who spends more time on paid work reduces their participation in housework.

The results of the survey reveal that in Ukraine women aged 20–49 years who had paid work and have never been married spend on average 17 hours a week on housework. Already at the first stage of family life cycle, even when there are no children, domestic work is more time-consuming than it was in the period before marriage. In most countries the time spent on housework increases in both women and men. However, in Ukraine, as well as in Poland and Estonia marriage helps men to reduce their time spent on housework. The presence of children in the family further increases the time spent on homework (in this survey the time spent on childcare was not considered), and deepens the gender differences. In many European countries the average indicator of time spent on domestic work for women aged 20–49 who were married and had children and had paid work does not exceed 20 hours a week, but in Ukraine this indicator was 24.6 hours (for reference, in Norway women spend 12.8 hours per week on housework). In Ukraine, men's average housework time was also the highest among European countries (14.5 hours per week), but despite that gender difference turned out to be very significant.

In order to verify the correctness of the theory of time availability, we have examined the responses of three groups of women: 1) those who spend time on paid work as much as their husbands, 2) those who spend more time on paid work than their husbands, and 3) those who spend less time on paid work than their husbands. In many European countries the average time spent on housework of women who spend less time on paid work than their husbands was more than time of women who spend on paid work as much as their husbands. The average time spent on housework labor among women who devote paid work more time than their husbands was the smallest among the considered groups. These results support the theory of time availability. Unlike many European countries in Ukraine women who are more active in the labor market are also more active in the domain of housework. For the majority of Ukrainian women it is important to be successful in all areas of life. At the same time, problems of development of the domestic services market make it difficult to perform household responsibilities on desired (for women) level without significant losses of time.

Key words: *time spent on housework, domestic labor, gender differentiation, paid work.*

УДК 305:32(477)

О.О. ДАВИДЮК

канд. соціол. наук, зав. від.

Центру перспективних соціальних досліджень

Міністерства соціальної політики України та

Національної академії наук України

E-mail: olena.davydyuk@gmail.com

ВІК ЯК ЧИННИК СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ДО ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ЖІНОК В УКРАЇНІ

У статті подано результати емпіричного дослідження щодо визначення місця жінки у вітчизняній політиці, зокрема у розрізі вікової структури респондентів. Проаналізовано вплив такої ознаки, як вік на ставлення до жіночого політичного лідерства. Показано, що стереотип, згідно з яким люди старшого віку більш негативно налаштовані щодо жіночого політичного лідерства, ніж представники молодшого покоління, спростовується в ході опитування, виявлено, що, навпаки, саме молодь продемонструвала вищий рівень забарвленості гендерними стереотипами. Проаналізовано причини даної тенденції в контексті формування новітніх негативних образів та соціальних ролей жінки в масовій свідомості.

Ключові слова: гендер, гендерна рівність, динаміка гендерних стереотипів, жіноче політичне лідерство, віковий розподіл.

Постановка проблеми. Питання гендерної рівності є вкрай актуальним для розбудови демократичного суспільства. Досвід розвинутих країн свідчить, що залучення жінок до діяльності в усіх сферах життя суспільства є однією з передумов соціально-економічного прогресу, основою гуманістичного розвитку соціуму. Саме тому набувають актуальності дослідження ринку праці, сфери управління, політики, пануючої у суспільстві системи гендерних ролей, цінностей, норм, стереотипів, адже вони дають змогу розкрити причинно-наслідкові зв'язки щодо становлення та закріплення статусу жінки у суспільстві.

Найбільш вагомій зміни щодо становища жінок в українському суспільстві мали місце в XX столітті. В радянський період були значні досягнення в залученні жінок до сфери освіти, професійної підготовки, участі в суспільному виробництві. Однак це не вирішило проблеми рівноправності статей: збереглося багато протиріч у харак-

тері економічної діяльності чоловіків та жінок — жінки одержують заробітну плату в середньому на 30% нижчу, ніж у чоловіків, що, зокрема, є наслідком того, що жінки переважно зайняті в найнижче оплачуваних галузях виробництва.

Не вдалося досягнути паритетності статей у політичній сфері — якщо у розвинутих країнах представництво жінок у вищих ешелонах влади (парламент, уряд) сягає 18–49%, то в Україні спостерігаємо високу гендерну диспропорцію у владі, коли в парламенті — 10% жінок, в уряді — дві жінки-міністра [1]. Зокрема, в рейтингу рівноправ'я статей, що періодично розробляється Всесвітнім економічним форумом за чотирма сферами — політика, працевлаштування і побудова кар'єри, освіта та охорона здоров'я, — Україна у жовтні 2012 року посіла 64-ту позицію зі 135-ти можливих [2].

Наразі можна виокремити низку причин зазначеної ситуації: це і низький рівень розвитку демократії, інститутів громадянського суспільства, і невисока політична активність самих жінок, недостатня (в чомусь — формальна, не підкріплена процедурами реалізації та фінансовою підтримкою) нормативно-правова база. Однак головний чинник, що істотно гальмує просування жінок в політику та владу, — це збереження соціально-культурних традицій і стереотипів, які «відторгають» жінок від політичної сфери. Отже, наявною є проблемна ситуація, коли, з одного боку, інноваційний, демократичний розвиток суспільства вимагає паритетного залучення представників обох статей до активної участі в громадсько-політичному житті, а з другого — ступінь громадсько-політичної активності жінок є настільки низьким, що фактично унеможливорює захист інтересів даної соціальної групи.

Тому, щоб зрозуміти, які характеристики суспільної свідомості спрацьовують проти активізації діяльності жінок у політичній сфері, треба передусім осмислити соціально-культурну матрицю, що регулює поведінку людини в певних умовах, адже саме вона обумовлює цінності, норми, очікування, які проявляються в гендерних стереотипах. Останні є однією з найважливіших детермінант соціальних відносин.

Аналіз гендерних стереотипів недостатньо проводити у площині «жінки — чоловіки», тобто коли ставлення представників однієї статі до тих чи інших питань порівнюється зі ставленням представників іншої статі. Соціальна наповненість гендерних стереотипів потребує залучення широкого спектра характеристик: місце проживання (село — місто), рівень освіти, професійна приналежність, віроповідання, вік тощо.

У розрізі вікової структури можна простежити гендерні стереотипи в динаміці — дослідження гендерних стереотипів серед представників старшого покоління дають можливість виявити ті позиції, від яких відштовхується сучасний соціум. Визначення гендерних стереотипів, що притаманні молодшим поколінням, орієнтує в тому, куди ми рухаємось, як завтра буде формуватися соціально-культурна матриця. По суті, вік є ознакою, що закріплює та відображає тенденції змін соціальних цінностей, норм, стереотипів, опосередковано розкриває вектор розвитку ціннісно-нормативної культури суспільства. Тому порівняльне дослідження ставлення різних вікових груп до громадсько-політичної активності жінок дає змогу виявити ступінь просування сучасного українського суспільства до прийняття і визнання демократичних цінностей стосовно паритетності статей у сфері політики і владних відносин.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ґрунтовний аналіз українських реалій громадсько-політичної діяльності жінок проводиться в працях Н. Лавриненко, О. Бузицької, В. Зленко, О. Іващенко, Т. Мельник та ін.

В останні роки проблемам реалізації жінок у політичній сфері присвячена низка авторитетних досліджень, зокрема, «Формування гендерного паритету в контексті сучасних соціально-економічних перетворень» (2002 р.), проведене Українським інститутом соціальних досліджень [3], «Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг», яке здійснив Інститут соціології НАН України [4], «Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві» (2007 р.) – провів Центр соціальних експертиз Інституту соціології НАН України [5], «Участь жінок у політиці та процесі прийняття рішень в Україні: стратегії впливу» (2010 р.), яке зробив Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» на замовлення Українського жіночого фонду [6].

Дослідження громадської думки щодо ролі жінок у громадсько-політичному житті постійно вказують на те, що «пригноблювачем» жінки є не чоловік, а соціум через систему пануючих в ньому гендерних стереотипів, очікувань, настанов. Доведено, що в суспільстві функціонують різні поведінкові репертуари та настанови політичного лідера, які є похідними від соціонормативної культури суспільства, що, в свою чергу, залежить від його соціальної структури та способу життя. Сучасні культурні норми, на які орієнтований індивід стосовно політичного лідера, не включають, а навіть деякою мірою відторгають жінку від цього образу – вони налаштовані на чоловіка.

Однак у дослідженнях взаємозв'язку віку та гендерних стереотипів є певні прогалини: по-перше, в емпіричних дослідженнях вікові гендерні настанови подаються переважно у вигляді фіксованого результату без подальшого ґрунтового порівняльного аналізу; по-друге, основна увага дослідників зосереджена на молодшому віці в контексті соціалізації (О. Здравомислова, К. Герасимова, О. Луценко та ін.). Наукові напрацювання в цій площині характеризуються певною сталістю, тобто розглядають вікові відмінності щодо функціонування гендерних стереотипів як сформовані малодинамічні характеристики, однак відслідкування тенденцій за віковою ознакою дає змогу виявити латентні процеси становлення гендерних стереотипів, чіткіше описати соціальну ситуацію.

Тому **метою** даної статті є емпіричне обґрунтування впливу ознаки «вік» на ставлення до громадсько-політичної активності жінок для виявлення сучасних тенденцій формування гендерних стереотипів.

Виклад основного матеріалу. Робота з такою ознакою, як «вік» в дослідженнях на гендерну тематику базується на постулаті про те, що люди старшого віку більш консервативні (в чомусь – патріархальні), якщо мова заходить про перерозподіл соціальних ролей, оновлення моделей поведінки жінок та чоловіків. Молодше покоління, навпаки, більш відкрите до прогресивних ідей, схильне заперечувати усталені стандарти, і, взагалі, менш зашорене гендерними стереотипами.

Однак соціологічне дослідження, яке провів Центр перспективних соціальних досліджень на тему «Місце жінки у вітчизняній політиці. Актуальність жіночих політичних рухів в Україні»¹ зафіксувало інший зміст впливу ознаки «вік» на ставлення респондентів до участі жінок у громадсько-політичному житті суспільства.

По-перше, розподіл відповідей на запитання «Чи існують в українському суспільстві стереотипи, які обмежують входження жінок до владних структур?»

¹ Дослідження проводилось у серпні–жовтні 2011 року в 13 областях України, АР Крим, м.Києві та м.Севастополі. Згідно з розрахунковою вибірковою моделлю населення було опитано 1738 респондентів віком від 18 років, вибірка сукупність репрезентативна за основними соціально-демографічними ознаками. Стандартні відхилення (за достовірних 95 відсотків) 1,4–2,3 відсотка.

(рис. 1) демонструє, що саме в групах осіб старшого віку (46–55 років – 72,1% та 56–65 років – 62,5%) найчастіше погоджуються з наявністю таких стереотипів. А заперечують наявність гендерних стереотипів, що обмежують входження жінок до владних структур, найчастіше в молодших групах – 28–35 років (34,5%) та 18–27 років (27,3%). Тобто, люди старшого покоління виявляються більш чутливими до гендерних стереотипів, ніж молоді.

По-друге, респондентам було запропоновано відповісти на запитання, чи вважають вони себе носієм зазначених гендерних стереотипів (рис. 2). Серед тих, хто дав стверджувальну відповідь, найвищий показник маємо у віковій групі 28–35 років (14,1%), на другому місці група 56–65 років (13,3%), а на третьому представники наймолодшої групи 18–27 років (12,7%). Тобто, саме в двох наймолодших групах зафіксовано найвищі показники щодо наявності тих респондентів, хто вважає себе носіями гендерних стереотипів. До речі, цей показник є найменшим у найстаршій групі – серед тих, кому більше 65 років (6,2%), фактично вдвічі нижчим, ніж у наймолодшій віковій групі. Переважна більшість в кожній віковій групі (від 70,1% до 85,9%) відмежовується від носійства гендерних стереотипів, що побічно вказує на усвідомлення негативного забарвлення змісту гендерних стереотипів.

По-третє, розподіл відповідей на запитання «Чи достатньо ефективно, на Вашу думку, використовується потенціал жінок у структурах влади?» (рис. 3) зафіксував наступне: тих, хто дав відповідь «цілком достатньо», найбільше у наймолодших вікових групах – 18–27 років (25,9%) та 28–35 років (25,8%); найвищий відсоток тих, хто вважає, що потенціал жінок у структурах влади майже зовсім не використовується, у найстаршій віковій групі – понад 65 років (37,6%); варіант відповіді «недостатньо» має найвищі відсотки у старших вікових групах – 46–55 років (76,6%) та 56–65 років (65,6%).

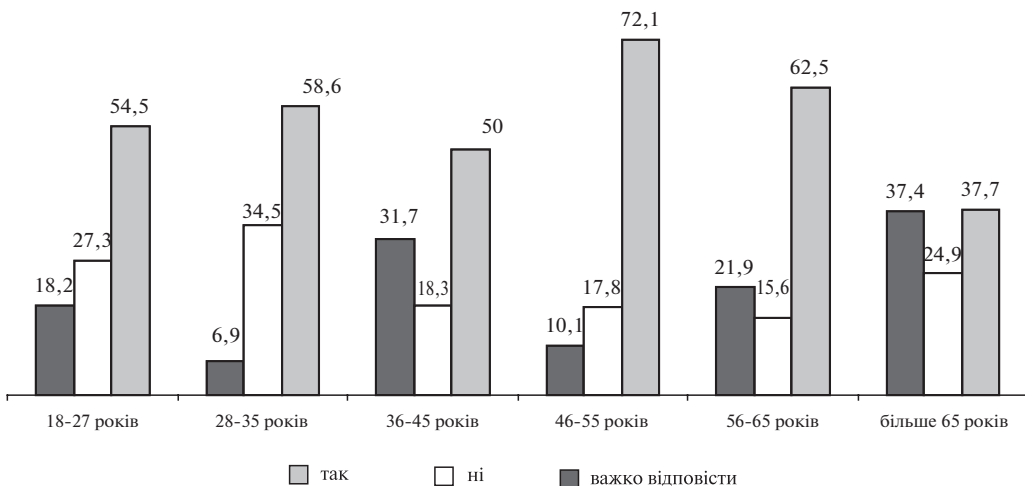

Рис. 1. Розподіл відповідей на запитання «Чи існують в українському суспільстві стереотипи, які обмежують входження жінок до владних структур?» за ознакою віку (%)

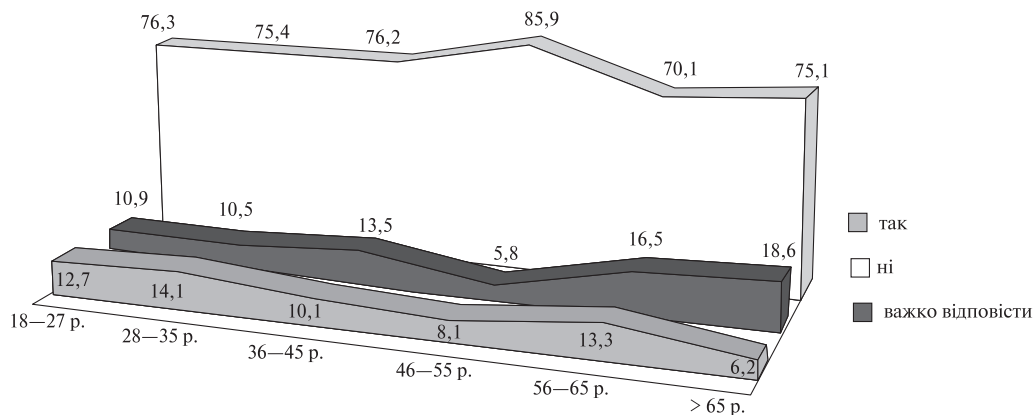

Рис. 2. Розподіл відповідей на запитання «Чи вважаєте Ви себе носієм таких стереотипів?» за ознакою віку (%)

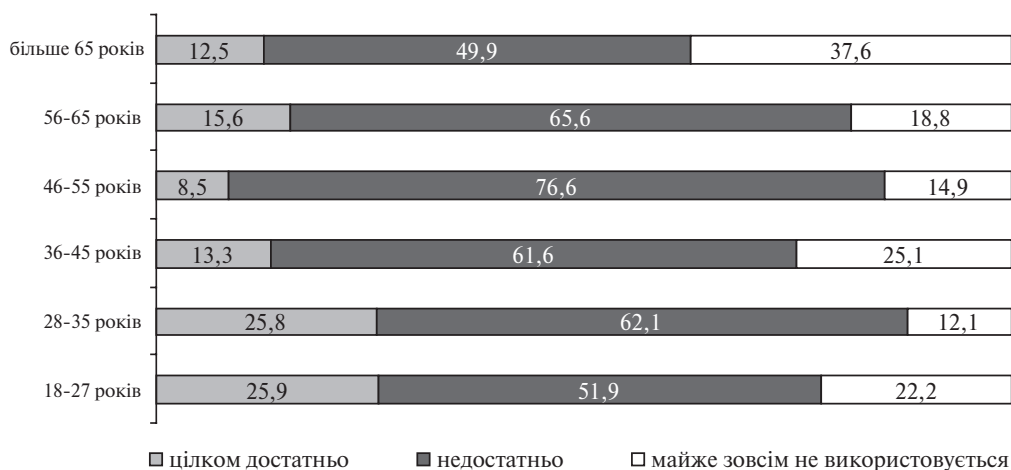

Рис. 3. Розподіл відповідей на запитання «Чи достатньо ефективно, на Вашу думку, використовується потенціал жінок у структурах влади?» за ознакою віку (%)

По-четверте, контрольне запитання «Чи важливо для Вас, якої статі кандидат у депутати?» (рис. 4) підтвердило вже намічену тенденцію, коли саме серед молоді найвищі відсотки тих респондентів, хто демонструє «наповненість» гендерними стереотипами: зокрема, найбільший відсоток респондентів, хто вважає, що «ця робота лише для чоловіків», саме в наймолодших групах – 18–27 років (12,7%) та 28–35 років (12,1%). Крім того, саме в наймолодшій групі 18–27 років найнижчий відсоток тих, хто дав відповідь «необхідно більше жінок» – 21,8%.

Рис. 4. Розподіл відповідей на запитання «Чи важливо для Вас, якої статі кандидат у депутати?» за ознакою віку (%)

Таким чином, результати даного дослідження фактично спростовують твердження про те, що люди старшого віку більш негативно налаштовані щодо жіночого політичного лідерства, ніж представники молодшого покоління, навпаки, саме молодь продемонструвала вищий рівень забарвленості гендерними стереотипами. Тобто, такий чинник, як вік спрацьовує щодо ставлення до гендерної рівності, але спрацьовує «навпаки», всупереч сталому постулату. Можна сказати, що молодь не бачить проблему, чи не вважає гендерну диспропорцію у владі проблемою, а люди старшого покоління і бачать цю проблему, і, найголовніше, вказують на необхідність її вирішення.

Важливо зауважити, що існує різниця між оцінкою реального стану проблеми та сприйняттям ідеї щодо вирішення цієї проблеми. Саме серед представників старшого покоління реальний стан залучення жінок до владних структур оцінюється вкрай негативно, а ідея необхідності збільшення участі жінок в державному управлінні активно підтримується. Дві наймолодші вікові групи, навпаки, меншою мірою фіксують дану проблему, а також не вбачають необхідності у подоланні такої ситуації.

Постає питання — якщо старше покоління в цілому позитивно ставиться до активізації ролі жінок у громадсько-політичному житті, то чому серед молоді спостерігається тенденція сплеску негативного сприйняття жінки в політиці? Ми вже говорили про соціально-культурну матрицю, що визначає характер гендерних стереотипів, поведінкових репертуарів, очікувань. Якщо розглянути ті умови, в яких формувались гендерні настанови старшого покоління, то слід зазначити, що в Радянському Союзі проводилась політика гендерної рівності — так, багато в чому вона мала показовий характер, але в деяких аспектах було зроблено прогресивні кроки. Зокрема, ці кроки були спричинені різкою диспропорцією у кількості чоловіків та жінок в повоєнний період, в результаті чого жінок стали активніше залучати до сфери освіти та виробництва. І хоча жінок фактично не було на вищих управлінських посадах, здійснивши прорив в освітній та професійній галузях, жінки суттєво розширили свої можливості реалізуватися в громадсько-політичному житті.

Звісно, не без протиріч — була певна «скляна стеля», вище якої жінки не просувались, жорстко регламентований ідеологічний зміст громадсько-політичної діяльності

не давав змоги рельєфніше презентувати проблеми жіноцтва, знесилоюче подвійне навантаження на роботі і вдома, але, з точки зору формування соціально-культурної матриці — пропагувався образ жінки як рівноправного партнера, активного учасника процесу розбудови держави та народного господарства — саме під впливом цих умов формувалось сприйняття ролі жінки у представників старшого покоління, яке виявляється досить лояльним щодо активної участі жінок у громадсько-політичному житті суспільства.

За останні двадцять років на сучасному етапі становлення гендерної рівності (навіть показового характеру) на фоні соціально-економічних потрясінь взагалі не розглядається як важливий напрям державної політики. Сучасна українська жінка, з одного боку, має можливості для самореалізації, а з другого — формуються досить специфічні альтернативні моделі поведінки жінки: по-перше, домогосподарка, яка за своїм рольовим наповненням дедалі більше відходить від берегині домашнього вогнища до споживацького способу існування за рахунок чоловіка; по-друге, утриманка, сексуальний об'єкт у пошуках спонсора, в догоду чому відбувається навіть переформатування зовнішності жінки засобами пластичної хірургії. Саме цей останній образ є панівним наразі в рекламі, популярних глянцевиx виданнях, затребуваних телепрограмах про світське життя. Однак він викликає деформоване, зневажливе ставлення до жінки.

Ймовірно, саме ці поведінкові моделі сформували у частини молоді відторгнення навіть ідеї про активізацію ролі жінок у політичному житті суспільства. Самодостатня, успішна, реалізована жінка наче відступила на другий план, вона загубилась у потоці викривлених образів.

Висновки. Результати даного дослідження дають можливість зробити такі висновки:

- по-перше, заперечити існуючий в суспільстві постулат щодо гендерної зашореності старшого покоління;
- по-друге, в розрізі вікового розподілу молодше покоління продемонструвало більший ступінь неприйняття жіночого політичного лідерства, ніж представники старших поколінь;
- по-третє, наявною є негативна динаміка гендерних стереотипів щодо сприйняття жінки як активного учасника громадсько-політичної діяльності.

Негативна динаміка гендерних стереотипів — це віддзеркалення наявної суспільної практики. Оскільки державна політика щодо забезпечення гендерної рівності наразі має декларативний характер, відповідно, вкрай неефективна, функцію генерування та тиражування гендерних стереотипів виконують мас-медіа і головне — їм нічого не протистоїть. Мас-медіа продукують примітивні патріархальні моделі виживання жінки в складних соціально-економічних умовах, і в суспільстві подвійних стандартів, охопленому бідністю, позбавленому перспектив для самореалізації особистості, жінки самі стають носіями пасивних моделей поведінки щодо громадсько-політичної діяльності.

Тому необхідними є розробка та реалізація відповідних заходів, спрямованих на становлення в українському суспільстві паритетності статей. Рух у напрямі рівних можливостей передбачає, насамперед, трансформацію суспільної свідомості, якій можуть сприяти:

- поширення ідей паритетної демократії;
- профілактика насильства проти жінок в суспільній та приватній сферах, розвиток толерантності у суспільстві;

- зосередження уваги на тих особливостях статусу жінки, які суперечать демократичним цінностям;
- розвиток гендерної культури, де маскулінні та фемінні цінності подаються як взаємодоповнюючі, врівноважені, а не відбувається піднесення одних та приниження інших;
- гендерна просвіта населення.

Однак ми знову стикаємось з питанням — як реалізовувати ці заходи, і хто має їх ініціювати: держава, суб'єкти жіночого політичного руху, міжнародні організації? Як впливати на існуючу суспільну практику, адже, з одного боку, держава ігнорує питання становлення гендерної рівності, а з другого — жінки самі ще не усвідомили потреби в забезпеченні гендерної рівності.

Зрозуміло, що трансформація суспільної свідомості та зміна суспільної практики — взаємопов'язані процеси. Часто саме зміни в суспільній практиці вимушено тягнуть за собою зміни в настановах, нормах, цінностях, стереотипах. Разом з тим трансформація стереотипних уявлень неминуче впливатиме на соціальну реальність, видозмінюючи її. У даному випадку, на думку автора, первинні все ж зміни суспільної практики, які мають бути викликані впливом ряду зовнішніх факторів. Доцільно запровадити мінімальні стандарти паритетності через квоти. Так, це питання дуже дискусійне, автор приймає аргументи тих, хто вважає, що механічне збільшення кількості жінок у владних структурах не призведе до якісних змін. Однак в тих умовах, які описані вище, найбільш ефективним вбачається починати з «поведінкової презентації». На початковому етапі присутність жінок у владних структурах буде містити більшою мірою імітацію гендерного паритету, але вона впливатиме на суспільну практику і, тим самим, може «підштовхнути» зміну стереотипних уявлень про місце жінки в політиці, які, в свою чергу, здатні детермінувати нові поведінкові моделі. Саме шляхом квотування, від «кількісного» до «якісного», відбувалось становлення гендерного паритету в розвинутих демократіях. Було доведено, що політика в інтересах жінок можлива лише за умов, коли жінки самі беруть участь у формуванні та здійсненні такої політики.

Що ж до гендерної освіти, то вона потенційно здатна зробити вагомий внесок у становлення паритетності статей, але самостійно вона завжди буде «програвати» наявній суспільній практиці. Більше того, домінуючі в суспільстві гендерні моделі поведінки спроможні повністю нівелювати здобуті в процесі гендерної освіти настанови, тому вона має, все ж таки, допоміжний характер.

Продуктування мас-медіа негативних гендерних стереотипів є також відображенням сучасної суспільної практики — по-перше, жіночий політичний рух фактично не заявляє про себе, отже, відсутні інформаційні приводи, по-друге — що стосується участі жінок у громадсько-політичному житті, то на передній план виходить інформація про просування до влади коханок або родичок того чи іншого чиновника, можновладця, що лише додає негативного наповнення до ідеї паритетності статей у політичній сфері. В принципі, можна стверджувати, що за результатами даного дослідження саме молодь виявилась найчутливішою до нового формату суспільної практики.

В суспільстві, яке перебуває у стані стагнації, будь-які науково-теоретичні напрацювання, в тому числі з гендерної проблематики, можуть лише констатувати динаміку та опрацьовувати нескінченну низку рекомендацій, однак вони залишаються незатребуваними в якості практичного підґрунтя для державної політики в тій чи іншій галузі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жінка у Верховній Раді (Інфографіка). — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://bigggidea.com/practices/889/>
2. Глобальний рейтинг гендерної рівності: українкам до рівноправ'я ще далеко. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.dw.de/a-16327943>
3. Формування гендерного паритету в контексті сучасних соціально-економічних перетворень : Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.(Київ, 5–7 грудня 2002 р.) / упоряд.: А.В.Толстокова. — К. : Укр. ін-т соціальних досліджень, 2002. — 222 с.
4. Паніна Н.В. Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг.— К.: ІС НАНУ, 2006. — 94 с.
5. Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві: Монографія/ Програма розвитку ООН в Україні, Програма рівних можливостей ПРООН, Ін-т соціології НАНУ, Центр соціальних експертиз — К.: ТОВ Компанія ВАІТЕ, 2007. — 145 с.
6. Участь жінок у політиці та процесі прийняття рішень в Україні. Стратегії впливу / Український жіночий фонд. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/odhr/85975>

Стаття надійшла до редакції журналу 27.05.2013

Е.А. Давидюк

ВОЗРАСТ КАК ФАКТОР ОТНОШЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ К ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ ЖЕНЩИН В УКРАИНЕ

В статье представлено результаты эмпирического исследования относительно определения места женщины в отечественной политике, в частности, в разрезе возрастной структуры респондентов. Поскольку демократический вектор развития общества требует паритетного участия представителей обоих полов в общественно-политической жизни, а степень вовлеченности украинских женщин в политическую сферу является настолько низкой, что фактически исключает защиту интересов данной социальной группы, соответственно, актуализируются задачи научного осмысления социально-культурной матрицы, регулирующей те ценности, нормы, стереотипы, которые срабатывают против активизации участия женщин в политической сфере.

Социальная наполненность гендерных стереотипов требует анализа целого спектра признаков, среди которых возраст занимает важное место, поскольку позволяет проследить гендерные стереотипы в динамике — исследования гендерных стереотипов среди представителей старшего поколения позволяют выявить те позиции, от которых отталкивается современный социум, определение гендерных стереотипов, присущих младшим поколениям, ориентирует в том, куда мы движемся, как завтра будет формироваться социально-культурная матрица. Поэтому сравнительное исследование отношения различных возрастных групп к общественно-политической активности женщин позволяет выявить степень продвижения современного украинского общества к принятию и признанию демократических ценностей паритетности полов в сфере политики и властных отношений.

Анализ влияния такого признака, как возраст на отношение к женскому политическому лидерству выявил, что постулат, согласно которому люди старшего возраста более негативно настроены относительно женского политического лидерства, чем представители младшего поколения, опровергается в ходе опроса. Показано, что, наоборот, именно молодежь продемонстрировала более высокий уровень зашоренности гендерными стереотипами. В результате зафиксировано негативную динамику гендерных стереотипов относительно женского политического лидерства.

Проанализировано причины данной тенденции в контексте формирования новейших негативных образов и социальных ролей женщин в массовом сознании. В частности, отмечается, что отрицательная динамика гендерных стереотипов — это отражение существующей общественной практики. Поскольку государственная политика по обеспечению гендерного равенства пока носит декларативный характер, соответственно, крайне неэффективна, функцию генерирования и тиражирования гендерных стереотипов выполняют масс-медиа, которые производят примитивные

патриархальные модели выживания женщины в сложных социально-экономических условиях и в обществе двойных стандартов, охваченном бедностью, лишенном перспектив для самореализации личности, женщины сами становятся носителями пассивных моделей поведения по общественно-политической деятельности.

В контексте разработки и реализации соответствующих мер, направленных на становление в украинском обществе паритетности полов, отмечается, что движение в направлении равных возможностей предусматривает, прежде всего, трансформацию общественного сознания и изменение общественной практики. Обосновывается, что именно изменения в общественной практике вынужденно влекут за собой изменения в установках, нормах, ценностях, стереотипах. С другой стороны, трансформация стереотипных представлений неизбежно будет влиять на социальную реальность, видоизменяя ее.

Ключевые слова: *гендер, гендерное равенство, динамика гендерных стереотипов, женское политическое лидерство, возрастная структура.*

O.O. Davydyuk

AGE AS A FACTOR OF POPULATION ATTITUDES TOWARDS CIVIC AND POLITICAL PARTICIPATION OF WOMEN IN UKRAINE

The article presents the results of an empirical study on the definition of the place of women in domestic politics, in particular, in the context of the age structure of the respondents. Since the democratic vector of society requires equal participation of both sexes in public and political life, and the degree of involvement of Ukrainian women in the political sphere is so low that virtually eliminates the protection of the interests of a particular social group – respectively, the updated scientific understanding of the problems of socio-cultural matrix, regulating the values, norms, stereotypes, which work against the participation of women in the political sphere. Social fullness of gender stereotypes requires analysis of a range of symptoms, including age plays an important role, as it allows to trace the dynamics of gender stereotypes – the study of gender stereotypes among the older generation can identify the position from which pushes the modern society, the definition of gender stereotypes inherent in the younger generation orients about where we are heading, as tomorrow will be shaped socio-cultural matrix. Therefore, a comparative study of the relationship of different age groups to the political activity of women reveals the degree of advancement of modern Ukrainian society to accept and recognize the democratic values of the parity of the sexes in politics and power relations.

Analysis of the impact of such a feature, such as age, attitudes towards women's political leadership, has revealed that the postulate according to which older people more negatively disposed relative to women's political leadership than members of the younger generation, is belied by the survey, it was shown that, on the contrary, it is youth demonstrated a higher level of parochialism gender stereotypes. As a result, recorded a negative trend of gender stereotypes about women's political leadership.

Analyzed the causes of this trend in the context of the formation of new negative images and social roles of women in the public mind. In particular, it is noted that the negative dynamics of gender stereotypes – a reflection of the existing social practices. Since the government policy on gender equality remains a declaratory nature, accordingly, it is not effective, generating function and reproduction of gender stereotypes operate the media, which produce primitive patriarchal model of survival of women in difficult social and economic conditions, and the double standards in society, poverty-ridden devoid of prospects for personal fulfillment, women are becoming the carriers of passive behavior on political activities.

In the context of the development and implementation of measures aimed at the formation of the Ukrainian society, gender parity, it is noted that the movement towards equal opportunity involves, first of all, the transformation of social consciousness and changing social practices. It is proved that it is the changes in the social practice of forced involve changes in attitudes, norms, values, stereotypes, on the other hand, the transformation of stereotypes will inevitably affect the social reality, modifying it.

Key words: *gender, gender equality, dynamics of gender stereotypes, women's political leadership, the age structure.*

УДК 314.172

О.М. ГЛАДУН,

д-р. екон. наук, старш. наук. співроб., заст. дир.
з наук. роботи Інституту демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: gladun.ua@gmail.com

ОЦІНКА ГІПОТЕТИЧНИХ ВТРАТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА ПЕРІОД 1897–2012 рр.

Здійснено кількісну оцінку гіпотетичних демографічних втрат населення України від соціальних катастроф ХХ століття та їх впливу на загальну чисельність населення станом на початок 2013 року. Оцінку зроблено на базі запропонованого методологічного підходу, що ґрунтується на використанні реконструйованих демографічних рядів.

Ключові слова: соціальна катастрофа, гіпотетичні демографічні втрати.

Вступ. Чисельність населення та рівень економічного розвитку — два чинники які визначають місце держави (спільнот) у світовій системі координат упродовж всієї історії розвитку людства. Протягом тисячоліть чисельність цікавила правителів з двох основних причин: як платників податків (мита) та як джерело формування війська. Навіть тепер, незважаючи на рівень економічного та технологічного розвитку, чисельність населення багато у чому визначає роль тієї чи іншої держави на світовій арені.

Чисельність населення кожної країни формується під впливом таких основних чинників:

- природного перебігу процесів народжуваності та смертності;
- міграційних процесів;
- природних катаклізмів;
- техногенних катастроф;
- соціальних катастроф.

Всі ці чинники становлять значний інтерес для аналізу процесу формування чисельності населення. Перші два найбільш і постійно досліджують демографи через наявність відповідної надійної інформаційної бази, особливо в останні п'ятдесят років. За нинішніх умов визначення втрат від природних катаклізмів та техногенних катастроф не є занадто складним завданням. Останній чинник — соціальні катастро-

фи, до яких відносять епідемії, війни, голод, терор — безпосередньо впливає на перші два, особливо у кілька наступних після катастрофи років.

Дослідження втрат населення внаслідок соціальних катастроф є значно складнішим завданням через брак надійної інформаційної бази. Це обумовлено неповнотою реєстрації подій або реальною неможливістю це зробити, або через навмисні дії з метою приховати реальні масштаби катастрофи. Тому оцінка втрат від соціальних катастроф потребує кропіткої роботи з архівними матеріалами, в більшості випадків вона (оцінка) ґрунтується на певних гіпотезах. Точність оцінки втрат залежить також від наявності даних щодо чисельності населення у так званих «базових» («опорних») роках, якими, як правило, є роки проведення переписів населення (при цьому зауважимо, що точність даних окремих переписів населення також потребує своєї оцінки).

До демографічних втрат відносять втрати населення від катастроф та внаслідок міграції. Втрати від катастроф, у свою чергу, поділяються на:

- прямі через надсмертність безпосередньо від катастрофи;
- непрямі через зниження народжуваності.

Таким чином, фактичні демографічні втрати складаються з втрат через надсмертність та міграцію.

У минулому сторіччі на долю України випала низка соціальних потрясінь: епідемія холери, три революції, дві світові, громадянська війни, три голодомори (1921—1923 рр., 1932—1933 рр. та 1946—1947 рр.), форсована індустріалізація і примусова колективізація, масовий терор 1930—40-х років, аварія на Чорнобильській АЕС, затяжна системна криза в роки незалежності, які спричинили демографічні кризи величезної руйнівної сили.

Соціальні катаклізми минулого сторіччя спричинили значні втрати людності й істотно підірвали демографічний потенціал України. «Зокрема, вони позбавили її демографічної переваги, яку можна було б набути в процесі демографічного переходу і пов'язаного з ним демографічного вибуху, що розпочався в Україні наприкінці ХІХ століття» — зазначає Е.М. Лібанова [1]. Однак він не відбувся, бо був зведений нанівець масштабними демографічними втратами.

Огляд досліджень. До кількісного виміру демографічних втрат України внаслідок соціальних катастроф є підвищений інтерес українських та зарубіжних дослідників вже протягом тривалого часу. Особливою увагою багатьох дослідників користується період 1932—1933 рр. та період Другої світової війни. Складність виокремити втрати по Україні полягає у тому, що вона у той період була у складі СРСР, і багато відомостей відсутні. Крім того, радянське керівництво з метою приховування масштабів своїх злочинів та втрат під час Другої світової війни відтермінувало проведення перепису населення аж до 1959 року, тоді як практично всі європейські держави провели його у перші роки після закінчення війни.

Серед українських вчених одним з перших цю проблему почав досліджувати С.І. Пирожков [2, с. 446—460, с. 714—730]. Над вирішенням проблеми кількісної оцінки демографічних втрат працювали О.П. Рудницький [3] та В.С. Кульчицький [4, с. 362—415]. Серед зарубіжних дослідників значний внесок у вирішення цієї проблеми зробили С. Віткрофт (S. Wheatcroft) [5, с. 866—887; 6]; Р. Конквест [7], С. Максудов [8], В.В. Кондрашин [9, с. 237—248], а також колектив російських вчених — Є.М. Андреев, Д.Д. Богоявленський, А.Г. Вишневський, С.В. Захаров, Т.Л. Харькова [10].

Окремо у цьому ряду стоїть робота Ф. Месле (F. Meslè) та Ж. Валлена (J. Vallin) за участю В. Школьникової, С.І. Пирожкова та С. Адамця, у якій досліджуються

демографічні втрати України від окремих соціальних катастроф та причини смерті у другій половині минулого століття [11].

Через брак інформації і велику трудомісткість робіт більшість дослідників обмежується визначенням загального обсягу демографічних втрат. Але варто назвати дослідження О.П. Рудницького (Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України). Підсумком його багаторічної роботи є реконструйовані суцільні історичні ряди демографічної динаміки України за період 1850–2012 рр. Безумовними перевагами саме цих рядів є те, що вони перераховані відповідно до сучасних територіальних меж країни, а також їх комплексність. Вони містять статеву-вікову структуру на початок кожного року зазначеного періоду, статеву-вікову структуру померлих, структуру народжених за віком матері, сальдо міграції з розподілом за статтю та віком тощо. Вже само проведення такої деталізованої реконструкції потребувало оцінки фактичних демографічних втрат населення України через кожну соціальну катастрофу. При цьому повинні були оцінюватись не тільки загальні втрати, а й їх статеву-вікову структуру. Цю проблему також вирішив О.П. Рудницький, до того ж він оцінив і непрямі втрати. І хоча результати його наукових розвідок ще не опубліковані, вони цілком придатні для використання як база для проведення поглиблених наукових досліджень.

Постановка задачі. Досить складна демографічна ситуація в Україні характеризується постійним скороченням чисельності населення та деформованою статеву-віковою структурою. Нинішня ситуація обумовлена не тільки природним перебігом демографічних процесів, скільки тими катастрофами, які сталися на території нашої країни у минулому столітті. Тому розуміння даної ситуації неможливе без аналізу не тільки реальних демографічних втрат, а й гіпотетичних. Останні дають змогу по-новому переосмислити сучасну ситуацію, вплив катастроф на сьогодення та нерозривність перебігу історичних подій, коли події 65–100-річної давнини продовжують впливати на наше життя. На даний час робіт з оцінкою гіпотетичних втрат явно бракує. Так, у статті Е.М. Лібанової, яка вийшла у 2008 році, зазначається, що «за відсутності демографічних руйнацій 1914–1922, 1932–1934, 1937–1947 років численність населення сьогодні становила би 75–80 млн. осіб» [1, с. 22]. Оцінка гіпотетичних втрат Росії зроблена колективом науковців і наведена у роботі [10, с. 447]. Проте опис методології проведення розрахунків у зазначених працях відсутній.

Метою статті є оцінка гіпотетичних демографічних втрат населення України за період з 1897 до 2013 рр. (за початок періоду, що досліджується, обрано рік проведення Першого загального перепису населення Російської Імперії). Для цього необхідна розробка відповідного методологічного підходу, який ґрунтувався б на використанні реконструйованих демографічних рядів.

Виклад основного матеріалу. В методологічному плані проблема обчислення втрат внаслідок соціальних потрясінь та природних катаклізмів в демографічній науці є достатньо розробленою, однак у кожному конкретному випадку методологія розрахунків потребує певної модифікації відповідно до поставленої мети та специфіки джерельної бази.

Найбільш поширеним методом розрахунку людських втрат є метод ретроспективного прогнозу, суть якого полягає у відстежуванні руху окремих когорт згідно з заданими (прогнозними) параметрами народжуваності та смертності.

При цьому при дослідженні впливу певної соціальної катастрофи на сьогодення можуть бути застосовані два підходи.

При першому ми вважаємо, що контингент, визначений як прямі втрати від досліджуваної катастрофи, у подальшому «проживає» реальне життя, тобто переживає всі наступні соціальні катастрофи. Наприклад, якщо досліджується вплив

Голодомору 1932–1934 рр. на сучасну демографічну ситуацію, то умовно вважається, що померлі від голоду «прожили» реальне життя, тобто пройшли крізь терор, Другу світову війну і так далі. Для пересування цього контингенту по роках слід використовувати реальні показники народжуваності і смертності протягом всього періоду після досліджуваної катастрофи.

При другому підході ми вважаємо, що після досліджуваної катастрофи, ніяких інших соціальних катастроф не було. У цьому випадку реальні показники народжуваності та смертності можна використовувати тільки за некризові роки. За кризові роки показники мають бути інтерпольовані. До того ж, слід враховувати, що у перші післякризові роки практично завжди має місце явище «компенсаційної народжуваності». Це також слід враховувати при проведенні розрахунків шляхом інтерполяції коефіцієнтів народжуваності.

На нашу думку, перший підхід доцільно використовувати при дослідженні впливу окремої події на реальну ситуацію. У разі, коли досліджується сукупний вплив усіх соціальних катастроф, слід використовувати другий підхід.

Наявна інформаційна база дає змогу реалізувати обидва підходи і максимально використати у розрахунках реальні показники народжуваності та смертності.

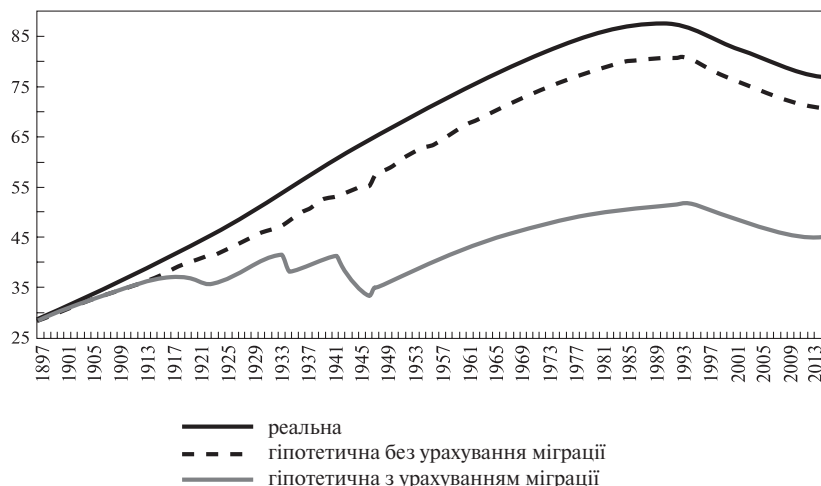
Як інформаційну базу дослідження використовують реконструйовані О.П. Рудницьким ряди демографічної динаміки та визначені ним втрати населення від таких соціальних катастроф:

- Російсько-японська війна (1904–1905 рр.);
- епідемія холери (1910 р.);
- Перша світова війна (1914–1917 рр.);
- революція (1918–1920 рр.);
- голод (1921–1923 рр.);
- Голодомор (1932–1934 рр.);
- терор (1937–1938 рр.);
- Друга світова війна (1939–1945 рр.);
- голод (1946–1947 рр.);
- «криза смертності» (1969–1984 рр.);
- трансформаційні реформи (з 1991 р.).

По зазначених соціальних катастрофах оцінено як загальні прямі втрати з розподілом їх за статтю та віком, так і непрямі втрати. При цьому окремо також розглядали міграційний чинник. Відповідно було розроблено прогностичні сценарії народжуваності та смертності населення України для всього досліджуваного періоду за умови безкризового (еволюційного) демографічного розвитку нашої держави. Розрахунки було виконано А.Б. Савчук.

Відправним опорним пунктом розрахунків була скоригована статеві-вікова структура населення України в сучасних межах на початок 1897 р. Рух окремих когорт населення від 1897 до 2013 року здійснювався за допомогою методу пересування вікових груп. У результаті цих розрахунків було отримано гіпотетичну чисельність та статеві-вікову структуру населення України на початок 2013 року за умови відсутності екстраординарних подій, які реально мали місце в досліджуваному періоді.

На рис. 1 наведено графік, що ілюструє гіпотетичний вплив усіх соціальних катастроф та міграції на чисельність населення України протягом останніх 116 років. У зв'язку з тим, що при розрахунках використовували реальні показники народжуваності та смертності, крива гіпотетичної чисельності населення після 1950 року повторює криву реальної чисельності населення.

Рис. 1. Реальна та гіпотетична чисельність населення України в 1897–2013 рр.
(на початок року, млн осіб)

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД НАН України на базі реконструйованих рядів демографічної динаміки та даних Державної служби статистики України.

Різниця між гіпотетичною та реальною чисельністю і представляє гіпотетичні демографічні втрати на початок кожного року. Пік чисельності населення припадає на початок 1993 р. — 51,9 млн осіб. Відповідно, цей же рік є піковим і для гіпотетичної чисельності населення без урахування міграційного чинника — 81,2 млн. осіб. А з урахуванням міграційного чинника пік гіпотетичної чисельності населення зміщується на 1990 рік — 87,5 млн осіб.

Розглянемо гіпотетичні втрати населення України на початок 2013 року (табл. 1).

Якби за період з 1897 року в Україні не було соціальних катастроф, то, з урахуванням реальних демографічних тенденцій, її чисельність станом на 1 січня 2013 р. була б на 61% більша, а з урахуванням міграційного чинника чисельність була б більшою на 74%.

Вплив соціальних катастроф та міграції на статеві-віковий склад населення ілюструє рис. 2. Внутрішня піраміда відображає реальну статеві-вікову структуру, потім йде піраміда, що відображає гіпотетичну статеві-вікову структуру з урахуванням втрат від соціальних катастроф, і зовнішня піраміда — з урахуванням міграційних процесів.

Загальні гіпотетичні втрати населення (27,7 млн осіб) складаються з гіпотетичних втрат від різних соціальних катастроф. Найбільший «внесок» у гіпотетичні втрати роблять Друга світова війна — 32,0% та Голодомор 1932–1934 рр. — 20,9%. Дуже відчутним, незважаючи на віддаленість у часі, ще є вплив революції (13,7%), Першої світової війни (12,6%) та голоду 1921–1923 рр. (9,7%). Віддалені події — епідемія холери та Російсько-японська війна — мають вже незначний вплив на гіпотетичні втрати (2,6% та менше відсотка відповідно). Вплив терору 1937–1938 рр. становить менше відсотка, а голоду 1946–1947 рр. — 2,9%. Якщо взяти «кризу смертності», то її внесок становить 5,6%.

Таблиця 1. Гіпотетична чисельність населення України на початок 2013 року
(млн осіб)

№	Показники	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
1	Реальна чисельність населення	45,4	21,0	24,4
2	Гіпотетичні втрати від соціальних катастроф	27,7	13,5	14,2
3	Гіпотетична чисельність населення без урахування міграції	73,0	34,4	38,6
4	Гіпотетичні втрати від міграції	6,0	3,0	3,1
5	Гіпотетична чисельність населення з урахуванням міграції	79,1	37,5	41,7

Примітка: сума чисельності чоловіків і жінок по позиціях 4 та 5 не дорівнює загальній чисельності через округлення.

Джерело: дані Державної служби статистики України та авторські розрахунки.

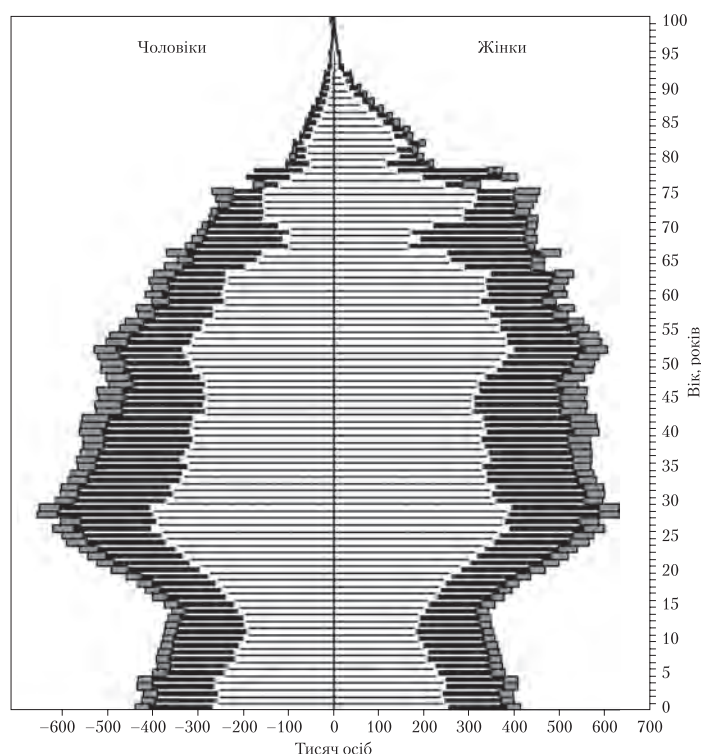

Рис. 2. Реальна та гіпотетичні статеві-вікові піраміди станом на початок 2013 р.

Джерело: побудована автором на базі розрахунків фахівців ІДСД НАН України та даних Державної служби статистики України.

Слід зазначити, що вплив окремої катастрофи на сучасну ситуацію обумовлений не тільки її віддаленістю у часі, а й масштабами прямих і непрямих втрат та перебігом подальших демографічних процесів.

Висновки. Таким чином, загальні гіпотетичні демографічні втрати населення України за минулі 116 років становлять майже три чверті поточної чисельності населення. Станом на початок 2013 року вони оцінюються у 33,7 млн осіб, причому із них 18% становлять втрати через міграційні процеси. Інші втрати зумовлені наслідками соціальних катастроф. Найбільший вплив на нинішню ситуацію мають Друга світова війна та Голодомор 1932–1934 рр.

Напрямами подальших досліджень у царині втрат населення України є дослідження втрат по регіонах країни та специфіки їх впливу на сучасну демографічну ситуацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Лібанова Е.* Катастрофа та її відлуння. Оцінка демографічних втрат України внаслідок Голодомору 1932–1933 років / *Е. Лібанова* // *Сучасність*. – 2008. – №11(листопад). – С.22–29.
2. *Пирожков С.І.* Вибрані наукові праці: у 2 т. – Т. 1. Демографічний і трудовий потенціал. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. – 934 с.
3. *Рудницький О.П.* «Демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Українській РСР» / *О.П. Рудницький* // *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*. – Вип. 24. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 22–26.
4. *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.
5. *Уиткрофт С.* О демографических свидетельствах трагедии советской деревни в 1931–1933 гг. / *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5-и т. 1927–1939.* – Т. 3. Конец 1930–1933. – М.: РОССПЭН, 2001.
6. *Уиткрофт С.* Показатели демографического кризиса в период голода в СССР. – 2013. – 111 с.
7. *Конквест Р.* Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К.: Либідь, 1993. – 384 с.
8. *Максудов С.* Некоторые проблемы изучения потерь населения в годы коллективизации // *Проблемы народонаселения в зеркале истории. Шестые Валентеевские чтения. Сборник докладов* / Под редакцией В.В.Елизарова, И.А.Троицкой. – М., МАКС Пресс, 2010. – 400.
9. *Кондрашин В. В.* Голод 1932 – 1933 годов: трагедия российской деревни / *В. В. Кондрашин*. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2008. – 519 с. – (История сталинизма).
10. *Андреев Е.М., Богоявленский Д.Д., Вишневский А.Г. Захаров С.В., Харьков Т.Л.* Демографические катастрофы XX века // *Демографическая модернизация России, 1900–2000.* Под ред. А.Г. Вишневского. – М.: Новое издательство, 2006. – С. 339–447.
11. *Месле Ф., Валлен Ж., за участю Школьников В., Пирожкова С., Адамця С.* Смертність та причини смерті в Україні у XX столітті / Пер. з франц. Є. Марічева, за ред. С. Пирожкова. – К.: ВД «Стилос», 2008. – 416 с.

Стаття надійшла до редакції журналу 17.09. 2013

А.Н. Гладун

ОЦЕНКА ГИПОТЕТИЧЕСКИХ ПОТЕРЬ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ ЗА ПЕРИОД 1897–2012 гг.

Демографическая ситуация в Украине характеризуется постоянным сокращением численности населения и деформированной поло-возрастной структурой. Современная ситуация обусловлена не столько естественным ходом демографических процессов, сколько теми катастрофами, которые произошли на территории страны в прошлом столетии и существенно подорвали демографический потенциал Украины. Поэтому понимание современной ситуации невозможно без анализа не только реальных, но и гипотетических демографических потерь.

Изучение потерь населения из-за социальных катастроф существенно осложнено отсутствием надежной информационной базы. Это обусловлено неполнотой регистрации событий или

невозможностью это сделать, или по причине специальной фальсификации с целью скрыть реальные масштабы катастрофы. Поэтому оценка потерь от социальных катастроф в большинстве случаев основана на гипотезах, а их надежность обусловлена надежностью информационной базы.

В этой работе в качестве информационной базы используются реконструированные сплошные ряды демографической динамики Украины за период 1850–2012 гг., которые являются результатом многолетнего исследования Е.П. Рудницкого (Институт демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины). Безусловными преимуществами этих рядов является их комплексность и пересчет в соответствии с современными территориальными границами страны. Они включают поло-возрастную структуру населения на начала каждого года, поло-возрастную структуру умерших, структуру рожденных по возрасту матери, сальдо миграции с распределением по полу и возрасту и другие данные. Кроме этого, по всем социальным катастрофам: Русско-японская война (1904–1905 гг.), эпидемия холеры (1910 г.), Первая мировая война (1914–1917 гг.), революция (1918–1920 гг.), голод (1921–1923 гг.), Голодомор (1932–1934 гг.), террор (1937–1938 гг.), Вторая мировая война (1939–1945 гг.), голод (1946–1947 гг.), «кризис смертности» (1969–1984 гг.), трансформационные реформы (с 1991 г.) – оценены как прямые потери с распределением их по полу и возрасту, так и не прямые потери.

При расчетах гипотетических потерь использовался метод ретроспективного прогноза, суть которого состоит в отслеживании движения отдельных когорт в соответствии с заданными параметрами рождаемости и смертности.

При изучении влияния социальной катастрофы на современную ситуацию могут быть использованы два подхода. При первом мы предполагаем, что контингент, определенный как прямые потери от изучаемой катастрофы, в дальнейшем «проживает» реальную жизнь, т.е. проживает все последующие социальные катастрофы. При втором подходе мы предполагаем, что после изучаемой катастрофы, никаких других катастроф не было. На наш взгляд, первый подход целесообразно использовать при изучении влияния отдельной катастрофы на реальную ситуацию. В случае, когда исследуется совокупное влияние всех социальных катастроф, целесообразно использовать второй подход. Этот подход и был использован при проведении расчетов. При этом миграционный фактор рассматривался отдельно.

В результате расчетов была оценена гипотетическая численность и поло-возрастная структура населения Украины на начало каждого года при условии отсутствия социальных катастроф, которые реально происходили на протяжении предшествующих 116 лет. Разность между гипотетической и реальной численностью и представляет собой гипотетические демографические потери на начало каждого года.

Реальная численность населения на начало 2013 года составляла 45,4 млн человек. Если бы за период с 1897 года в Украине не было социальных катастроф, то, с учетом реальных демографических тенденций, численность населения составила бы 73,0 млн человек (т.е. на 61% больше) без учета миграционного фактора, а с его учетом – 79,1 млн человек (на 74% больше). Таким образом, на начало 2013 года общие гипотетические потери Украины оцениваются в 33,7% млн человек, причем 18% составляют потери из-за миграционных процессов.

Суммарные гипотетические потери населения вследствие социальных катастроф (27,7 млн человек) формируются из гипотетических потерь от разных социальных катастроф. 32,0% гипотетических потерь обусловлено событиями Второй мировой войны, а 20,9% – Голодомором 1932–1934 гг. Очень существенно, несмотря на отдаленность во времени, влияние революции (13,7%), Первой мировой войны (12,6%) и голода 1921–1923 гг. (9,7%). Более отдаленные события – эпидемия холеры и Русско-японская война – имеют незначительное влияние на гипотетические потери (2,6% и меньше одного процента соответственно). Влияние террора 1937–1938 гг. составляет меньше одного процента, а голода 1946–1947 гг. – 2,9%. Вклад «кризиса смертности» составляет 5,6%.

Пик численности населения Украины приходился на начало 1993 года – 51,9 млн человек. Этот же год является пиковым и для гипотетической численности населения без учета миграционного фактора – 81,2 млн человек. С учетом же миграционного фактора пик численности населения смещается на 1990 год – 87,5 млн человек.

Влияние каждой социальной катастрофы на современную ситуацию обусловлено не только ее отдаленностью во времени, но и масштабами прямых и не прямых потерь, а также дальнейшим ходом демографических процессов.

Ключевые слова: социальная катастрофа, гипотетические демографические потери.

O.M. Gladun

ESTIMATE OF HYPOTHETICAL POPULATION LOSSES IN UKRAINE DURING DURING 1897– 2012

The demographic situation in Ukraine is characterized by a permanent decrease of population and its distorted sex and age composition. The present situation has been caused not so much by the natural course of demographic processes as by the disasters that happened within the territory of the country in the last century which have considerably undermined the demographical potential of Ukraine. For that reason clear understanding of the present situation is impossible without the analysis of not only actual but also hypothetical demographic losses.

The process of studying the population losses caused by the social disasters is significantly complicated due to the lack of a reliable information base. It has resulted from the incomplete recording of events, from the real impossibility to do it and/or purposeful fabrication in order to conceal the actual size of the disaster. Therefore, the assessment of losses from social disasters is mainly based on supposition, and its reliability depends on reliability of the information base.

In this paper the reconstructed continuous series of demographic dynamics of Ukraine over the period of 1850–2012 (representing the results) which are the result of the long-term study of O.P. Rudnitskiy (Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine) are used as the information base.

An absolute advantage of this series is its integrity and convertibility in accordance with the current territorial borders of the country. They include sex and age composition of the population at the beginning of every year, sex and age distribution of deaths, distribution of births by age of mother, balance of migration with sex and age distribution and other data.

Additionally, for all social disasters including the Russo-Japanese War (1904–1905), the cholera epidemic (1910), the First World War (1914 – 1917), the revolution (1918– 1920), the famine (1921–1923), Holodomor (1932–1934), the Great Terror (1937–1938), the Second World War (1939–1945), the famine (1946–1947), the «mortality crisis» (1946 – 1947), transformational reforms (since 1991), direct and indirect losses with sex and age distribution were estimated.

The method of retrospective prognosis was used for calculating the hypothetical losses, the essence of which is to monitor the movement of separate cohorts in accordance with given parameters of fertility and mortality rates.

Two approaches may be used for studying the impact of the social disaster on the present situation. With the first approach we assume that the cohort, defined as the direct loss from the examined disaster, would further live out a real life, i.e. live out all following social disasters. With the second approach, we assume that no other disasters follow the investigated one. In our opinion it is reasonable to use the first approach for studying the impact of a separate disaster on a real situation. When the cumulative impact of all social disasters is examined, it is reasonable to use the second approach. That particular approach was used for performing our calculations. In this case, the migration factor was considered separately.

Resulting from the calculations, the hypothetical Ukraine population as well as sex and age composition of it at the beginning of each year was estimated disregarding the impact of social disasters which had taken place in reality over the preceding 116 years. The difference between the hypothetical and actual number represents the hypothetical demographic losses at the beginning of the each year.

At the beginning of 2013 the actual population was 45,4 million people. If under actual demographic trends there had been no social disasters in Ukraine since 1897, the population would have numbered 73,0 million, which is 61% more, disregarding the migration factor, and 79,1 million, which is 74% more, taking it into account. Thus, at the beginning of 2013, the total hypothetic losses of Ukraine estimated at 33,7 million people, and 18% are the losses due to migration processes.

Total hypothetical population loss due to the social disasters (27,7 million people) is comprised of hypothetical losses from different social disasters. Within this figure, 32,0% of hypothetical losses were caused by the Second World War, and 20,9% – by the Holodomor of 1932–1934. Very significant, in spite of the remoteness in time, is the impact of the revolution (13,7%), the First World War (12,6%) and the famine of 1921–1923 (9,7%). More remote events such as the cholera epidemic and the Russo-Japanese War made insignificant impact on the hypothetical losses (2,6% and less than 1% respectively). The impact of the Great Terror of 1937–1938 is less than 1%, and of the famine of 1946–1947 is 2,9%. The contribution of «mortality crisis» is 5,6%.

The peak of Ukraine population (51,9 million people) fell on the beginning of 1993. That year is also the peak one for the hypothetical population disregarding the migration factor, which is 81,2 million people. With the migration factor considered, the peak of the population shifts to 1990, which is 87,5 million people.

The impact of every social disaster on the present situation is stipulated not only by its remoteness in time but also by the direct and indirect losses as well as the further course of demographic processes.

Key words: social disaster, hypothetical demographic losses.

УДК 314.7(477)

О.А. МАЛИНОВСЬКА,

д-р. наук з держ. упр., голов. наук. співроб.

Національного інституту стратегічних досліджень

E-mail: malynovska@voliacable.com

МІГРАЦІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ ТА ЇХ ВПЛИВ НА СУЧАСНЕ МІГРАЦІЄЗНАВСТВО В УКРАЇНІ

У статті йдеться про дослідження міграцій, здійснені в Україні в радянський період, їхнє значення для розвитку сучасного міграцієзнавства в Україні.

Ключові слова: Міграція, міграційні дослідження, радянський період.

Вступ. 1991 рік став переломним для всіх без винятку сфер життєдіяльності українського суспільства, у т.ч. й для науки. Українські суспільствознавці звільнилися від «проскурова ложа» ідеологічних догм, куди змушені були втискувати свої наукові результати, від жорсткого нагляду цензури, отримали доступ до засекречених матеріалів, змогли розробляти раніше закриті теми. Все це, як і суспільні проблеми, що виникли у зв'язку із кардинальними трансформаціями новітньої доби, дало імпульс до розвитку нових напрямів наукового пізнання. Зокрема, значного розвитку набули міграційні дослідження. Однак, хоча вивчення міграцій сприймається як новий науковий напрям, воно виникло не на порожньому місці. Фундамент для нього було закладено дослідженнями українських радянських вчених. Їхні роботи, несправедливо призабуті, попри вимушену ідеологічну обмеженість, відзначалися високою професійністю, глибоким знанням матеріалу, містили багато висновків, що не втратили своєї актуальності й донині.

Ця стаття має на меті представити короткий огляд міграційних досліджень в Україні до 1991 р., нагадати їх зміст, простежити вплив на сучасний розвиток науки в сфері міграції. Хоча в працях таких авторів, як Е. Лібанова, І. Майданік, О. Позняк, М. Романюк, У. Садова та інші використовувалися праці українських радянських вчених, систематизований огляд цих робіт в сучасній науковій літературі відсутній.

Виклад основного матеріалу. Передовсім окреслимо ту ситуацію, в якій розвивалося міграцієзнавство радянської доби. Мимоволі згадується висловлювання учасниці

одного з телемостів між СРСР та США, що відбувся в роки «перебудови», — «в СРСР сексу немає», яке стало крилатою фразою, що в різних контекстах використовується для характеристики рівня лицемірства радянської дійсності. Доцільною вона видається і в розмові про міграції. Адже в СРСР міграцій «не було», приблизно так само, як і сексу. Внутрішні переміщення населення розглядали як перерозподіл робочої сили в інтересах задоволення потреб економіки. Що ж до еміграції за кордон, вона трактувалася як зрада батьківщині. Міграційна статистика була фактично закритою. Цензура забороняла використання абсолютних цифр щодо людського потенціалу, описувати який можна було лише у відносних величинах. Це мотивувалося міркуваннями воєнної безпеки. Проте основна причина, напевно, полягала у надзвичайно високій частці недобровільних переміщень доби тоталітаризму, колосальних людських втратах, які їх супроводжували, що аж ніяк не вписувалося в твердження радянських лідерів про підвищення добробуту населення й швидкі темпи його зростання. Режим, що депортував цілі народи, репресував і висилав у віддалені й несприятливі для проживання регіони мільйони громадян, жорстко контролював переміщення населення за допомогою паспортної системи та закритих кордонів, не був зацікавлений у розголошенні таких практик, тим більше у науковому їх аналізі.

За таких умов вивчення міграційних процесів опинилося на маргіналах наукового пізнання, понад те, об'єктивні дослідження у сфері народонаселення, у т.ч. й його переміщень, видавалися для влади небезпечними, тому становили фізичну загрозу й для самих науковців. Це підтверджує доля Демографічного інституту Української академії наук. Створений 1919 р. і очолюваний видатним українським вченим М.В. Птухою Інститут був чи не першим у світі спеціалізованим науковим закладом з вивчення народонаселення. Однак у другій половині 1930-х рр., коли стали очевидними катастрофічні наслідки «великого голоду» та репресій, демографічні дослідження фактично припинилися. Перепис 1937 р. було затавровано як «шкідницький», його результати знищено, демографічна статистика остаточно засекречена. 1938 р. Демографічний інститут було закрито, а багато його співробітників, у т.ч. і М.В. Птуху, репресовано [18].

Міграційні дослідження упродовж тривалого періоду вважалися небажаними і почали відновлюватися лише у 1960-ті рр., в період «відлиги». Це було пов'язано з масштабними кампаніями уряду з освоєння цілинних земель, родовищ корисних копалин Сходу та Півночі країни, які вимагали переміщення великих мас працівників.

В умовах жорсткої централізації, яка стосувалася й наукової сфери, більшість передових досліджень здійснювалися в установах Академії наук СРСР. Ці розробки відзначалися не лише своїм рівнем, а й мірою свободи наукового пошуку, якої в центрі завжди було більше, ніж у республіках. Відновлення міграційних досліджень пов'язано з іменами Т. Заславської, Ж. Зайончковської, Л. Переведенцева, Л. Рибаківського та інших науковців [8,10,13,15], які працювали в Новосибірському відділенні АН СРСР, а згодом у Москві.

Крім збурення наукової думки, виконані в провідних наукових центрах СРСР дослідження забезпечили легітимізацію міграційної тематики. Вивчення міграції в Україні почало швидко відновлюватися. Тим паче, що тут зберігалися вагомні наукові традиції, в Інституті економіки Академії наук продовжував працювати В.М. Птуха та його учні, було налагоджено видання щорічника «Демографічні дослідження», що став основною трибуною українських демографів та міграцієзнавців.

У 1960-ті рр. основну увагу науковці приділяли аналізу статистичних даних щодо масштабів, спрямованості, складу міграції населення. У 1970–1980-ті рр. відбувся поворот до теоретичного пояснення міграційних процесів, залежності між міграціями та іншими суспільними процесами, методології досліджень, розробки заходів міграційної політики [5, с.17].

Щорічно змінювали місце проживання 5–6% мешканців республіки [29, с.14], що забезпечило соціальне замовлення на міграційні дослідження. Актуальність вивчення міграцій обумовлювалася також зменшенням природного приросту трудових ресурсів, внаслідок чого першорядного значення набув їх перерозподіл [4, с.63].

З огляду на практично повну закритість до зовнішнього світу, предметом досліджень були майже виключно міграційні процеси, які відбувалися в рамках СРСР. У типології міграцій переміщення всередині України трактувалися як внутрішні, тоді як з іншими радянськими республіками — як зовнішні міграції. Міждержавна міграція вважалася нетиповою для соціалізму, з нею асоціювалися лише нечисленні обміни спеціалістами між країнами соціалістичного блоку [1, с.5].

Потоком, що найбільше впливав на соціально-економічні зміни та трансформацію поселенської структури в Україні й був головним предметом досліджень науковців, була міграція сільського населення до міст. Зокрема навчальна міграція сільської молоді [5].

Оцінюючи позитивне значення міграції селян для забезпечення робочою силою промислового виробництва, виїзд сільської молоді на навчання як вирішальний чинник підвищення освітнього рівня населення, дослідники водночас звертали увагу на негативні наслідки масових переїздів до міст, де надмірна концентрація виробництва та населення викликала серйозні соціально-економічні та містобудівні проблеми [16]. Урбаністичні негаразди супроводжувалися знелюдненням сільської місцевості, затуханням малих міст [17, с.28]. У 1959–1979 рр. сільське населення скоротилося на 5,5%, а у 1970–1979 рр. — уже на 9,3% [9, с.63]. Багаторічний відплив молоді обумовив постаріння, скорочення народжуваності, зростання смертності сільського населення [7, с.51].

Науковці вказували, що міграції ускладнюють транспортну проблему, створюють труднощі у постачанні товарами та послугами, забезпеченні житлом тощо. Вони зумовлюють втрати робочого часу, невідворотні при зміні робочого місця, зайві витрати на облаштування переселенців. Для скорочення міграцій пропонувалося покращувати соціально-побутові умови в сільській місцевості, відкривати навчальні заклади вищих ступенів у провінційних поселеннях, натомість — обмежувати міграції до великих міст. Для запобігання плинності кадрів рекомендувалося стимулювати безперервність трудового стажу на одному підприємстві надбавками до зарплатні, пільгами в отриманні житла, кращими можливостями кар'єрного зростання [12, с.51].

Неоднозначно оцінювалася також маятникова міграція, яка була на той час найбільш інтенсивною формою територіальної мобільності населення в Україні. В умовах, коли зростання великих міст стримувалося адміністративними методами (обмеження прописки, заборона створення нових виробництв, які потребували додаткової робочої сили), маятникова міграція давала змогу забезпечити міста робочою силою без витрат на переселення працівників (державні витрати на переселення одного працівника до міста оцінювалися в 10 тис. радянських рублів). Разом з тим, особливо, якщо людина щоденно проводила в дорозі тривалий час, маятникова міграція була причиною зниження продуктивності праці (на 10–15%), підвищення виробничого травматизму (в 5–6 разів),

відсутності кар'єрного зростання працівників, у яких не лишалося ні часу, ні сил на підвищення кваліфікації. З нею пов'язували фемінізацію сільськогосподарської праці, неналежне виконання сімейних обов'язків, негативні наслідки для виховання дітей, прискорення трансформацій традиційних культурних норм [19, с.166].

Хоча абсолютна більшість переїздів відбувалася в межах республіки, населення України активно брало участь у міжреспубліканських міграціях. Поряд зі значним обсягом, характерною їх рисою був стабільно додатний для України результат: у 1959–1970 рр. за рахунок міжреспубліканських міграцій населення України зросло щорічно на 50 тис. осіб, а у 1970–1979 рр. — на 30 тис.[6, с.3]. Причому виїзд з України відбувався переважно як виїзд робочої сили, тоді як в'їзд формувався за рахунок повернення колишніх мігрантів, часто тих, хто досяг пенсійного віку, та імміграції представників корінних народів неслов'янських республік, звідки населення «виштовхувалося» внаслідок бурхливого демографічного розвитку, а з кінця 1980-х рр. — наростання конфліктів.

Результати міграції в радянській науковій літературі розглядали з позиції єдиної держави, тому старіння населення України внаслідок міграції, часткове заміщення титульної нації представниками інших національностей не були предметом обговорення. Разом з тим дослідники попереджали, що, оскільки зростання чисельності робочої сили в республіці загальмувалося, вона не зможе й надалі виконувати роль її постачальника для інших регіонів СРСР [3, с.46].

Вагоме місце у працях українських радянських дослідників посідали теоретично-методологічні питання, що, певною мірою, було реакцією на обмежені можливості проведення емпіричних досліджень та публікації статистичних даних.

Відповідно до пануючих марксистських ідей, основним чинником міграції вважався економічний, а головним її результатом — перерозподіл, раціональне розміщення й найповніше використання трудових ресурсів. Між міграцією населення та міграцією робочої сили ставився знак рівності [23, с.78]. Отже, панівним був економічний підхід до міграції, обставини психологічного, антропологічного характеру практично не досліджували. Це успадкувало й сучасне міграцієзнавство, яке донедавна майже не помічало ні транснаціональних соціальних зв'язків, ні неекономічних чинників міграції і лише починає вивчення міграційних мереж і психологічних обставин прийняття рішення про міграцію.

Українські радянські дослідники вважали, що і з економічної, і з соціальної точок зору міграції є прогресивним явищем (що відповідає сучасним поглядам на це явище), оскільки призводять до змін соціальної структури суспільства на користь робітничого класу (міграція село—місто), підвищення кваліфікації та освітнього рівня населення (навчальна міграція), зближення націй та народностей СРСР (перемішування різноетнічного населення) [3, с.11].

Посилення міграційної рухливості цілком справедливо оцінювалося як закономірність суспільного розвитку, хоча й з поправкою на пануючі ідеологи. Так, інтенсифікацію переміщень розглядали як результат високих темпів росту виробництва, змін у розміщенні виробничих сил внаслідок освоєння нових районів, технічного прогресу, удосконалення транспорту, підвищення добробуту населення та його освітнього рівня, наявності вільних робочих місць в будь-яких регіонах СРСР. Разом з тим дослідники відзначали, що наростанню міграцій сприяли ліквідація приватної власності на землю, скорочення чисельності населення, яке володіло нерухомістю [24, с.34]. Водночас, на їхню думку, внаслідок вирівнювання рівнів розвитку регіо-

нів країни, подолання різниці в умовах життя між містом і селом, між фізичною та розумовою працею, що декларувалося як закономірності соціалізму, обсяги міграції мали поступово скорочуватися. В такому підході, напевно, лежать корені все ще поширеного в Україні погляду на міграції як на аномальне явище, показник неблагополуччя суспільства, яке з нормалізацією ситуації має зменшитися.

Виходячи з марксистського вчення про свідомий вплив на соціально-економічні процеси при соціалізмі, що забезпечувався суспільною власністю на засоби виробництва, українські дослідники вбачали основну особливість міграцій радянської доби в плановості, протиставляючи їм стихійний розвиток міграцій при капіталізмі [22, с.77]. Звідси, пропонуючи свою систему класифікації міграцій, вони поділяли їх на два типи — капіталістичні та соціалістичні міграції [5, с.28].

У рамках соціалістичного типу міграції виділяли окремі види, зокрема, неорганізовані та організовані переміщення [11, с.11]. Останні вважалися більш прогресивними, оскільки давали змогу у найкоротші строки забезпечити потреби в робочій силі в регіонах нового освоєння. Вони, на думку деяких авторів, були необхідним інструментом досягнення повної керованості міграційних процесів, забезпечували мінімізацію негативних наслідків міграцій. Чи не є сучасні побоювання неорганізованих міграцій та неодноразово повторювані заклики надати їм організованого характеру рудиментом такого мислення?

Організовані переселення здійснювалися в основному в межах України, проте третина переселенців спрямовувалися в інші республіки СРСР. Наприкінці 1950-х — у 1960-ті рр. до зони безперервного переселення за межі республіки належали 15 областей Заходу, Центру і Північного Сходу [3, с.44].

Існувало кілька форм організованих переселень. Перша з них — переселення селянських сімей із густозаселених і земледіфіцитних регіонів у такі, які мали великі земельні ресурси. За оцінками, сільськогосподарські переселення становили 7–11% організованих переселень. Більшість переселенців рекрутували на Заході і в Центрі України і спрямовували в південний степовий район республіки або за її межі. У 1949–1970 рр. внаслідок планового переселення змінили місце проживання понад 1,1 млн. осіб [4, с.65]. Переселенцям забезпечували безплатний проїзд та провіз майна, надавали земельну ділянку та кредит на будівництво, купівлю худоби. Їх звільняли від сплати податків.

Друга форма — організовані набори робочої сили, тобто укладення контрактів для роботи на певних підприємствах, що становили 20–26% організованих переселень. Упродовж 1961–1975 рр. оргнабором було охоплено 1,5 млн мешканців України. Працівників набирали практично в усіх областях (крім південних, тобто регіону сільськогосподарського вселення) і спрямовували в Донецько-Придніпровський індустріальний район або за межі республіки.

Третя форма — громадські заклики, кампанії мобілізації на новобудови добровольців, передовсім молоді.

Четверта — спрямування на роботу випускників професійно-технічних, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, які мусили відпрацювати не менше трьох років на тих робочих місцях, куди були розподілені державними органами. Молоді спеціалісти становили більшість організованих переселенців.

Організованим переселенням українські автори протиставляли неорганізовані, в основі яких були лише особисті інтереси, і які, на думку багатьох з них, часто були неефективними. Тому дослідники пропонували розмежувати поняття міграції та

перерозподілу трудових ресурсів. Якщо перше вони розуміли як переміщення людей з метою забезпечення власних інтересів, то друге — як переміщення, в основі яких лежить забезпечення суспільних потреб [12, с.47].

Оскільки, відповідно до пануючої на той час ідеології, між суспільними та особистими інтересами при соціалізмі не могло бути суперечностей, організовані переселення трактувалися як форма, що давала змогу погодити потребу в робочій силі певних виробництв і регіонів та зацікавленість людей у покращанні умов життя [12, с.87]. Попри право людини обирати місце проживання та роботи, за радянських часів така свобода не передбачала звільнення від обов'язку брати участь у громадсько-корисній праці та погоджувати свої інтереси з інтересами суспільства, яке мало право і мусило впливати на вибір громадян [21, с.90].

Така схема, однак, спрацьовувала не завжди, що не могли не визнавати дослідники міграції. По-перше, організовані переселення ніколи не були пануючою формою переміщень населення в СРСР, навіть за часів найбільш жорсткого тоталітарного режиму. По-друге, значна частина організованих переселень закінчувалася поверненням мігрантів у місця попереднього проживання або переїздом в інше місце. Наприклад, за даними обстеження, що було проведено в сільськогосподарських підприємствах півдня України у 1968–1972 рр., з місць вселення невдовзі виїхали 16,7% переселенців [29, с.84]. По-третє, з районів, куди спрямовувалися переселенські потоки (Північ та Схід СРСР), відбувався виїзд не лише нещодавно переселених, а й корінного населення, міграційне сальдо тут здебільшого було від'ємним. Наприклад, в 1959–1969 рр. від'ємне міграційне сальдо Сибіру сягнуло 600 тис. [11, с.12].

Висновки. Таким чином, завдання оптимізації міграційних переміщень, як його бачили радянські вчені, полягало у, по-перше, стимулюванні та організації необхідних для суспільства переселень, по-друге, — у стримуванні індивідуальних міграцій, які вважалися нераціональними [20, с.19]. Розв'язати ці завдання мала міграційна політика, тобто комплекс заходів, спрямованих на формування необхідних потоків і інтенсивності міграцій населення [24, с.50]. Її трактували як свідоме використання законів та закономірностей розвитку суспільних процесів, зокрема, законів міграції, і розглядали як частину демографічної політики. Однак визнавалося, що результати міграційної політики в довготривалій перспективі залежать не стільки від спрямованих на регулювання міграції рішень, скільки від успіхів розвитку економіки в цілому [23 с.113], що, очевидно, справедливо й нині.

Заходи міграційної політики за змістом розподілялися на адміністративні, економічні та моральні. У контексті ставлення до стихійної, індивідуальної міграції як до небажаного явища, що призводить до економічних втрат, роль адміністративних заходів тривалий час була вирішальною [24, с.58, 66]. Паспортна система, за якої частина громадян, наприклад, селяни, були обмежені у праві мати паспорти, інститут прописки, що мав дозвільний характер, як і закриті кордони, були основними регуляторами переміщень. Науковці відносили їх до засобів прямого впливу на міграції, зазначали, що вони не завжди були ефективними, сфера їх застосування поступово звужувалася. Так, відсутність паспортів у селян замість стримувати відтік молоді з сіл стимулювала молодих людей до міграції. Наприклад, сільські хлопці після відбуття військової повинності, отримавши в армії паспорт, найчастіше не поверталися до рідних місць. Так само неефективним було обмеження прописки у великих містах. Відплив населення з міст скоротився, оскільки люди не ризикували виїжджати, знаючи, що повернутися не зможуть,

міста розросталися вшир, за рахунок передмість, що формально не входили до складу міста, збільшувалася маятникова міграція.

Більш ефективними видавалися опосередковані економічні засоби регулювання міграцій, шляхом покращання умов праці, житлових та культурно-побутових умов, встановлення для певних регіонів коефіцієнтів при нарахуванні заробітної платні, пенсійних надбавок, інших пільг [28, с.98].

Моральні засоби впливу на міграцію вважалися специфікою соціалізму, коли дієвими стимулами до переселень могли стати різноманітні заклики, партійно-комсомольські рішення.

Формування міграційної політики відбувалося у кілька етапів. На першому з них формувалося стратегічне завдання, потім визначали конкретні цілі, далі – добиралися засоби для їх досягнення. Наступний етап полягав у застосуванні цих засобів, завершальний – в оцінці результатів. Науковці підкреслювали, що найважливішим є формування цілей політики, від конкретності, ясності, наукової обґрунтованості яких залежить її ефективність [24, с.52]. Такий висновок, вочевидь, не втратив своєї актуальності й донині. Це справедливо й щодо низки інших сформульованих радянськими вченими постулатів: міграційна політика має бути стабільною в своїх основних напрямках і достатньо гнучкою в деталях, здатною швидко реагувати на зміни ситуації; стратегічні цілі повинні бути єдиними для країни в цілому, тоді як тактичні – можуть розрізнятися залежно від специфіки регіонів; єдність міграційної політики в рамках держави забезпечується єдністю цілей, а не однаковими для всіх регіонів заходами [12, с.51].

Переміщення між Україною та зарубіжними державами за радянських часів були нечисленні і відігравали значно меншу роль у формуванні населення та розвитку економіки, ніж внутрішні міграції. З ідеологічних причин вони практично не були предметом наукового аналізу і висвітлювалися лише пропагандистською публіцистикою. Оскільки, як уже зазначалося, міжнародна міграція вважалася нетиповою для соціалізму, такі переміщення вивчали або на прикладі зарубіжних країн, або в історичному аспекті. Так, помітним напрямом міжнародних досліджень в 1970-ті – 1980-ті рр. було вивчення міграційних процесів у Європі та США. У працях, насичених фактичним матеріалом, висвітлювалися тенденції світових міграцій, становище працівників-мігрантів, основні напрями міграційної політики країн-реципієнтів [21, 25, 27]. Однак значення цих робіт звужувалося внаслідок ідеологічно обмеженого трактування міграції, насамперед як форми експлуатації капіталом робочої сили.

Більш фундаментально вдатися до наукового аналізу зовнішньої міграції було можливо вивчаючи еміграцію українців до США та Канади XIX – поч. XX ст. Виник цілий напрям історичної науки, в рамках якого на основі аналізу статистики, архівних матеріалів, спогадів і листів висвітлювалися доля емігрантів, причини та обставини переселення за океан [26].

Процеси демократизації радянського суспільства в роки «перебудови» дали змогу українським вченим частково позбутися політичних упереджень при аналізі зовнішніх міграційних процесів. Поступово відкривалися раніше закриті теми, зокрема, історія репресивних переселень і депортацій часів тоталітаризму. Науковий аналіз раніше секретних документів дав змогу оприлюднити вражаючі цифри людських втрат, яких Україна зазнала від репресій та голодомору [2, 14].

Після розпаду СРСР, що супроводжувався значними переміщеннями населення, відкриттям зовнішніх кордонів, тематика міграційних досліджень значно розширилася за

рахунок вивчення репатріації, у т.ч. колишніх депортованих, недобровільних переселень, нелегальної міграції і, передовсім, трудової міграції за кордон, тобто явищ, за радянських часів неможливих. Відбулося переосмислення попередньої міграційної історії України. Накопичено багатий емпіричний матеріал, сформовано міждисциплінарний підхід за участі економістів, соціологів, політологів, юристів тощо.

Але у деяких сферах послідовність досліджень перервалася, здобутки попередників не були належним чином розвинуті. Огляд робіт, що побачили світ до 1991 р., неоднозначно вказує на низку прогалин сучасного міграцієзнавства. Зокрема, фактично припинилося вивчення внутрішніх міграцій, хоча їхнє значення для країни аж ніяк не зменшилося. Захоплення дослідженнями нових форм міграційних переміщень, перш за все спрямованих за межі держави, набуло дещо асиметричного характеру. Об'єктом вивчення більшою мірою є міграції у західному напрямку, тоді як найбільші і переселенські, і тимчасові трудові потоки з України, як і раніше, спрямовані до Росії. Програють попередникам сучасні дослідники в теоретичному осмисленні міграційних процесів.

Незважаючи на це, сучасне українське міграцієзнавство, безумовно, послуговується набутим українськими радянськими дослідниками досвідом, розробленими ними методичними підходами та зібраним фактичним матеріалом. Водночас успадковані традиції певним чином обумовлюють досить обережне ставлення до вивчення міжнародних міграцій в сучасній Україні, які все ще частина науковців сприймає як відхилення від норми, виклик суспільному розвитку. Міграції радянських часів (депортації, політична еміграція) залишаються політично чутливою темою, що заважає їх неупередженому науковому аналізу. Так само як міграційні традиції і зв'язки, що виникли в попередній період, все ще впливають на міграційні тренди, так і наукова спадщина радянських часів відбивається у сучасних міграційних дослідженнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Березюк А.И.* Сезонная миграция сельского населения Закарпатской области УССР и пути ее упорядочения. — К.: 1969. — 32 с.
2. *Бузай М.Ф.* Депортації населення України (30–50-і роки) // Укр. іст. журн. — 1990. — № 10 — С. 32–38.
3. *Загробська А.Ф.* Організовані переселення в системі міграції населення УРСР. — К.: Наук. думка, 1974. — С.44–46.
4. *Загробська А.Ф.* Деякі аспекти дослідження впливу міграцій на відтворення населення УРСР // Демографічні дослідження. — 1974. — Вип. 3. — С.62–77.
5. *Загробская А.Ф.* Миграция, воспроизводство и уровень образования населения. — К.: Наук. Думка, 1982. — 182 с.
6. *Загробська А.Ф.* Специфіка міграції населення при соціалізмі // Демографічні дослідження. — 1982. — Вип. 8. — С.3–12.
7. *Загробська А.Ф.* Професійна освіта і міграційні процеси // Демографічні дослідження. — 1986. — Вип. 10. — С.50–58.
8. *Зайончковская Ж.А.* Новоселы в городах. — М.: Наука, 1972. — 164 с.
9. *Крисанов Д.Ф.* Міграція сільського населення Української РСР : питання управління демографічним розвитком села і формування раціональної системи розселення // Демографічні дослідження. — 1984. — Вип. 8. — С.63–67.
10. *Миграция сельского населения* / Под ред. чл.-кор. АН СССР Т.И.Заславской. — М.: Мысль, 1970. — 348 с.

11. *Оникиенко В.В., Поповкин В.А.* Комплексное исследование миграционных процессов. — М.: Статистика, 1973. — 159 с.
12. *Оникиенко В.В., Сыч А.С., Трубенко Б.И.* О территориальной мобильности трудовых ресурсов // Проблемы использования трудовых ресурсов / АН УССР. Совет по изучению производительных сил УССР. — К.: Наук. думка, 1975. — С.27–53.
13. *Переведенцев В.И.* Методы изучения миграции населения. — М.: Наука, 1975. — 231 с.
14. *Перковський А., Пирожков С.* Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 2. — С. 46–50.
15. *Рыбаковский Л.Л.* Миграция населения: Прогнозы, факторы, политика / Отв. ред. Т.И.Заславская. — М.: Наука, 1987. — 200 с.
16. *Степаненко А.В.* Города в условиях развитого социализма. — К.: Наук. думка, 1981. — 300 с.
17. *Степанова А.П.* Актуальные проблемы демографии в исследованиях ученых УССР. — К.: Институт экономики АН УССР, 1984. — 28 с.
18. *Стещенко В.С.* Михаил Васильевич Птуха как демограф. 1884–1961 // Демоскоп. Электронная версия бюллетеня «Население и общество». — 2001. — № 35–36. — [Электронный ресурс]— <http://demoscope.ru/weekly/035/nauka03.php>
19. *Таборисская И.* Маятниковая миграция населения. — М., 1979. — 176 с.
20. *Товкун В.* Современная миграция населения в Украинской ССР. — К.: 1966. — 25 с.
21. *Фролкин Н.М.* Трудовая иммиграция во Франции в новейшее время. — К.: Наук.думка, 1975. — 286 с.
22. *Хомра А.У.* Планомерность миграции при социализме // Демографические исследования. — 1987. — Вып. 11. — С.75–91.
23. *Хомра А.У.* Воспроизводство населения. — К.: Наук. думка, 1990. — 176 с.
24. *Хомра А.У.* Миграция населения. Вопросы теории, методики исследования. — К.: Наук. думка, 1979. — 146 с.
25. *Шамишур О.В.* «Золотые двери» иммиграции: что кроется за ними? — Харьков: Прапор, 1987. — 171 с.
26. *Шлепаков А.* Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX — початок XX ст.). — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — 200 с.
27. *Шлепаков А.Н.* Иммиграция и американский рабочий класс в эпоху империализма. — М.: Мысль, 1966. — 501 с.
28. *Янковська Є.А.* Проблеми удосконалення управління територіально-галузевим перерозподілом трудових ресурсів // Вісн. АН УРСР. — 1980. — № 4. — С.97–102.
29. *Янковская Е.А.* Перераспределение трудовых ресурсов. — К.: Наук. Думка, 1977. — 132 с.

Стаття надійшла до редакції журналу 15.05.2013

Е.А. Малиновская

МИГРАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА СОВРЕМЕННОЕ МИГРАЦИОВЕДЕНИЕ В УКРАИНЕ

В статье представлен краткий обзор работ украинских авторов, посвященных проблемам миграции, увидевших свет до 1991 г. Ее цель состоит в том, чтобы напомнить их содержание, проследить влияние на современное развитие науки в сфере миграции.

Хотя изучение миграций воспринимается в Украине как новое научное направление, оно возникло не на пустом месте. Фундамент для его развития был заложен исследованиями украинских советских авторов. Посвященные миграции труды предшествующего периода, в основном несправедливо забытые, несмотря на вынужденную идеологическую ограниченность, отличались высоким профессионализмом, глубоким знанием материала, содержали выводы, не утратившие своей актуальности доныне.

Истоки миграционных исследований связаны с созданным еще в 1919 г. выдающимся украинским демографом М.В. Птухой Демографическим институтом Украинской академии наук. Однако в конце 1930-х гг., когда стали очевидны катастрофические последствия «великого голода» и репрессий, демографические исследования были свернуты, институт закрыт, а большинство его сотрудников репрессированы.

Изучение миграций возобновилось лишь в период «хрущевской оттепели», что было связано с широкомасштабными кампаниями по освоению целинных земель, природных ресурсов отдаленных и малолюдных районов СССР, требовавших перемещения значительных масс населения.

В 1960-е гг. основное внимание ученых уделялось анализу статистических данных, изучению масштабов, направленности, состава миграций населения. В 1970–1980-е гг. произошел поворот к теоретическому осмыслению миграционных процессов, зависимости между миграциями и другими общественными процессами, методологии исследований, к разработке предложений по усовершенствованию миграционной политики. Можно предположить, что теоретический крен в определенной степени был реакцией на ограниченные возможности эмпирических исследований и цензурные запреты на публикацию статистических данных.

Учитывая практически полную закрытость страны, когда эмиграция приравнялась к измене родине, предметом изучения были исключительно миграции в рамках СССР. Основной темой исследований была миграция между селом и городом, в т.ч. образовательная миграция сельской молодежи. Изучались также маятниковая и сезонная миграции.

В работах украинских советских авторов ставился знак равенства между миграцией населения и миграцией рабочей силы. Плановость рассматривалась как главная особенность миграции при социализме, поэтому значительное внимание уделялось организованным перемещениям работников, таким как сельскохозяйственные переселения из густозаселенных и земледелия дефицитных регионов, организованные наборы рабочей силы, распределение молодых специалистов, мобилизация молодежи по комсомольским путевкам. Поскольку нельзя было не признавать, что многие мигранты не приживались в местах вселения, значительное внимание ученых уделялось мероприятиям миграционной политики.

Современное украинское миграциеведение, безусловно, использует накопленный украинскими советскими учеными опыт изучения миграционных процессов, разработанные ими методические подходы и собранный фактический материал. Вместе с тем унаследованные традиции в определенной степени обуславливают довольно осторожное отношение к миграциям, которые все еще воспринимаются частью исследователей как отклонение от нормы, вызов общественному развитию. Миграции советского времени (депортации, политическая эмиграция) остаются политически чувствительной темой, что мешает их объективному анализу. В некоторых сферах последовательность в исследованиях прервалась. В частности, практически прекратилось изучение внутренних миграций. Анализ внешних миграций приобрел несколько ассиметричный характер: объектом изучения преимущественно являются миграции в западном направлении, хотя, как и раньше, основным партнером по обмену населением остается для Украины Россия. Проигрывают предшественникам современные авторы также в теоретическом осмыслении миграционных процессов.

Ключевые слова: миграция, миграционные исследования, советский период.

O.A. Malynovska

MIGRATION STUDIES IN SOVIET TIMES AND THEIR IMPACT ON CONTEMPORARY MIGRATION RESEARCHES DEVELOPED IN UKRAINE

This article is a brief overview of works dedicated to migration published by Ukrainian authors before 1991. Its purpose is to review their content, track their influence on the contemporary state of migration research.

Although studying migration is perceived in Ukraine as a relatively new scientific sphere, it emerged on the basis of research undertaken in Soviet times, which is unfortunately wrongfully forgotten. Obviously, it was influenced by the current ideology, but it was highly professional, based on thorough knowledge of the subject and contained conclusions which are still topical.

Migration studies in Ukraine originated with the establishment in 1919 of Institute of Demography of Academy of Sciences of Ukraine, under the lead of the prominent Ukrainian demographer M. Ptoukha.

However, in late 1930s, when the shocking consequences of the «Great Famine» and repressions have become evident, demographic studies were suspended, the Institute was dismissed, with the majority of its employees subjected to repression.

It was not until the Khrushchev Thaw that the migration studies were resumed. This can be explained by the wide-scale cultivation of virgin lands and exploration of natural resources in remote and poorly inhabited areas of the USSR, which demanded massive relocation of population.

In 1960s scientists were mainly practicing analysis of statistical data and studying the stocks, destinations and composition of migration flows. In 1970s–1980s migration processes were increasingly analyzed from theoretical point of view; scientists explored interrelations between migration and other social processes, developed research methodology and elaborated recommendations to improve migration policies. It can be assumed, that such a promotion of theoretical studies could be provoked by the limited potential for empirical studies in combination with the censoring restrictions for publishing statistical data.

Because the country was totally closed for the outside world, with emigration being equal to high treason, only internal migration could be a subject for studying. The key topic of research was rural-urban migration, including education migration of rural youth. Commutation and seasonal migration were also subject to research.

Ukrainian authors of Soviet era made no distinction between migration of population and workforce replacement. They admitted that the main peculiarity of migration in socialist society lied in its systematic nature. That is why they paid great attention to the organized resettlement of peasants from areas lacking arable land to areas with considerable land resources, as well as to recruitment of workforce according to labour contracts, assigning graduates to jobs, youth mobilization campaigns of the Komsomol. As it was obvious that many migrants found it hard to live at new places and thus left them soon, scientists focused on issues of migration policy.

Contemporary migration researchers in Ukraine are applying experience which was gained by Ukrainian scientists of Soviet era, as well as the methodology they used and data collected. At the same time, the inherited tradition causes cautious attitude of some scientists to migration – they view it as a deviation from norm and a challenge for the social development. Migration in the Soviet period (such as deportations, emigration for political reasons) remains an ideologically sensitive topic, which hinders its prejudice-free analysis. In some spheres the consistency of researches was interrupted. For example, study of interior migration has practically ceased. The analysis of external migration obtained an asymmetric character: the subject of the researches is mainly migration towards the West, while Russia remains the main partner of Ukraine in population exchange. Contemporary authors also lack theoretical perception of migration processes when compared to the Soviet scientists.

Key words: *migration, migration research, Soviet period.*

УДК 331.522.4

О.А. ГРІШНОВА,

д-р. екон. наук, проф. каф. економіки
підприємства Київського національного
університету ім. Тараса Шевченка
E-mail: grishnova@ukr.net

Г.Ю. МІЩУК,

канд. екон. наук, доц., докторант каф. упр.
персоналом і економіки праці ДВНЗ «Київський
національний економічний університет ім. В. Гетьмана»
E-mail: mischuk_galina@ukr.net

СОЦІАЛЬНІ ІННОВАЦІЇ У ТРУДОВІЙ СФЕРІ: СУТНІСТЬ, ВИДИ, ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Розглянуто соціальні інновації як нові методи вирішення проблем у трудовій сфері. Проаналізовано світовий досвід та наведено результати власного соціологічного дослідження щодо їх практичної реалізації. Визначено види, рівні реалізації та напрями забезпечення соціальних інновацій в Україні.

Ключові слова: зайнятість, трудові відносини, соціальні інновації, соціальні партнери, соціальне підприємництво.

Постановка проблеми. Загострення екологічних та соціально-економічних проблем актуалізує проблематику пошуку нового формату взаємодії у суспільстві. Усвідомлення соціально-економічної взаємозалежності країн призвело до появи на рубежі XX–XXI століть відповідних наукових теорій, які сьогодні становлять основу фундаментальних та прикладних досліджень актуальних проблем розвитку цивілізації. Це теорії сталого розвитку, людського розвитку, модифікації факторної та інноваційної теорій, висвітлені, наприклад, в [1; 2; 3], у яких все більше уваги приділяється новітнім чинникам соціально-економічного прогресу.

Одним з найбільших здобутків у напрямі посилення ефективності взаємодії у суспільстві можна вважати активну співучасть бізнес-структур у вирішенні багатьох актуальних проблем, в тому числі тих, що мають науково-прикладний характер. У зв'язку з цим відомими й дедалі більш популярними стають дослідження та практична апробація ідеї соціального підприємництва й інших форм соціальних інновацій.

Найактивніше такі напрями розвиваються у Великобританії, але останнім часом мають також значну поширеність в інших країнах, про що свідчать спеціальні аналітичні звіти [4; 5; 6]. У країнах, де така діяльність не набула системного характеру, зокрема в Україні, все одно в тій чи іншій формі є хоча б окремі приклади втілення інноваційних форм соціально-трудових відносин.

На думку авторів, соціальні інновації, визначальною ідеєю яких є найбільш повне розкриття та реалізація можливостей людини, а також забезпечення максимальної комфортності життєдіяльності внаслідок покращення суспільної взаємодії, починають поступово виокремлюватись у новітній тренд соціально-трудових відносин. Правильна реалізація та посилення ефективності такої нової тенденції є одним з варіантів відповіді суспільства на загрози соціальної ізоляції численних груп населення, низького рівня життя, неповного задоволення актуальних потреб, способом вирішення інших нагальних суспільних проблем розвитку. Тому **метою** цією роботи є дослідження сутності, видів та проблем практичної реалізації соціальних інновацій у трудових відносинах в Україні, спираючись на існуючий світовий досвід та результати власного соціологічного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Соціальні інновації у трудовій сфері важко вважати окремим видом інновацій, оскільки вони супроводжують процеси генерування нових ідей, в тому числі в інших відомих видах інноваційної діяльності. Зокрема, вони тісно пов'язані з появою технологічних, організаційних та маркетингових інновацій, розвиток яких неможливий без накопичення людського капіталу високої якості. Соціальні інновації у трудовій сфері якраз і є важливою формою розвитку людського потенціалу та реалізації людського, інтелектуального і соціального капіталів.

Основоположна *ідея соціальних інновацій* є такою: **соціальні інновації** — це нові стратегії, концепції, ідеї та організації, що задовольняють будь-які соціальні потреби — від умов праці та освіти до розвитку громад і охорони здоров'я, сприяючи розширенню і зміцненню громадянського суспільства [7]. В іншому джерелі прямо зазначається: ще немає погодженого міжнародного визначення, але при цьому коротко концепція соціальних інновацій викладена дуже влучно: «в широкому сенсі соціальні інновації можна визначити як нові відповіді соціальним проблемам» [4]. У Канаді, де розвитку соціальних інновацій надається велика увага, вони характеризуються як «перетворення глибинних соціальних проблем на основі нових ідей, практик, політики, взаємозв'язків та ресурсів» [5, с.45]. При цьому зазначається, що кожна нова ідея може мати певний науковий спротив та невизнання. Але зважаючи на значні досягнення, передусім Великобританії, де виникла така ідея покращення взаємодії у суспільстві, канадські аналітики у своєму звіті визнають також те, що такий шлях дає можливість зрозуміти «економічну цінність соціальних вигод» [5, с.31].

Соціальні інновації можуть бути пов'язані з інноваційними соціальними процесами такими, як дистанційне навчання або інші нові форми накопичення людського капіталу, мікрокредитування з метою, зокрема, розвитку нових форм зайнятості, методи і технології формування та використання джерел доступу до інформації. Однією з основних форм прояву соціальних інновацій є саме розширене відтворення якісного людського капіталу шляхом використання новітніх методів збільшення знань, до яких, крім різних форм навчання, належить, наприклад, доступ до інформації через сформовані інформаційні мережі (міжнародні, національні, регіональні, корпоративні).

Звичайно, окремі прояви таких інновацій можна знайти і в Україні. Так, на одному з найпотужніших промислових підприємств — Новокраматорському машинобудівному заводі успішно застосовується система управління знаннями персоналу, функціонування якої забезпечує генерування нових та удосконалення наявних знань. Одним з основних

підходів до трансформації системи управління знаннями визначено необхідність інтеграції всіх «приватних» знань у загальній корпоративній системі [8].

В Україні наразі немає детального моніторингу соціальних інновацій, що можна пояснити слабкою їх поширеністю. Враховуючи зарубіжний досвід впровадження соціальних інновацій [4; 5; 6], прогресивний досвід окремих підприємств [9] та проектів (наприклад, проекту розвитку соціального підприємництва Good.bee, започаткованого в країнах Центральної та Східної Європи за ініціативою Ерсте банку та групи компаній ERSTE [10]) можна запропонувати таку систему соціальних інновацій у трудовій сфері (рис.1).

Серед різних видів соціальних інновацій одним з найбільш визнаних та поширених на практиці є соціальне підприємництво. А один з його різновидів – соціальне мікрокредитування – набув загального визнання після присудження Мухаммаду Юнусу Премії миру у 2006 році «за зусилля зі створення основ для соціального та економічного розвитку» [11].

Концепція соціального підприємництва загалом є найближчою до сучасного розуміння соціальних інновацій. Тому для аналізу їх найактуальніших напрямів у розвинутих країнах можна скористатись даними спеціально здійснених у Великобританії досліджень, згідно з якими до першої «десятки» найпоширеніших напрямів соціального підприємництва увійшли такі [6, с.23]: 1) підвищення рівня життя певної спільноти (25%); 2) створення нових робочих місць (24%); 3) підтримка вразливих верств населення (23%); 4) поліпшення здоров'я і благополуччя (22%); 5) сприяння розвитку освіти і грамотності (19%); 6) вирішення проблем соціальної ізоляції (18%); 7) захист навколишнього середовища (16%); 8) вирішення проблеми фінансових обмежень (13%); 9) підтримка дітей та молоді (10%); 10) забезпечення доступним житлом (10%).

Рис. 1. Система соціальних інновацій у трудовій сфері

Респонденти могли зазначати кілька напрямів соціального підприємництва, що реалізуються за їх участі. Разом з тим бачимо, що найбільш актуальними для британського бізнесу є такі напрями соціальної діяльності, як підвищення рівня життя певних соціальних груп, реалізація освітніх і оздоровчих програм, протидія соціальній ізоляції, сприяння зайнятості.

Серед інших напрямів соціальних інновацій особливо актуальним на сьогодні стає розвиток нових, нестандартних форм зайнятості. Значний і постійно зростаючий сегмент ринку праці, в тому числі в Україні, використовує інновації в умовах праці та організації робочих місць: дистанційну зайнятість, зокрема фріланс (free-lance), інші форми мережевої взаємодії, що сприяють мобільності працівників, розвитку творчих здібностей, кращому використанню робочого часу та трудового потенціалу.

На сьогодні у зв'язку з відносною новизною досліджень соціальних інновацій фактично немає системи їх моніторингу чи хоча б основ інформаційного забезпечення аналізу їх реалізації. Відслідкувати зусилля спеціальних фондів чи бізнес-структур у цій галузі інноваційної діяльності дуже складно у зв'язку не тільки з невеликою поширеністю соціальних інновацій, а й з недостатньою обізнаністю з таким напрямом інновацій.

Тому спираючись на наявний зарубіжний досвід реалізації соціальних інновацій та складену на його основі систему (рис.1), за участю Головного управління статистики було проведене авторське дослідження аналізу готовності сучасного бізнесу до впровадження соціальних інновацій у Рівненській області. Дослідження проводилось на основі вибірки, сформованої для обстеження інноваційної діяльності промислових підприємств, яке проводить Державна служба статистики України в контексті розробки Стратегії інноваційного розвитку України.

До складу вибірки входить 100 промислових підприємств Рівненської області. Власне соціологічне обстеження проведене протягом січня – лютого 2013 року, в процесі якого отримано відповіді 63 респондентів. У результаті опитування виявилось, що рівень активності у розвитку соціальних інновацій є дуже низьким. Так, одним з ключових напрямів соціальних інновацій, що визначають готовність бізнесу до змін на користь формування конкурентоспроможного людського капіталу, є ознака сприйняття власного бізнесу як соціального.

Єдиного розуміння цього нового для економічних досліджень терміна поки що немає. До соціальних підприємств відносять і ті, що створені виключно із соціальними цілями, але на комерційній основі, і підприємства в їх традиційному розумінні, якщо в них реалізуються соціальні проекти – щодо власного персоналу чи громади певного регіону. На прикладі розвитку підприємництва у Рівненській області можна виявити, що підприємств, які вважають себе соціальними, небагато – однозначно ствердну відповідь отримано лише від третини респондентів. При цьому найбільшою була частка соціальних підприємств у групі великих (рис.2). Про наявність певних ознак «соціалізації» відносин у ставленні до своїх працівників на підприємствах свідчить висока частка відповідей «важко відповісти». Але загалом за наявним розподілом можна констатувати, що соціальні цілі, в тому числі щодо розвитку персоналу, переслідують небагато підприємств. Для більшості з них актуальним залишається традиційний підхід до управління персоналом, в якому домінують економічні цілі без забезпечення соціальної складової їх досягнення.

Одним із сучасних методів посилення конкурентоспроможності підприємств є розвиток соціального корпоративного інвестування – передусім, у програми розвитку персоналу організацій. В цьому аспекті поширення у світовій практиці набув запозичений з Великобританії стандарт управління персоналом «Investors in People».

На сьогодні він успішно застосовується в організаціях різних видів діяльності понад 70 країн світу [12]. Запровадження такої технології управління персоналом дає змогу не лише посилити ефективність управління працею, а й створити якісно нову форму взаємодії в організації, одним з основних економічних наслідків якої є зростання конкурентоспроможності підприємства.

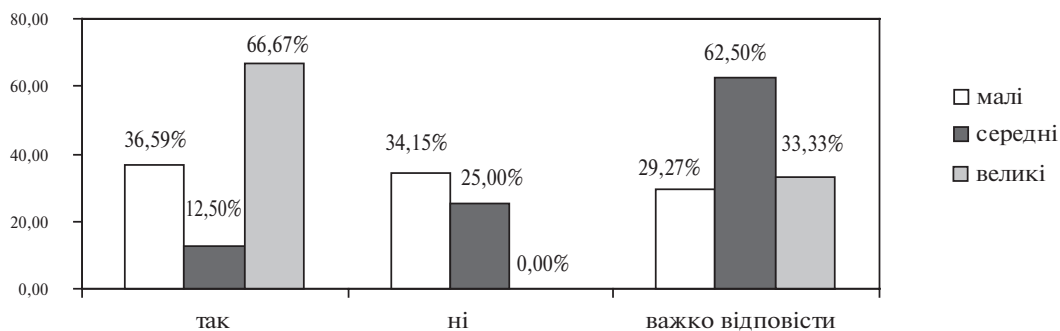

Рис. 2. Розподіл підприємств за самооцінкою належності до соціальних

Джерело: власне соціологічне обстеження.

В Україні стандарт впроваджується за підтримки Українського національного комітету Міжнародної торгової палати починаючи з 2007 року. Та лише кілька українських підприємства пройшли сертифікацію за цим стандартом: у 2007 р. — компанія «Магістр & Партнери»; у 2008 р. — освітня компанія «Бізнес-Лінк»; у 2009 р. — ДП «Одеський морський торговельний порт»; в 2010 р. — транспортно-експедиторська компанія «ПЛАСКЕ» [12]. У 2012 р. таку систему управління персоналом запровадили також концерн «Содружество» в Херсоні, підприємство «Феррошлях» у Полтавській обл. [13].

Сертифікація за принципом «інвестування в людей» полягає в тому, що на основі попередньо проведеного інспектування визначають та реалізують напрями удосконалення управління персоналом. При цьому досліджується не лише управління витратами на персонал, а й якість комунікацій, наявність зворотного зв'язку, усвідомлення працівниками свого внеску в організацію, а також характеру та наслідків роботи [14].

На підтвердження ефективності такої соціальної інновації можна навести результати дослідження ефективності використання стандарту якості в системі управління «Investors in People». В процесі дослідження аналізували діяльність 1600 компаній, серед яких порівно представлені сертифіковані організації державного сектору, малі та середні підприємства (5–249 співробітників), великі компанії (понад 250 співробітників) і несертифіковані компанії. При цьому організатори опитування встановили, що «організаційні зміни, проведені роботодавцями в сертифікованих компаніях, сприяли отриманню прибутку вдвічі більшого, ніж зміни, проведені в інших компаніях» [12]. За результатами дослідження, збільшення прибутку внаслідок впровадження інноваційного підходу до управління персоналом в компаніях-інвесторах забезпечується за рахунок таких змін: у сфері навчання та розвитку (на 32% підприємств), у системі оцінки персоналу та отримання зворотного зв'язку (на 28%). Залучення співробітників до управління діяльністю підприємств зазначили

91% підприємств, зростання продуктивності праці – 73%, покращення професійних навичок – 74 % підприємств. Непрямим визнанням ефективності такого напряму соціальних інновацій є також те, що 94% з 1600 опитаних роботодавців вважають доцільним і надалі підтримувати систему «Investors in People» на своєму підприємстві, а 71% керівників зазначають, що вимоги стандарту орієнтують їх на постійне поліпшення і розвиток організацій [12].

В Україні системних досліджень готовності до впровадження стандарту не проводилось, оскільки, як було зазначено вище, небагато підприємств оцінили його переваги та готові впроваджувати новітню систему управління персоналом. Але зважаючи на проблеми бюджетної підтримки розвитку соціальних інновацій в Україні, корпоративне соціальне інвестування має стати пріоритетом у формуванні конкурентоспроможного кадрового потенціалу. Відтак, цей напрям соціальних інновацій потрібно розвивати, а моніторинг основних ознак соціального інвестування у розвиток персоналу має стати необхідною передумовою та стимулом підвищення готовності сучасного бізнесу до відповідних змін.

За результатами проведеного опитування підприємств у Рівненській області за основними критеріями стандарту «Investors in People» (рис.3), видно, що поки що за жодним із оціночних показників підприємства не досягають 100%-ної відповідності вимогам стандарту та не можуть вважатися «інвесторами в людей».

Найактивнішими, як і у випадку із сприйняттям ідеї соціального підприємництва, виявились великі підприємства. Але щодо всіх підприємств можна зробити невтішний висновок про те, що на сьогодні не забезпечене ефективне партнерство власників бізнесу та персоналу їх підприємств. Зокрема, ключовим моментом, який мав би сприяти посиленню мотивації персоналу та на цій основі збільшенню ефективності підприємницької діяльності, мало б бути обстеження потреб персоналу. Як видно з рисунка, рівень забезпеченості такого напряму не перевищує 50%, хоча відповідні опитування не потребують великих витрат, а формування на їх основі адекватної системи мотивації могло б стати дієвим чинником посилення конкурентоспроможності підприємств.

Серед інших проблем помітно також те, що не забезпечено повної відповідності виконуваних функцій рівню професійної освіти, недостатньо оцінюється внесок працівників у розвиток організацій, недостатня увага роботодавців до адаптації нових працівників. Одним з тривожних результатів можна вважати також недостатню забезпеченість зворотного зв'язку з персоналом – середній рівень цього показника на підприємствах не досягає навіть 65%. Таким чином, можна вважати, що керівники підприємств найчастіше не зацікавлені в інформації щодо сприйняття персоналом управлінських дій і не схильні прислухатися до ідей працівників, що гальмує розвиток інноваційності. Відтак, логічним відображенням наявних проблем є низька самооцінка соціальної відповідальності підприємств, що серед інших аспектів, включає відповідальність перед своїм персоналом: найвищий показник не досягає 80%, а для середніх підприємств становить менше 40%.

Основою розробки та впровадження інновацій будь-якого типу, в тому числі соціальних, мали б бути інвестиції у людський капітал, що на рівні підприємств переважно є у формі фінансування професійного навчання персоналу. В цьому напрямі, за оцінками респондентів, переважає фінансування за рахунок коштів підприємств. Найбільш лояльними до персоналу у цьому аспекті видаються середні підприємства – програми навчання на 81 % фінансують власники бізнесу. Але загальна ситуація дещо

інакша. Висока частка відповідей «важко відповісти» може бути або замовчуванням справжнього фінансового джерела відповідних витрат, або незнанням реальної ситуації, або, що найгірше – незначимістю розвитку персоналу на підприємстві. Отже, лише дещо більше половини підприємств (52%) фінансують розвиток персоналу. Найгіршою є ситуація на малих підприємствах, де специфіка зайнятості найбільше вимагає мобільності, передусім у пошуку та використанні нових знань. Недостатня увага до організації навчання виявляється також у детальніших відповідях щодо застосування окремих організаційних форм поширення знань (рис.4).

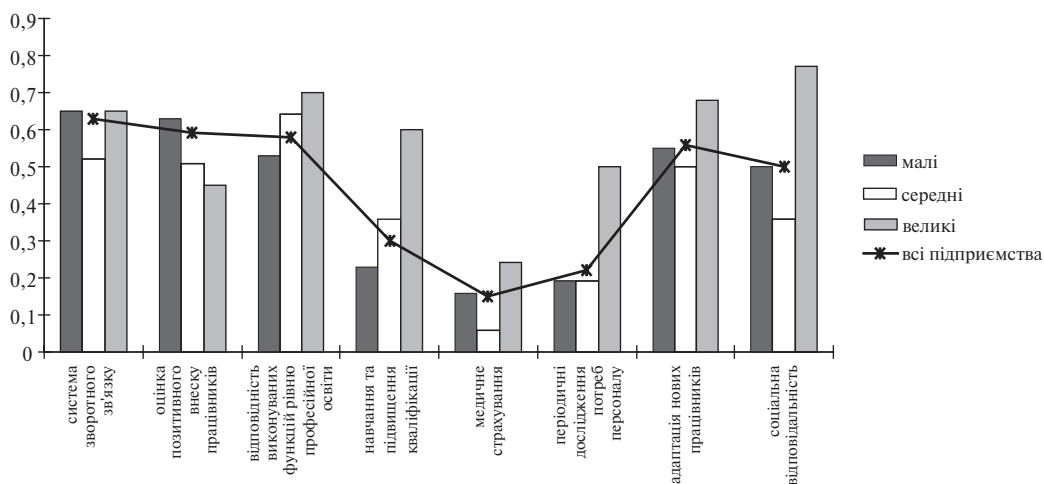

Рис. 3. Рівень відповідності системи управління персоналом основним критеріям стандарту «Investors in People»

Джерело: власне соціологічне обстеження.

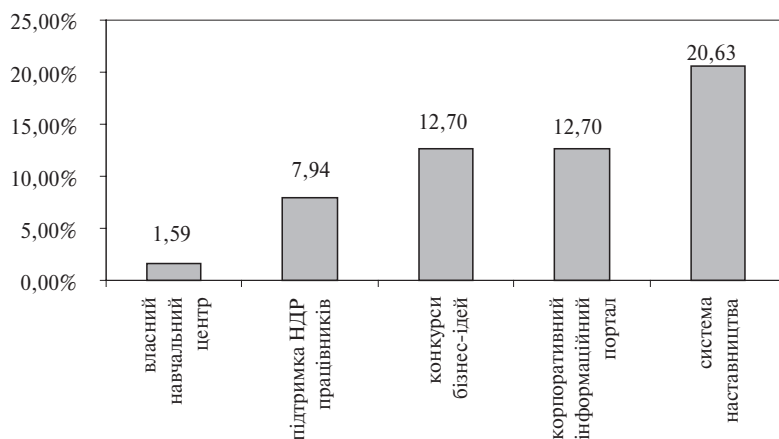

Рис. 4. Основні організаційні форми розвитку та поширення знань персоналу

Джерело: власне соціологічне обстеження.

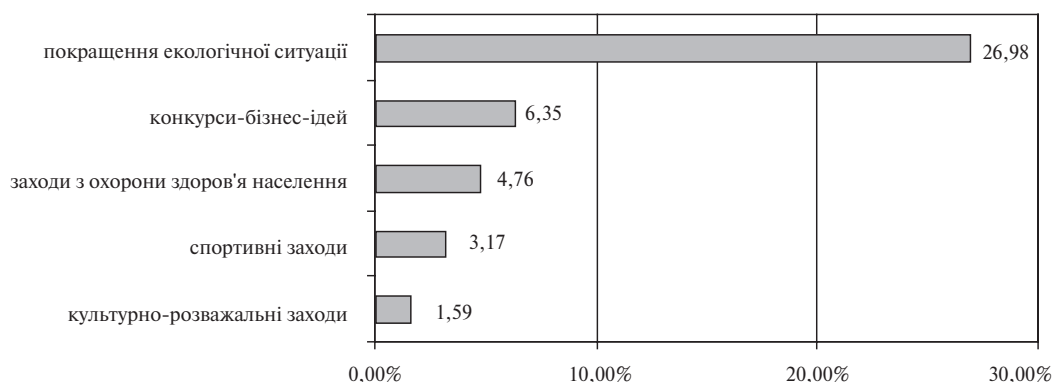
Так, на промислових підприємствах Рівненської області переважають традиційні методи управління знаннями, зокрема, через систему наставництва. Але навіть такий захід характерний лише для близько 21% опитаних. Власний навчальний центр зі зрозумілих причин є лише на 1 (великому) підприємстві.

Методи генерування інноваційних знань та ідей (конкурси, науково-дослідницька робота працівників) не мають відчутної підтримки. При цьому фінансування власних НДР більш типове для великих підприємств (16,67% загальної кількості), а організація внутрішніх конкурсів бізнес-ідей — для великих та малих підприємств (16,67% та 14,63% відповідно). Інноваційні методи передачі знань, зокрема, забезпечення доступу до інформації в корпоративній інформаційній мережі, мало поширені, їх використовують лише 9 з 63 підприємств, серед яких 1 — середнє, 2 — малих і 6 великих. Вочевидь, такі методи застосовують недостатньо, що стримує розвиток інших форм інновацій та розвиток взаємодії в організації.

Знання — один з найактуальніших сучасних стратегічних орієнтирів інноваційних стратегій, спрямованих на розвиток. Як ми бачили, в цьому напрямі є відчутні проблеми із застосуванням інноваційних підходів. Зрозуміло, що застосування інших видів соціальних інновацій, результати яких не можуть забезпечити дуже швидких конкурентних переваг, є ще проблематичнішим. Це підтверджують відповіді респондентів. Усвідомлюючи невисоку ймовірність отримати ствердні відповіді на запитання щодо застосування заходів, які мають справді інноваційний характер, підприємцям було запропоновано вибирати з необмеженої кількості варіантів відповідей щодо застосування соціальних заходів, які традиційно включаються до соціальних пакетів, а також тих, що визначають соціальну відповідальність у ставленні до громади свого регіону та довкілля.

Із заходів поза межами свого підприємства як внесок у розвиток населення та взаємодії у своєму регіоні (рис.5) найбільше застосовують спонсорство в організації конкурсів бізнес-проектів (6,35 % загальної кількості підприємств). Набагато меншим є залучення до заходів з охорони здоров'я (4,76 %), спортивних (3,17 %) та культурно-розважальних заходів (1,59 %). Більший рівень соціальної відповідальності показує наявність програм з удосконалення виробничих процесів, що спрямовані на покращення екологічної ситуації в регіоні (в середньому 27 %). Позитивним є високий рівень використання таких заходів на великих підприємствах (66,67 % їх загальної кількості). Хоча, звичайно, такі відповіді не означають, що удосконалення технологій цілком зняло проблему негативного впливу підприємств на довкілля. Більшість соціальних заходів підприємств спрямовані на власний персонал. Але ті, що могли б стати основою розвитку інновацій, представлені недостатньо. Найбільше фінансуються ті, що вимагають невеликих інвестицій (культурно-розважальні, спортивні заходи), а також ті, що частково зумовлені нормативними вимогами щодо охорони здоров'я. Їх вагома частка отримана переважно за рахунок високої участі у програмах збереження здоров'я персоналу великими підприємствами (для них характерний показник 50%).

Як було проаналізовано вище, поширення інновацій у розвитку знань є незначним, але це стає ще очевиднішим у порівнянні з іншими напрямками фінансування соціальних заходів. Зокрема, організація конкурсів бізнес-ідей та створення корпоративної інформаційної мережі не вимагає надто великих фінансових витрат та часу. Натомість такі дії могли б стати постійним джерелом появи нових знань та конкурентних переваг. Разом з тим рівень їх використання є не просто низьким. Навіть у сукупності їх реалізація значно поступається такому напрямку, як організація дозвілля.

Рис. 5. Соціальні заходи для населення регіону, що впроваджувались промисловими підприємствами Рівненської області у 2012 р.

Джерело: власне соціологічне обстеження.

Використання на підприємствах нових форм зайнятості також є невисоким. Так, можливість дистанційної зайнятості створена на 11,11% підприємств; гнучкий режим робочого дня надається 19,05% роботодавців. Сприятливіші умови використання робочого часу при цьому створюються на малих підприємствах (21,95%), а можливістю віддаленої зайнятості можуть більше скористатись працівники великих підприємств – їй надають 16,67% підприємств. Звичайно, такі показники формуються з поодиноких випадків, коли адміністрація створила відповідні умови для деяких нечисленних категорій персоналу. Середня кількість підприємств, що надають такі можливості, нехай навіть небагатьом працівникам, є дуже низькою, що ще раз підтверджує повільне поширення інновацій у трудовій сфері. Зрозуміло, що в цьому випадку недостатнє усвідомлення переваг таких інноваційних форм зумовлено тим, що на більшості підприємств (рис.3) навіть не звичають потреби працівників та немає зворотного зв'язку. Відтак, не знаючи та не виявляючи зацікавленості щодо потреб працівників, підприємці не шукають дієвих стимулів для персоналу та провокують низьку мотивацію трудової діяльності.

Висновки. Перспективи соціально-економічного розвитку України, і навіть саме існування її як незалежної європейської держави, дедалі більше залежить від термінового вирішення актуальних соціальних завдань. Нагальні соціальні проблеми породжують різноманітні, в тім числі, економічні загрози, зокрема посилення дисбалансу між основним і фінансовим капіталом, з одного боку, та людським і соціальним капіталом – з другого. Усвідомлення цих загроз спонукає пробуджувати небайдужість серед людей, здатних вплинути на вектор майбутнього розвитку, шукати ефективні шляхи соціальної взаємодії.

Неупереджена оцінка показує, що в Україні як у державі немає цілеспрямованого ефективного управління соціальним розвитком. Тому бізнес, заради власного ж стабільного існування, має усвідомити себе суб'єктом управління людським капіталом, взятися за системне вирішення соціальних проблем, зокрема, шляхом впровадження соціальних інновацій у трудовій сфері. В іншому випадку бізнес невдовзі може залишитися і без працівників (передусім, висококваліфікованих), і без споживачів на внутрішніх ринках.

Як видно з наведених результатів, попри переваги інновацій в управлінні персоналом та соціальною сферою на підприємствах, вони поки що недооцінені підприємцями в Україні. Збереження традиційних підходів до персоналу як до «дешевого ресурсу», недостатній розвиток корпоративних стратегій інноваційної діяльності, зокрема в розвитку персоналу, стримує не лише соціальний, а й економічний прогрес підприємств. Сучасний бізнес, не використовуючи соціальних інновацій, просто не може оцінити їх переваг. Тому важливим завданням науковців, перспективою наукових досліджень та організації співпраці соціальних партнерів стає активне сприяння усвідомленню значення та поширенню соціальних інновацій в Україні. Як підтверджено науковими дослідженнями, досвід кращих підприємств та розвинутих країн світу, соціальні інновації можуть і мають стати важливим чинником гармонізації суспільства і посилення конкурентоспроможності економіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій (колективна науково-аналітична монографія) / За ред. Е.М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2006. — 355 с.
2. Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості: Національна доповідь / кер. авт. колективу Е.М. Лібанова / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. — Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. — 412 с.
3. *Romer P.M.* Increasing Returns and Long-Run Growth // *The Journal of Political Economy*, Vol. 94, No. 5. (Oct., 1986), pp. 1002-1037. Statistical Abstract of Japan: 2008. Режим доступу: <http://www.stat.go.jp/english/data/nenkan/1431-11.htm>
4. Social innovation in Australia. Australian Innovation System Report 2011. Режим доступу: // <http://www.innovation.gov.au/Innovation/Policy/AustralianInnovationSystemReport/AISR2011/chapter-5-public-sector-and-social-innovation/social-innovation-in-australia/index.html>
5. Social Innovation in Canada: An Update. CPRN Research Report. — Canadian Policy Research Networks Inc., 2009. — 58 p. Режим доступу: http://www.cprn.org/documents/51684_EN.pdf
6. Fightback Britain: A report on the State of Social Enterprise survey 2011. / Режим доступу: http://www.socialenterprise.org.uk/uploads/files/2011/11/fightback_britain1.pdf
7. Social Enterprise UK. Dictionary. Режим доступу: <http://www.socialenterprise.org.uk/about/about-social-enterprise/social-enterprise-dictionary>
8. Управління персоналом: підручник / [В.М.Данюк, А.М.Колот, Г.С.Суков та ін.] за заг. та наук. ред. к.е.н., проф. В.М. Данюка. — К.: КНЕУ, Краматорськ: НКМЗ, 2013. — 666 с.
9. Управление знаниями на промышленном предприятии // [Електронний ресурс]. Доступний з: <http://www.hrliga.com/index.php?module=profession&op=view&id=1178>
10. Офіційний сайт групи компаній EPSTE. / Режим доступу: <http://www.erstestiftung.org/blog/category/social-development/>
11. Нобелевская премия мира. Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki>
12. Офіційний сайт Українського національного комітету Міжнародної торгової палати // Доступно з: <http://iccua.org/ru/content/investors-people-0>
13. Офіційний сайт Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dknii.gov.ua/2010-09-27-06-54-32/105-2012-/850lr>
14. Proving and Improving: a Quality and Impact Toolkit for Social Enterprise / Investors in People Standard / <http://www.proveandimprove.org/about.php>

Стаття надійшла до редакції журналу 02.09.2013

Е.А. Гришнова, Г.Ю. Мишук

СОЦИАЛЬНЫЕ ИННОВАЦИИ В ТРУДОВОЙ СФЕРЕ: СУЩНОСТЬ, ВИДЫ, ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ В УКРАИНЕ

Социальные инновации — сравнительно новый вид инноваций и постепенно выделяются в новейший тренд трудовых отношений. Их основная идея состоит в наиболее полном раскрытии и реализации возможностей человека, а также обеспечении высокой комфортности жизнедеятельности за счет улучшения взаимодействия в обществе.

На основе аналитических отчетов относительно распространения социальных инноваций в Великобритании, Австралии, Канаде, а также опыта внедрения инновационных проектов социального характера отдельных компаний (как в Украине, так и в ЕС), авторами предложена система социальных инноваций, базирующаяся на инновациях, которые реализуются на четырех уровнях: корпоративный, региональный, национальный, международный. По типам потребностей социальных групп и формам взаимодействия в обществе определены виды инноваций: развитие новых форм занятости, инновации в обучении (в том числе профессиональном), в обеспечении доступности услуг по охране здоровья, развитие социальной ответственности, новейшие формы взаимодействия социальных партнеров (в частности информационной), социальное предпринимательство. Реализация системы или отдельного вида инноваций требует соответственного организационного, информационного и финансового обеспечения. Авторами обоснованы их основные составляющие: социальные инвестиции, контракты, трансферты инновационного социального назначения, развитие источников открытого доступа к информации.

По предложенной системе социальных инноваций проведено социологическое исследование современных проблем реализации инноваций в Украине на корпоративном уровне, выявлен ряд негативных тенденций, сдерживающих дальнейшее развитие и распространение социальных инноваций на украинских предприятиях. К ним относятся: недостаточное осознание бизнесом потребности развития социального предпринимательства; незнание инновационных форм управления персоналом предприятий; низкий уровень социальной ответственности; преобладание традиционных методов управления знаниями персонала; слабая инициатива в развитии социальных инноваций за пределами предприятия, что является признаком изоляции бизнеса от проблем общества. В общем, уровень распространения программ и проектов инновационного развития, отвечающих концепции социальных инноваций, не превышает 30% в группе исследованных предприятий. Недостаточно развиты даже формы социальных инноваций, которые отвечают интересам всех социальных партнеров: стимулирование творческой инициативы персонала и предложения бизнес-идей. Реализацию таких мероприятий обеспечивают меньше 10% предприятий. Распространение программ для персонала не достигает даже 13 % от всех опрошенных. Слабо используют предприятия новые формы занятости, в частности дистанционную (меньше 12 % предприятий) и гибкий режим рабочего времени (меньше 20 %).

Выявленные тенденции являются угрожающими в связи с опасностью обострения существующих социальных проблем и отсутствием мотивации бизнеса к их решению. На сегодня в Украине сохраняются традиционные подходы к персоналу как к «дешевому» и «неисчерпаемому» ресурсу, что сдерживает не только социальный, но и экономический прогресс предприятий. С целью усиления конкурентоспособности национальной экономики и формирования нового формата взаимодействия в обществе, с учетом современных императивов отношений социальных партнеров, авторами сделаны выводы о потребности дальнейших научных исследований и развития практических мер в направлении содействия распространению социальных инноваций в Украине.

Ключевые слова: занятость, трудовые отношения, социальные инновации, социальные партнеры, социальное предпринимательство.

O.A. Grishnova, G.U. Mishchuk

SOCIAL INNOVATION IN LABOR RELATIONS: ESSENCE, TYPES AND IMPLEMENTATION PECULIARITIES IN UKRAINE

Social innovation is a relatively new field of research and policy that gradually starts to transform into the modern trend of industrial relations. Their crucial idea is to simultaneously meet social needs (more effectively than alternatives) and create new social relationships or collaborations.

Based on the analytical reports on the awareness of social innovation in the UK, Australia, and Canada and the experience of certain companies in the field of social innovation projects' implementation (both in Ukraine and in the EU), the authors suggest a social innovation system. It consists of the innovations implemented at four levels: corporate, regional, national and international. According to the types of social needs and forms of interaction in society there are the following types of innovations: employment development, innovation in education (including further training), ensuring access to healthcare and innovation, social responsibility development, new social relationships or collaborations (including informational ones), social entrepreneurship. The implementation of the whole system or a particular kind of social innovation needs corresponding organizational, information and financial support. The authors justify their main components: social investment, contracts, social innovation transfers, and the development of an «open source» information access.

The authors conducted a survey of innovation activities and its issues in Ukraine on the corporate level according to the proposed social innovation system. The survey showed that there is a number of negative trends that hinder further development and spread of social innovation across the Ukrainian enterprises. These include the following: low understanding of the need to develop social entrepreneurship, poor awareness of advanced human resource management and innovations; low level of social responsibility of the enterprises; the prevalence of traditional methods of knowledge management; weak initiative in promoting social innovation outside the company which clearly demonstrates that business is isolated from social needs of all kinds. In general, the prevalence of innovation development programs and projects which correspond to social innovation concept does not exceed 30% of the respondent enterprises.

Even such social innovation forms that meet the needs of all social partners are insufficiently developed. These, in particular, include employees' and local inhabitants' creativity and innovation promotion by their participation in R&D projects and contests of business ideas. Less than 10% of the regional companies implement such actions. Less than 13% of the surveyed enterprises work on the corresponding employee programs. The use of the new employment types is also very low. Less than 12% of the enterprises give an opportunity of remote employment, in less than 20% of the cases the employees have the options of flexible work arrangements, for example flex-time.

The study showed that identified trends are very dangerous as they may exacerbate existing social issues and lead to such commonly perceived barriers to getting involved as lack of motivation in business environment. Unfortunately, today Ukrainian employers still view personnel as a «cheap» and «inexhaustible» resource. The use of such unproductive approach not only restrains companies' social development, but also prohibits economic progress of the enterprises. Therefore, the paper states that social business can be indeed a very powerful agenda for change and become a real engine of national growth. Within the given framework innovation is truly a key to maintaining a competitive edge. Thus, the authors concluded that there is a definite need for further research and practical actions aiming to promote social innovation in Ukraine.

Key words: *employment, labor relations, social innovations, social partners, social entrepreneurship.*

УДК 331.5:316.472.47

Т.А. ЗАЯЦЬ,

д-р екон. наук, проф.,
зав. від. Інституту демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail:scap@online.ua

МОДЕРНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ: ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ТА ПРИНЦИПИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Визначено перспективні напрями та принципи модернізації соціально-трудоових відносин в Україні, що передбачають їх якісне оновлення та приведення у відповідність до вимог розбудови демократичного суспільства на основі ефективного використання власних ресурсів розвитку та консолідації українського суспільства.

Ключові слова: модернізація соціально-трудоових відносин, форми модернізації, взаємодія суб'єктів, політика модернізації, принципи і напрями модернізації соціально-трудоових відносин.

Постановка проблеми. Наукова проблематика, пов'язана з модернізацією соціально-трудоових відносин з метою зміцнення соціального капіталу країни та її регіонів, визначає нові напрями економічного мислення і формується як цілісна парадигма. Актуалізація цієї проблеми обумовлена необхідністю формування нової концепції суспільного розвитку на основі глибокого переосмислення сутності та рушійних сил модернізаційних перетворень.

В основу сучасних процесів модернізації українського суспільства, національної економіки покладено ідеї лібералізму і демократії, формування соціально врівноваженої моделі суспільного розвитку, що відкриває нові можливості для досягнення балансу суспільних та індивідуальних інтересів. Теоретичні розробки цих проблем та своєрідні концептуальні підходи відображено у працях Л. Ханіфана, Д. Джекобса, П. Бурдьє, Р. Патнама, С. Боргатті, К. Джонса, М.Г. Еверета, Ф. Фукуями. Вони набули подальшого розвитку в працях таких вітчизняних науковців, як В. Геєць, О. Грішнова, А. Колот, Е. Лібанова, О. Макарова, М. Лесечко, Л. Лісогор, В. Онікієнко, Ю. Саєнко, В. Сікора, О. Сидорчук, Л. Черенько та ін. Водночас практично відсутнє концептуально цілісне бачення напрямів і конкретних форм модернізації

соціально-трудових відносин в Україні та її регіонах, з урахуванням сформованої системи обмежень та загроз, за достатньо складних соціально-економічних умов реалізації модернізаційних перетворень.

Мета статті полягає в обґрунтуванні концептуальних засад модернізації соціально-трудових відносин, з визначенням її пріоритетів, доцільних форм, напрямів та принципів реалізації у контексті завдань формування потужного соціального капіталу.

Виклад основного матеріалу. Нагальна потреба у розвитку нових парадигм модернізації соціально-трудових відносин постає на тому етапі, коли, по-перше, запропоновані моделі не відповідають багатовимірній і суперечливій реальності та виникають труднощі методологічного і прикладного характеру в аналізі, оцінці й передбаченні соціально-економічних процесів; по-друге, за соціально-економічної нестабільності, глибоких системних криз, зміни базових інститутів розвитку суспільства; по-третє, в умовах, коли доводиться вирішувати складні завдання стратегічного характеру, пов'язані зі змінами у реалізації геополітичної, структурної, інвестиційної політики держави. Наразі в Україні практично відсутня цілісна і внутрішньо несуперечлива модель модернізації соціально-трудових відносин, яка концентрувала б бачення перспектив розвитку цієї сфери та механізмів її забезпечення на основі реалізації національних інтересів країни, що розвивається в єдиному глобальному просторі з країнами, більш успішними в здійсненні модернізаційних перетворень.

В загальнонауковому розумінні будь-яка модернізація — це тривалий процес якісного оновлення базису формування тих чи інших відносин. Сукупність запропонованих наукою моделей суспільної модернізації є досить обмеженою. В концептуальному вигляді вони можуть бути представлені як лінійна модель, парціальна, багатолінійна, акторна [6, с. 252–255; 7, с. 4–15]. За *лінійною* моделлю (У. Ростоу, С. Блек, М. Леві та ін.) цей процес може складатися з таких основних фаз: перша — формування тих сил і прибічників, що зацікавлені в здійсненні модернізації; друга — консолідація еліти, налаштованої на досягнення цілей модернізації; третя — реалізація власне економічної та соціальної модернізації як головних складових цих процесів; четверта — інтеграція суспільства навколо ідей модернізації та готовність його членів позитивно сприймати здійснювані зміни. За моделлю *парціальної* або так званої часткової модернізації (Д. Рюшмейер) вона відбувається переважно шляхом дифузії, тобто через взаємодію суспільств, проникнення соціальних цінностей вищого порядку в суспільства з нижчим рівнем соціально-економічного розвитку. *Багатолінійна* модель модернізації (Р. Робертсон, У. Бек, К. Мюллер та ін.) трактує її як складний ендегенно-екзогенний процес з багатьма епіцентрами, що не передбачає системної суспільної трансформації, а відтак, не може істотно змінювати внутрішній простір будь-якої країни. *Акторна* модель модернізації (Т. Пірайнен) ґрунтується на ідеях використання механізмів соціальної інтеграції та актуалізації завдань вільного вибору людиною тих чи інших зрушень у суспільному житті.

У сучасному трактуванні природи процесів модернізації [9] вона є нормативною стратегією, орієнтованою на досягнення певних цілей, в основі якої здебільшого активний мобілізаційний процес, що передбачає просторову і часову концентрацію ресурсів з метою наближення до певної чітко визначеної цілі, в якості якої здебільшого виступають досягнення країн з вищим рівнем соціально-економічного розвитку. Навряд чи можна здійснити повні чи часткові зміни у соціально-трудої сфері України поза межами сучасної конституційно-правової, економічної, соціальної, техноло-

гічної та культурної модернізації. Вони не тільки формують необхідний простір, а й активно впливають на власне процес формування і розвитку соціально-трудових відносин (рис.1). Враховуючи, що основою конституційно-правової модернізації є ствердження принципів реального народовладдя, подолання відчуження влади і суспільства, дотримання засад легітимності, можна очікувати, що її здійснення створить необхідні передумови для успішної демократизації соціально-трудових відносин.

Слід зазначити важливість розширення економічної бази сучасної модернізації соціально-трудових відносин у країні (зокрема, через розвиток чинників виробництва та стимулювання інвестиційної активності суб'єктів господарювання) з тим, щоб обмежити прояви досить специфічної поведінки суб'єктів підприємництва, орієнтованої на максимальне збагачення у короткий термін через механізми перерозподілу створеного валового продукту, а не на основі участі в реальних відтворювальних процесах. Актуалізується завдання прискорення технологічної модернізації, що дасть змогу сформувати інноваційний фундамент розвитку соціально-трудових відносин на основі продуктивних робочих місць, створення яких вимагає значних інвестицій.

Задля піднесення інвестиційної діяльності, спрямованої саме на процес розгалуження наявної системи робочих місць, було прийнято Закон України «Про стимулювання інвестиційної діяльності у пріоритетних галузях економіки з метою створення нових робочих місць» № 5205-VI від 06.09.2012 р. [1], яким передбачено державну підтримку інвестиційної діяльності у вигляді звільнення від сплати податку на прибуток до 2017 року та ввізного мита у межах чотирьох пріоритетних галузей, які визначив уряд: житлово-комунальне господарство, транспортна інфраструктура, машинобудування та агропромисловий комплекс.

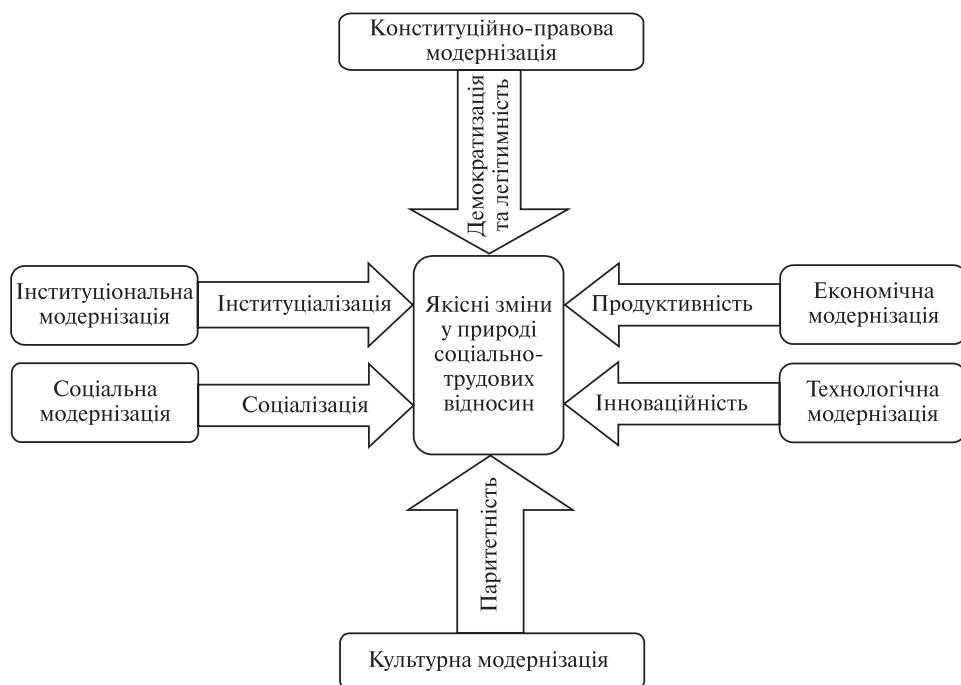

Рис. 1. Залежність якісних змін у соціально-трудових відносинах від процесів суспільної модернізації

Зміни, що відбулися протягом останніх років у формуванні соціально-трудових відносин чи соціально-економічних умовах, їх здійснення слід розглядати як досить суперечливі з позиції успішності модернізаційних перетворень; серед них можна виокремити такі.

По-перше, відбулося становлення ринкової багатосуб'єктності соціально-трудових відносин через збільшення кількості індивідуальних підприємців, посередників у сфері працевлаштування на тлі істотного посилення позицій роботодавців унаслідок високого рівня монополізації економіки, їх потужного представництва в органах законодавчої та виконавчої влади. За оцінками Антимонопольного комітету України рівня конкурентоспроможності внутрішнього товарного ринку, лише 53,1% продукції реалізовувалось на ринках з конкурентною структурою, 6,7% — на ринках так званої чистої монополії (з часткою монополіста до 90% товарної продукції); 25,8% — на ринках з ознаками домінування найбільшого підприємства та його часткою в межах 35–90%; 14,4% — на ринках так званої жорсткої олігополії з часткою найбільших підприємств понад 50% [8, с. 30–41].

По-друге, це інтенсивне поширення неформальних за характером трудових відносин, якими у 2012 р. було охоплено близько 23,0% зайнятого населення (чисельність неформально зайнятих зросла у 1,6 разу протягом 2000–2012 рр.), насамперед за рахунок її зростання у сільському господарстві, будівництві, на транспорті та в сфері послуг. Причини деформалізації соціально-трудових відносин доволі різноманітні та нерідко неявні — від повільних темпів структурної трансформації національної економіки, непослідовності економічних перетворень, обмеженого фінансування державного сектору економіки до відсутності належних нормативно-правових засад розвитку приватного сектору, неспроможності суб'єктів підприємництва в реальному секторі економіки забезпечити працівникам прийнятний рівень доходів та належні умови праці.

По-третє, зберігається незавершеність процесу інституційно-економічного забезпечення модернізації соціально-трудових відносин (низький рівень довіри до інституцій з працевлаштування, невиконання умов колективних договорів, заборгованість із заробітної плати та соціальних виплат, порушення конституційних прав найманих працівників на належні умови праці, низькі соціально-трудова стандарти, порушення в кваліфікаційних оцінках та оплаті праці вихідних засад редукції праці).

По-четверте, спостерігається структурне спрощення економічної основи модернізації соціально-трудових відносин у країні внаслідок формування недиверсифікованої (нерідко і моногалузевої) структури вітчизняної економіки, руйнації перспективних наукоємних виробництв, скорочення освітянських, наукових та медичних закладів, інституцій з надання соціальної допомоги населенню та інше.

По-п'яте, деградація системи робочих місць в реальному секторі економіки внаслідок їх інвестиційної непривабливості для вітчизняного та іноземного інвестора, зацікавленого у швидкій окупності вкладених коштів, високій рентабельності виробленої продукції. Спекулятивний фінансовий капітал, що орієнтується на високодохідні сфери економічної діяльності, не заінтересований у відновленні потужного національного виробництва, тим більше його високотехнологічних секторів.

По-шосте, послаблення мотиваційних засад розвитку соціально-трудових відносин у зв'язку з невисоким рівнем свідомого прагнення суб'єктів цих відносин до зміни

статус-кво через невпевненість в одержанні позитивних результатів модернізаційних змін та очікування небажаних ефектів із-за недовіри до партнерів (порушення умов трудових угод, низькорезультативна діяльність інституцій у сфері працевлаштування при високих видатках на їх утримання, неоплачувана праця тощо). Внаслідок цього знижується і мотивація до професійного саморозвитку та самоосвіти зайнятого населення через його бідність і очікування погіршень економічної ситуації в країні та її регіонах.

По-сьоме, низька ефективність державної політики зайнятості в частині підтримання необхідного рівня ефективного попиту на ресурси праці та позитивної динаміки новостворених робочих місць, мінімізації застійних форм безробіття, неповної зайнятості чи необґрунтованих вивільнень працівників з ініціативи адміністрації.

По-восьме, поширення деформованих уявлень основних суб'єктів про доцільний характер соціальної взаємодії у трудовій сфері, і отже — послаблення конструктивних соціальних засад їх розвитку й деформалізація. При цьому колективно-договірне регулювання заробітної плати представлено здебільшого оплатою праці у конвертах, примусовим ненормованим робочим часом, нееквівалентним обміном трудових послуг на фонд життєвих благ тощо.

По-дев'яте, відсутність єдиної консолідуючої основи зближення інтересів основних суб'єктів соціально-трудових відносин щодо зростання продуктивності трудової діяльності, підвищення конкурентоспроможності продукції та послуг, досягнення цілей корпоративного розвитку.

Оцінюючи сформовані в Україні умови модернізації соціально-трудових відносин, можна виокремити такі істотні обмеження та ризики: макроекономічні, представлені слабкістю інституціональних чинників їх розвитку, істотними інвестиційними ризиками та неоптимальною структурою вітчизняних й іноземних інвестицій у стаціонарні робочі місця, високою нерівномірністю розподілу доходів у суспільстві; мезоекономічні, обумовлені низькою результативністю регіональної політики у соціально-трудовій сфері, проблемами міжбюджетних відносин, регіональною асиметрією розвитку соціально-трудої сфери, неефективністю місцевої влади та територіальних громад у вирішенні соціально-трудових проблем; мікроекономічні, що включають низьку мотивацію суб'єктів господарювання та зайнятого населення до продуктивної праці внаслідок неадекватності оплати праці реальному трудовому внеску, низької прибутковості операційної діяльності господарюючих суб'єктів, високої частки збиткових підприємств промисловості та агропромислового комплексу.

Враховуючи достатньо високу варіативність процесів модернізації соціально-трудових відносин, широкий діапазон її можливих сценаріїв та засобів реалізації, можна класифікувати її основні форми за характером та ресурсним забезпеченням, терміном реалізації та іншими критеріальними ознаками (табл.1). Формування та здійснення варіанта органічної модернізації соціально-трудових відносин, тобто такої, що здійснюється переважно за рахунок власних ресурсів, з чітким визначенням джерел та механізму інвестиційного забезпечення, інноваційних засобів і баченням очікуваних соціальних результатів повинна мати комплексний характер, передбачати використання стратегії системного впливу на економічну поведінку суб'єктів цих відносин.

Таблиця 1. Основні форми модернізації соціально-трудових відносин

Критерії	Форма модернізації	Змістовні характеристики
За природою та ресурсним забезпеченням	Органічна модернізація (первинна)	Відбувається на основі власних ресурсних можливостей та концептуальних бачень перспектив досягнення цілей модернізації
	Неорганічна модернізація (вторинна)	Відбувається на основі запозичених ресурсів, нерідко через примусові дії
За терміном і темпами реалізації	Наздоганяюча	Передбачає досягнення соціально-трудових показників розвинутих країн світу
	Швидкісна, інтенсивна	Здійснюється високими темпами
	Перманентна	Постійно задіяні механізми модернізації
За характером	Ендогенна	Здійснюється за власною моделлю
	Екзогенна	Здійснюється під зовнішнім впливом
	Ендогенно-екзогенна	Здійснюється як на власній основі, так і під впливом зовнішніх чинників
За суб'єктом модернізації	З ініціативи владних структур	Реалізується на усіх рівнях управління органами державного управління
	З ініціативи господарюючих суб'єктів	Реалізується на локальному рівні окремими суб'єктами підприємництва
За об'єктом модернізації	Трудова	Передбачає зміни переважно трудової складової
	Соціальна	Передбачає зміни переважно соціальної складової
За варіантами	Альтернативна	Наявність кількох варіантів модернізації соціально-трудових відносин
	Безальтернативна	Наявність єдиного варіанта модернізації
За повнотою елементів	Часткова	Охоплює окремі сфери соціально-трудових відносин
	Повна	Охоплює усі сфери соціально-трудових відносин
За засобами реалізації	Інноваційна	Передбачає використання передових технологій та істотні інституціональні зрушення
	Стандартна	Здійснюється на вже сформованій економічній і соціальній базі
За соціально-економічними наслідками	Продуктивна	Сприяє покращенню індикаторів розвитку соціально-трудових відносин
	Деструктивна	Обумовлює погіршення індикаторів розвитку соціально-трудових відносин

Наразі в Україні відсутність достатньо мотивованого суб'єкта модернізації соціально-трудових відносин є очевидною, внаслідок чого в країні тривалий час зберігається низька продуктивність системи зайнятості населення, невисокі показники виробництва валового внутрішнього продукту, продукції промисловості та сільського господарства у розрахунку на одну особу, у порівнянні з такими країнами,

як Росія, Казахстан, Азербайджан, Білорусь. Для соціально-трудової сфери України це обертається монопольним становищем роботодавця, обмеженим вибором сфери докладання праці для найманих працівників, низькою вартістю їх робочої сили та слабким захистом її трудових прав.

Загальновизнано, що країни світу з високим рівнем соціально-економічного розвитку не відчують такої гострої потреби у модернізаційних перетвореннях, оскільки спираються на достатньо ефективно функціонуючу владу та громадянське суспільство, яке не тільки активно здійснює діагностику нагальних соціальних проблем, а й веде активний пошук нових рішень, стимулюючи тим самим владу до прийняття необхідних інституціональних рішень. Саме через постійну модифікацію функцій та повноважень інституційних структур відбувається формування потужного інституціонального капіталу, орієнтованого на прогресивні соціально-економічні зміни.

Інституціональне забезпечення відіграє вирішальну роль у реалізації можливостей продуктивної модернізації соціально-трудових відносин — саме від інституціонального середовища залежить прийняття або відторгнення суспільством тих чи інших змін. Збереження в Україні протягом тривалого часу інституціональної невизначеності сприяло швидкому перерозподілу національного багатства країни на користь олігархічних груп, значні економічні ресурси і суспільна власність по суті були виведені з матеріального виробництва та високотехнологічних секторів економіки в інші (фінансовий сектор, торгівля, послуги підприємцям) з швидким обігом капіталу, високою прибутковістю та нижчим фінансовим ризиком. Це обернулося для соціально-трудової сфери країни такими регресивними змінами, як втрата робочих місць для значної частки найманих працівників (так званих масових професій) у провідних, раніше конкурентоспроможних галузях спеціалізації української економіки, погіршенням умов праці та її охорони, поширенням неформальних трудових відносин.

Декларуючи цілі модернізації соціально-трудових відносин на інноваційних засадах, пріоритетність стимулювання інвестиційної діяльності та зайнятості у машинобудуванні, агропромисловому комплексі, транспортній інфраструктурі, фактично економічною практикою ми формуємо зовсім інші пріоритети та пропорції — наявні фінансові, матеріальні та людські ресурси перерозподіляються на користь сфер економічної діяльності з швидкою окупністю вкладень та високою рентабельністю операційної діяльності, тобто тих, що не орієнтовані на інноваційні завдання у соціально-трудовій сфері.

За 2001—2012 рр. в структурі інвестицій в основний капітал як основи створення стаціонарних робочих місць істотно знизилась частка промисловості та, відповідно, підвищилась питома вага будівництва, операцій з нерухомим майном, транспорту і зв'язку. В структурі іноземних інвестицій в країну частка інвестицій в ремонт автомобілів, побутових виробів є вдвічі вищою, ніж у будівництво, транспорт та зв'язок; вп'ятеро вищою, ніж інвестування сільського господарства, мисливства, сфери культури і спорту, надання комунальних та індивідуальних послуг. У країнах Центральної та Східної Європи переважну більшість проектів із залученням іноземних інвестицій реалізують саме у промисловому виробництві, стимулюючи його до інноваційного оновлення та створення додаткових робочих місць. Звертає на себе увагу гіпертрофований розвиток таких сфер економічної діяльності, як торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку — за темпами зростання зайнятих (збільшення їх частки у структурі зайнятих з 15,5% у 2000 р. до 24,0% у 2012 р.) вони

значно випереджають інші види економічної діяльності, поглинаючи значну частку випускників вищих навчальних закладів, яких професійно готували для інших сфер економічної діяльності, пропонуючи їм виконання достатньо простих трудових функцій. Водночас відбувається швидке зниження як абсолютних, так і відносних показників зайнятості у провідних галузях промисловості та сільського господарства.

Практика постсоціалістичних країн показала, що слабкість впливу державних інституцій на соціально-трудова сферу обумовлює появу неформальних груп нелегітимної діяльності з ознаками своєрідного соціального інституту (певна система цінностей, наявність матеріальної структури, спеціалізації і стійких зв'язків, задоволення певних потреб, обмін ресурсами), що вдаються до використання схем мінімізації податкових зобов'язань, рейдерства, порушення прав власності тощо. За таких умов лише коректне інституціональне втручання держави в соціально-трудова процеси, постійне вдосконалення законодавства, а також контроль з боку суспільства за його дотриманням упереджуватимуть появу небажаних ефектів.

Оцінюючи сучасні соціально-трудова відносини з позиції результативності взаємодії їх основних суб'єктів, доводиться визнати функціональне домінування державних інституцій, оскільки саме органи законодавчої влади, центральної виконавчої влади та органи місцевої влади здійснюють їх нормативно-правове забезпечення, визначають і затверджують соціально-трудова стандарти (насамперед, рівень мінімальної оплати праці та соціальних гарантій у трудовій сфері), здійснюють розробку відповідних програмних документів у сфері зайнятості та забезпечують реалізацію відповідної політики.

Їх домінуюча позиція як сильної сторони соціально-трудова відносин в українських реаліях нерідко посилюється досить своєрідними та нелегітимними методами, серед яких утворення неформальних альянсів з об'єднаннями роботодавців, що дає змогу досить потужно протистояти вимогам профспілок. Кінцевий результат такої соціальної взаємодії для переважної більшості українських громадян можна визначити як послаблення гарантій захисту прав та інтересів найманих працівників. На тлі таких небажаних явищ звичайним стало порушення норм трудового законодавства (табл. 2).

Таблиця 2. Порушення норм трудового законодавства у порядку цивільного судочинства в Україні, 2006–2011 рр.

Рік	Розглянуто справ, од.			Суми присуджені як стягнення, млн грн.
	Всього	з них із задоволенням позову	%	
2006	58893	37551	63,8	180,2
2007	41610	24930	59,9	110,7
2008	29051	16586	57,1	103,7
2009	32730	20093	61,4	175,8
2010	32108	17790	55,4	188,3
2011	24403	13721	56,2	144,4

Джерело: [7, с. 176–180].

Наразі відносини між державними інституціями та профспілковими об'єднаннями формуються здебільшого за зразком радянських часів, тобто значної залежності від державних інституцій, роботодавців, що володіють необхідними ресурсами для відстоювання власних інтересів та засобами впливу на інші сторони соціально-трудової взаємодії. Через швидке поширення в країні неформальної зайнятості інтереси значної частини найманих працівників по суті не представлено в процедурах соціального діалогу, внаслідок чого посилюється нерівність соціальних сил та можливостей у процесах соціально-трудової взаємодії.

У контексті цих проблем у найближчій перспективі в Україні необхідно забезпечити здійснення таких модернізаційних змін: досягнення паритетності представництва інтересів різних суб'єктів соціально-трудових відносин у системі соціального діалогу з певним обмеженням монопольного становище роботодавців, зокрема представників крупного капіталу; посилення позицій найманих працівників через підвищення мінімальних соціально-трудових стандартів, створення сприятливих умов праці та участі в управлінні; активізація діяльності незалежних профспілок, створення в організаціях із незадовільною роботою профспілкових об'єднань відповідних рад трудових колективів, унеможливлення виконання профспілковими об'єднаннями невластивих їм адміністративних функцій, що здебільшого відповідають інтересам роботодавців; створення умов для забезпечення поступової трансформації неформальної зайнятості у формальну на основі збільшення місткості офіційного сектору зайнятості населення, створення нових продуктивних робочих місць у пріоритетних сферах економічної діяльності; формування оптимальних галузевих, територіальних, секторних пропорцій зайнятості населення з метою обмеження надмірної концентрації ресурсів праці в певних сферах економічної діяльності та формування кадрового дефіциту — в інших; розвиток виробничої демократії; посилення публічного контролю за конфліктними ситуаціями у сфері соціально-трудових відносин, упередження практики порушення трудових прав суб'єктів, що взаємодіють у межах нестандартних форм зайнятості.

Сучасна модернізація соціально-трудових відносин в Україні повинна здійснюватися за програмно-цільовим підходом (альтернативним до проєктів революційної модернізації), з чітким визначенням алгоритму та механізму її реалізації, дієвих важелів та очікуваного економічного й соціального ефекту. Вочевидь, що головні цілі та завдання сучасної модернізації соціально-трудової сфери необхідно сконцентрувати, насамперед, на забезпеченні демократичного розвитку цих відносин на засадах законності, прозорості, легітимності та міжсуб'єктної паритетності. Враховуючи ці аспекти, система пріоритетних напрямів модернізації соціально-трудових відносин в реаліях української економіки та завдань формування соціального капіталу набуватиме такого вигляду:

- інституціоналізація відносин між працею і капіталом з метою обмеження, а надалі і подолання деструктивних процесів повного або часткового ігнорування норм трудового і податкового законодавства, соціальних гарантій, прав людини на гідну працю та відповідну винагороду за її результати;
- формування потужних мотиваційних засад розвитку соціально-трудових відносин з урахуванням функцій, повноважень і компетенцій державних органів управління, зобов'язань роботодавців, територіальних громад, найманих працівників, профспілкових об'єднань різних типів;

- створення на державному рівні надійного фінансово-кредитного механізму прискорення процесів модернізації соціально-трудових відносин в цілях концентрації необхідних ресурсів на її пріоритетних напрямках;
- пошук нових стабільних інвестиційних джерел створення нових високотехнологічних і продуктивних робочих місць у сфері матеріального виробництва та стимулювання підвищення якісних параметрів зайнятої робочої сили;
- імплементація окремих функцій регулювання соціально-трудових відносин, зокрема тих, що включають механізм визначення пріоритетів інвестування робочих місць на локальному рівні та завдання мінімізації безробіття, до повноважень та компетенції місцевої влади.

У контексті завдань модернізації соціально-трудових відносин слід звернути увагу на те, що наразі ці проблеми знаходяться поза увагою владних органів на регіональному та місцевому рівнях, хоча саме вони володіють необхідною для прийняття ефективних управлінських рішень інформацією щодо інвестиційного потенціалу створення нових робочих місць і специфіки структури економіки, кадрового потенціалу, розвитку підприємницьких структур тощо. На відміну від світової практики, формування сучасної регіональної соціальної політики, у тому числі у сфері соціально-трудових відносин, відбувається в Україні емпіричним шляхом, тобто здебільшого через пристосування до сформованої економічної ситуації.

В умовах циклічного економічного розвитку та необхідності обмеження бідності працюючого населення державна регіональна соціальна політика повинна мати більш високий рівень цільової спрямованості на процеси модернізації, враховуючи посилення диференціації та індивідуалізації трудової діяльності, значної регіональної та галузевої сегментації сформованої системи ринків, зростання територіальної мобільності робочої сили. Арсенал цієї політики повинен збагатитися принципово новими антикризовими важелями, орієнтованими на вирішення таких завдань, як зменшення довготривалого та прихованого безробіття, неповної та неформальної зайнятості населення, підтримка і сприяння соціальній адаптації проблемних категорій населення, створення належних соціально-економічних умов для реалізації трудового потенціалу економічно активного населення в усіх регіонах країни. Важливо розширити спектр превентивних профорієнтаційних послуг особам, що вивільняються внаслідок ліквідації або реструктуризації підприємств; активізувати проведення консультацій на підприємствах з питань трудового законодавства та надання працівникам повної інформації про наявність вільних робочих місць та можливостей працевлаштування в інших регіонах країни.

В Україні та її регіонах необхідно розробити та реалізувати на концептуально нових засадах сценарій продуктивної модернізації соціально-трудових відносин, тобто високорезультативної – такої, що забезпечуватиме максимально повне врахування економічних інтересів та соціальних потреб різних верств населення, а відтак, генеруватиме нові стимули для розвитку як суто трудової сфери, так і важливих для неї сфер суспільного життя (створення благодійних фондів, розвиток волонтерства, активізація діяльності громадських об'єднань). Вихідні принципи формування такої моделі наведено у табл. 3.

У цьому контексті важливого значення набуває посилення соціальної відповідальності держави, бізнесу, громадян за формування соціально етичних норм у трудовій сфері, що сприятиме врешті-решт підвищенню вартості робочої сили і захисту інтересів найманих працівників на основі досягнення компромісних рішень

між капіталом і працею. Необхідно через програмні механізми, прямий державний контроль, цінову та податкову політику забезпечити виконання важливих соціальних функцій роботодавців, пов'язаних зі створенням нових робочих місць, розширенням сфери продуктивної зайнятості найманих працівників зі збереженням їх професійного здоров'я, покращенням санітарно-гігієнічних умов праці тощо.

Таблиця 3. Принципи продуктивної модернізації соціально-трудових відносин

Принципи	Зміст
Пріоритетності національних інтересів у збереженні робочих місць та трудового потенціалу	Врахування і реалізація в соціально-економічних проектах національних інтересів щодо легітимності соціально-трудових відносин, збереження і розвитку трудового потенціалу, підвищення його конкурентоспроможності на основі техніко-технологічного оновлення діючих робочих місць та створення нових у реальному секторі економіки
Соціальної відповідальності суб'єктів соціально-трудових відносин	Активізація ефективного державного управління соціально-трудовою сферою, орієнтація бізнесу на суспільно корисну та екологічно безпечну діяльність, формування соціальної відповідальності за якість товарів та послуг
Соціальної безпеки, трудового протекціонізму	Мінімізація наявних ризиків у соціально-трудовій сфері (скорочення робочих місць у промисловості та сільському господарстві до критичного рівня, висока зайнятість у шкідливих умовах праці, заміщення вітчизняної робочої сили іноземною, її депрофесіоналізація та ін.) з метою захисту національного ринку праці, реінтеграції довгострокових безробітних, забезпечення соціально прийнятної рівня доходу для найбільш вразливих верств
Концептуальної визначеності напрямів модернізації на усіх рівнях управління	Формування системної ідеології модернізації соціально-трудових відносин з визначенням її цільової спрямованості, основних завдань, механізму реалізації, алгоритму здійснення та очікуваних соціально-економічних наслідків для різних верств населення
Збалансованості та цільової (антикризової і стабілізаційної) єдності основних засобів модернізації	Підпорядкованість основних інструментів модернізації соціально-трудової сфери (інвестиційних, інституціональних, мотиваційних, організаційних) сучасним завданням антикризової політики держави, їх узгодженість між собою та з іншими напрямками соціально-економічної політики
Комплексної диверсифікації напрямів модернізації	Розгалуження напрямів модернізації відповідно до структури соціально-трудових відносин, максимально повне охоплення соціально проблемних ланок (пов'язаних з винагородою за результати праці, охороною праці, додержанням норм договорів та угод)
Диференціації основних важелів механізму модернізації	Визначення на державному рівні конкретних інструментів, економічних важелів та заходів модернізації залежно від рівня управління, сфери економічної діяльності, форми зайнятості, соціально-демографічних груп населення
Субсидіарності у вирішенні соціально-трудових проблем	Чіткий розподіл функціональних обов'язків, повноважень між гілками виконавчої влади та господарюючими суб'єктами щодо забезпечення продуктивної зайнятості населення, реінтеграція довготривалих безробітних і соціально вразливих верств населення, вираженість рішень щодо зміни нормативно-правового забезпечення зайнятості населення, введення обов'язкової соціальної експертизи економічних проектів

Висновки. Сучасна модернізація соціально-трудових відносин вимагає розробки структурно цілісних, узгоджених за цілями, завданнями, інструментами концепції та стратегії її формування і реалізації, головним завданням якої є мобілізація необхідних ресурсів на її пріоритетних напрямках. Перехід через модернізацію на нову траєкторію розвитку соціально-трудових відносин потребує, насамперед, зміни економічної основи їх формування, представленої монополізованими секторами економіки, її моногалузевою структурою, низьким рівнем конкурентоспроможності галузей спеціалізації регіонів країни, невисоким розвитком інфраструктури. Водночас йдеться про необхідність зміни сучасних методів формування та реалізації державної соціально-економічної політики у напрямі стимулювання інвестицій у стаціонарні робочі місця, підвищення заінтересованості роботодавців у збільшенні місткості сфери докладання праці – з одного боку, та соціальної відповідальності суб'єктів соціально-трудових відносин – з другого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про стимулювання інвестиційної діяльності у пріоритетних галузях економіки з метою створення нових робочих місць» від 06.09.2012 р. № 5205-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5205-17>.]
2. Колот А.М. Соціальна політика в умовах глобалізації та лібералізації економічних відносин: здобутки, втрати, тенденції // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – № 1(9)/2008. – С. 9–22.
3. Лібанова Е.М. Модернізація економіки України в контексті соціальних викликів // Демографія та соціальна економіка. – 2011. – № 1(15)/2011. – С. 24–37.
4. Лібанова Е.М. Стратегічні пріоритети соціальної політики України на початку ХХІ століття // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – № 1(9)/2008. – С. 9–22.
5. Побережников И.В. Модернизация: теоретико-методологические подходы (Електронний ресурс) // Под ред. Л.И. Бородкина. – М., 2002. – С.146–168. Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/Labs/Ecohist/OB8/poberej.htm>
6. Piirainen T. Towards a New Social Order in Russia Transforming Structures in Everyday Life. University of Helsinki, 1997. – P. 242–272.
7. Сатаров Г. Прологомены к последней модернизации в России // Вопросы экономики. – 2011. – № 5. – С. 4–18.
8. Соціальні індикатори рівня життя населення. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 28.
9. Онищенко В. Модернізація як імператив розвитку України // Економіка України. – 2011. – № 7. – С. 4–14.
10. Филлюк Г. Соціально-економічні наслідки монополії: теоретичний і практичний аспекти / Г. Филлюк // Економіка України. – 2008. – № 1. – С.30–41.
11. Україна та країни СНД, 2010: стат. зб. / [відп. за вип. Н.О. Бегма]. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 28.
12. Україна та країни СНД, 2011: стат. зб. / [відп. за вип. О.А. Вишневська]. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – С. 28.

Стаття надійшла до редакції журналу 15.08.2013 р.

Т.А. Заяц

МОДЕРНИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНО-ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ: ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ПРИНЦИПЫ РЕАЛИЗАЦИИ

Модернизация социально-трудовых отношений — это процесс их обновления, приведения в соответствие с новыми требованиями адаптации к условиям социально-экономической нестабильности, цикличности экономического развития и необходимости сокращения социальных расходов. При этом трансформируются теоретические основы формирования разных форм модернизации социально-трудовых отношений под влиянием конституционно-правовой, институционально-экономической, культурной, технологической модернизации.

Современные трансформационные изменения в процессе развития социально-трудовых отношений представлены такими тенденциями: изменениями экономической основы их формирования в результате многочисленности субъектов предпринимательства, разнообразия форм их взаимодействия; незавершенности процессов институционального обеспечения модернизационных изменений; деградацией системы рабочих мест в реальном секторе экономики; отсутствием мотивированного субъекта модернизационных изменений в социально-трудовой сфере.

Курс на ускорение процесса обновления социально-трудовых отношений реализуется с определенными ограничениями, обусловленными бюджетным дефицитом, инвестиционной непривлекательностью рабочих мест, несбалансированностью процессов на рынке труда и неоптимальным перераспределением ресурсов труда между сферами экономической деятельности.

Рассматривая современные социально-трудовые отношения с позиции взаимодействия основных субъектов, необходимо отметить доминирование государственных институций, которые осуществляют их нормативно-правовое обеспечение, определяют социально-трудовые стандарты и разрабатывают соответствующие программы в сфере занятости.

В реалиях украинской экономики необходимо осуществлять вариант так называемой органической модернизации, предполагающей использование собственных ресурсов развития, с четким определением источников, механизма инвестиционного обеспечения, инновационных средств и видением ожидаемых социальных результатов. Продуктивная модернизация институционального характера должна предвидеть использование стратегий системного влияния на экономическое поведение субъектов этих отношений с целью усиления их заинтересованности в успешном осуществлении намеченных изменений.

Успешная модернизация социально-трудовых отношений в Украине предусматривает достижение политической консолидации общества, проведения эффективной экономической политики, ментального восприятия императива институциональной модернизации социально-трудовых отношений. В этих условиях современная социальная политика должна иметь более высокий уровень целевой ориентации на ускорение процессов модернизации.

В концептуальном отношении модернизация социально-трудовых отношений должна обеспечить: создание институционального пространства с надежными и согласованными между собой формальными и неформальными нормами, механизмами и инструментами; развитие социальной составляющей этих отношений с четко определенными ориентирами и задачами. Основные цели необходимо концентрировать на обеспечении демократического развития этих отношений на основе законности, легитимности и паритетности. Главными принципами такой модернизации должны быть: приоритетность национальных интересов в сохранении рабочих мест и трудового потенциала; социальная ответственность субъектов социально-трудовых отношений; социальная безопасность и трудовой протекционизм, сбалансированность и целевое единство методов и инструментов модернизации, диверсификация ее направлений.

Ключевые слова: модернизация социально-трудовых отношений, формы модернизации, взаимодействие субъектов, политика модернизации, принципы и направления модернизации социально-трудовых отношений.

T.A. Zayats

MODERNIZATION OF SOCIAL AND LABOUR RELATIONS: DIRECTIONS AND PRINCIPLES

Modernization of social and labour relations is a process of their renewal and bringing into compliance with new requirements for adaptation to conditions of socio-economic instability, cyclicity of economic growth and need to reduce social spending. Theoretical foundations of generation of different forms of social and labour relations modernization are changing under such conditions, influenced by constitutional, legal, institutional, economic, cultural and technologic modernization.

The modern transformational changes in the course of social and labour relations development are presented by such tendencies: changes in economic base of their formation as a result of business entities multiplicity, diversity of interaction forms between them, incompleteness of institutional provision of modernization changes, degradation of workplaces system in real economy, absence of motivated entity of modernization changes in the sphere of social and labour relations.

The implementation of the course for renewal of social and labour relations is being carried out with some limitations due to fiscal deficit, unattractiveness of workplaces to investors, processes imbalance on the labour market and suboptimal redistribution of resources between the spheres of business activities.

Considering the current social and labour relations from the perspective of main entities interactions it is necessary to note the dominance of state institutions, which provide regulatory support for them, define social and labour standards and develop relevant programs in the employment sector.

In the realities of the Ukrainian economy it is necessary to implement the option of the so called «organic modernization», involving the use of domestic resources of development with clear definition of sources and mechanism of investment support, innovative means and vision of estimated social results. Efficient institutional modernization should anticipate the use of strategies of systemic impact on the economic behaviour of these relations entities in order to reinforce their interest in the success of the planned changes.

Successful modernization of social and labour relations in Ukraine aims to achieve political consolidation of society, effective economic policy, mental perception of imperative of institutional social and labour relations modernization. Under these conditions the modern social policy should have a higher level of target orientation on acceleration of modernization processes.

Conceptually the modernization of social and labour relations should provide: the institutional space formation with reliable and consistent formal and informal norms, mechanisms and tools; the development of social component of relations with clearly defined benchmarks and targets. Main objectives should be focused on ensuring the democratic development of these relations based on the rule of law, legitimacy and parity. The main principles of such modernization are: priority of national interests in preservation of workplaces and labour potential; social responsibility of representatives of social and labour relations; social security and labour protection; harmony and target unity of methods and tools for modernization, diversification of its directions.

Key words: *modernization of social and labour relations, forms and directions of modernization, interaction between entities, policy of modernization, principles and directions of modernization of social and labour relations.*

УДК 331.2+316

Ю.М. ХАРАЗІШВІЛІ,

д-р екон. наук, старш. наук. співроб., голов. наук. співроб.
Національного інституту стратегічних досліджень
при Президентіві України
E-mail: yuri_mh@ukr.net

О.П. КОВАЛЬ,

д-р екон. наук, старш. наук. співроб., зав. сектору
Національного інституту стратегічних досліджень
при Президентіві України
E-mail: koval_alx@niss.gov.ua

І.М. НОВАК,

канд. екон. наук, старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.
Інституту демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: novak@idss.org.ua

МОЖЛИВОСТІ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ В УКРАЇНІ: ПЕРЕРОЗПОДІЛ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ¹

Здійснено аналіз сучасної ситуації щодо «тіньової» заробітної плати в Україні та готовності суспільства до її легалізації. Визначено основні заходи, спрямовані на легалізацію заробітної плати за рахунок перерозподілу соціальної відповідальності держави, роботодавців і працівників стосовно формування ресурсів системи соціального забезпечення, розраховано можливий економічний ефект від легалізації заробітної плати.

Ключові слова: заробітна плата, «тіньова» економіка, соціальна відповідальність, легалізація, соціальний діалог, система соціального захисту.

Вступ. «Тіньова» заробітна плата є джерелом формування низки загроз у сфері економічної та соціальної безпеки, вона спонукає суб'єкти економічної діяльності до стихійного встановлення власних правил здійснення господарських операцій, не-легітимних практик у сфері оплати праці, за яких регуляторна і контрольна функції

¹ Статтю підготовлено за результатами Круглого столу «Перспективи легалізації заробітної плати», який провели 4 червня 2013 р. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України та Федерація профспілок України.

держави заміщуються неформальними угодами між учасниками. В свою чергу, дефіцит соціальної відповідальності та недостатній рівень виконання соціальних зобов'язань унеможливають розбудову країни як соціальної держави, реалізацію ефективної соціальної політики, етичне ведення бізнесу.

Аналіз досліджень і публікацій. Фундаментальний внесок у дослідження заробітної плати зробили відомі представники класичних шкіл економічної думки Д. Кейнс, К. Маркс, А. Маршалл, А. Маслоу, А. Оукен, П. Самуельсон, А. Смит, Д. Рикардо та ін. Актуальні проблеми оплати праці досліджували А. Аткинсон, Дж. Данлоп, У. Тейлор, Р. Фрімен. На теренах СНД та в Україні теоретичні проблеми оплати праці набули розвитку у роботах Д. Богині, Є. Капустіна, Ю. Кокіна, А. Колота, Н. Кузнецової, Е. Лібанової, В. Онікієнка, Л. Ржаніциної, С. Струмиліна, Т. Чашіної, Р. Яковлева й ін.

«Тіньова» економіка та «тіньова» заробітна плата є предметом наукових досліджень В. Базилевича, А. Базиліук, Н. Бокун, З. Варналія, М. Гільтмана, Е. Гонтмахера, І. Кляшкіна, Д. Макарова, Є. Шестакової, Ф. Шнайдера, Є. Ясіна й ін. Питання легалізації заробітної плати за допомогою інструментів державного регулювання висвітлюються у працях Н. Волгіна, Р. Капелюшнікова, В. Роїка та ін. Проблеми розвитку соціальної відповідальності знайшли відображення в роботах М. Вдовіна, Л. Вітківської, Т. Гейнеса, О. Лазоренко, Н. Сімченко, О. Осинської, А. Россі, І. Сенякіна й ін.

Невирішені раніше проблеми. Питання ефективності механізмів легалізації заробітної плати за рахунок перерозподілу соціальної відповідальності у системах соціального забезпечення залишаються достатньо дискусійними в умовах нестабільності національних економік, що виникла під впливом кризових явищ та об'єктивних чинників, пов'язаних з вичерпанням можливостей екстенсивного розвитку індустріального суспільства споживання за рахунок збільшення обсягів виробництва. В свою чергу, уповільнення економічного зростання, а в ряді випадків — його від'ємні чи нульові значення, обмежують можливості зростання заробітної плати та/або податкового навантаження на неї. За таких умов ідеї перерозподілу соціальної відповідальності часто розглядають як спроби «демонтажу» соціальної держави.

Метою даного дослідження є аналіз та оцінка можливостей легалізації заробітної плати в Україні шляхом перерозподілу соціальної відповідальності щодо формування ресурсів системи соціального забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Основним стимулом звернення до «тіньових» операцій є можливість отримання більш високого прибутку, ніж у легальний спосіб, тому відсутність адекватних умов прибуткової діяльності у сфері легального підприємництва веде до збереження привабливості «тіньової» економіки. Виходячи з даних про зайнятість Державної служби статистики України, у 2012 р. рівень тінізації економіки України, за розрахунками авторів з використанням аналітичної макроекономічної моделі загальної економічної рівноваги АЛЬФА (модель ЗЕР АЛЬФА) [1], становив 35% від офіційного ВВП. На відміну від статистично визначеного рівня зайнятості (за даними спеціального вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності Держстату України), що має певний вплив суб'єктивного чинника, урахування зайнятості, визначеної за рівності вартості граничної продуктивності праці та номінальної ставки заробітної плати, збільшує оцінку рівня тінізації економіки до 41,5% і свідчить про наявність значного потенціалу економічного зростання.

Загалом, позитивним моментом є низхідний тренд рівнів тінізації економіки та заробітної плати. Втім, обсяги «тіньової» заробітної плати постійно зростають і, за авторськими модельними розрахунками, становлять 125,0 млрд грн, хоча темпи цього зростання є менш динамічними, ніж у середньої заробітної плати [2].

Зниження частки «тіньової» економіки матиме наслідком збільшення надходжень до бюджетів усіх рівнів, створення додаткових ресурсів для державного регулювання у сфері реалізації цільових соціальних програм та перерозподілу доходів населення, що є важливим для національної економіки редистрибутивного типу з високим ступенем перерозподілу.

До економічних заходів легалізації заробітної плати традиційно відносять зменшення та перерозподіл податкового навантаження між базовими інституціональними суб'єктами ринку праці – державою, роботодавцями і працівниками, зокрема щодо участі у формуванні фінансових ресурсів системи соціального захисту. Сьогодні в Україні більше половини від загального обсягу фінансових надходжень до цієї системи становлять внески роботодавців, ще близько 36% надходжень – бюджетні трансферти, а внески застрахованих осіб складають лише близько 8% (табл. 1).

Хоча частка бюджетних трансфертів у фінансових надходженнях до системи соціального захисту в Україні та країнах ЄС є майже однаковою, слід враховувати, що прямі податки з доходів населення відіграють значно меншу роль у формуванні бюджету країни, ніж у країнах ЄС [5, с. 294–295].

В економічно розвинених країнах ЄС, за даними Ф. Шнайдера (Schneider, Friedrich) [8], рівень тінізації економіки складає 10–25% офіційного ВВП, а частка оплати праці у випуску продукції, за розрахунками авторів, знаходиться в межах 0,26–0,32. У 2012 р. в Україні частка оплати праці у випуску продукції становила близько 0,22. З урахуванням цього, моделювання можливого ефекту заходів з легалізації заробітної плати може бути здійснено виходячи з таких умов:

- збільшення частки оплати праці у випуску продукції до мінімального рівня країн ЄС (0,26);
- зменшення єдиного соціального внеску (ЄСВ) з 36,76%–49,7% від бази нарахування (залежно від виду платника та класу професійного ризику виду діяльності) до 18%;
- підвищення податку на доходи фізичних осіб до 19,7%.

Таблиця 1. Структура надходжень до системи соціального захисту в Україні та країнах ЄС у 2009–2011 рр., %

Соціальні внески	2009		2010		2011	
	Україна	ЄС-27	Україна	ЄС-27	Україна	ЄС-27
Роботодавців	59,1	36,4	54,1	36,3	54,7	н.д.
Державного бюджету	35,7	39,6	36,4	39,8	36,3	н.д.
Застрахованих осіб	5,1	20,1	8,7	20,1	8,5	н.д.
Інші	0,1	3,9	0,8	3,8	0,5	н.д.

н.д. – немає даних.

Джерела: [3, с. 100–101], [4], [5], [6, с. 294–295], [7, с. 124–125, 146–147].

В якості базової моделі прогнозування та діагностики стану соціально-економічного розвитку України автори застосовують модель ЗЕР АЛЬФА [1], що ґрунтується на системному підході з використанням передових ідей неокейнсіанської, неокласичної та монетаристської теорій і включає три підсистеми:

«*модель функції сукупного попиту*», що складається з моделей ринку товарів та послуг, ринку грошей і валютного ринку;

«*модель функції сукупної пропозиції*», що включає моделі виробництва у вигляді виробничої функції та ринку праці;

«*загальної економічної рівноваги*», що визначає взаємодію функцій сукупного попиту і сукупної пропозиції для ендогенного обчислення реального валового регіонального продукту (ВРП) та дефлятора ВВП, є моделлю керованого економічного зростання, тобто визначає умови досягнення бажаних темпів економічного зростання.

Функція сукупного попиту $Q_t^D(P_t)$ (залежність номінального ВВП від зміни загального рівня цін P) визначається шляхом спільного рішення системи рівнянь моделі ринку товарів і послуг та моделі ринку грошей при заданому обмінному курсі при різних значеннях P :

$$\begin{cases} Q_t^D = F[C_t(Y_t^V, Y_{t-1}^V, T), G_t, E_t(e_t), Z_t(Q_t^D, e_t), I_t(i_t)] & \text{— уравнение линии IS;} \\ Q_t^D = F[M_t, P_t, i_t] & \text{— уравнение линии LM;} \\ Q_t^D = Q_t^D(P_t) & \text{— IS – LM модель,} \end{cases} \quad (1)$$

де C_t — споживання домогосподарств; Y_t^V — наявний дохід домогосподарств;

Y_{t-1}^V — наявний дохід попереднього періоду; T — всі податки (доходи зведеного бюджету); G_t — видатки зведеного бюджету (розподіляються в моделі на державне споживання C_g та державні інвестиції I_g); E_t — експорт товарів і послуг; e_t — обмінний курс гривня/долар США; Z_t — імпорт товарів і послуг; I_t — інвестиції; i_t — ставка рефінансування НБУ; M_t — пропозиція грошей (грошовий агрегат M_2 або M_3); P_t — дефлятор ВВП.

Функція сукупної пропозиції $Q_t^S(P_t)$ (залежність реального ВВП від зміни дефлятора ВВП) визначається шляхом спільного рішення системи рівнянь моделі ринку праці та моделі виробництва у вигляді виробничої функції при варіюванні P :

$$\begin{cases} V_t = e^{\gamma} L_t^{\alpha} K_t^{1-\alpha} = e^{\gamma} [\xi_t N_t^D(P_t) \frac{W_t}{P_t} k_m]^{\alpha} [\theta_t(I_t) K_t(K_{t-1}, I_{t-1}, A_{t-1}, P_{t-1})]^{1-\alpha}, \\ Q_t^S = \sigma_t V_t(P), \end{cases} \quad (2)$$

де V_t — випуск продукції; P_t — дефлятор ВВП; e^{γ} — науково-технологічний прогрес; γ — темп НТП; L — затрати праці; K_z — затрати завантаженого капіталу; α — коефіцієнт еластичності; ξ_t — статистичний коефіцієнт зайнятості: частка найманих працівників плюс інша категорія зайнятих, приведених до еквівалента найманих працівників у загальній чисельності зайнятих в економіці; N^D — оптимальний попит на працю; W — середньорічна номінальна заробітна плата найманих працівників;

k_n — коефіцієнт соціальних нарахувань на заробітну плату; ϑ — коефіцієнт завантаження капіталу; I_t — інвестиції; K_t — переоцінена на дефлятор ВВП вартість капіталу; A_{t-1} — споживання основного капіталу в попередньому періоді; σ — частка ВВП у випуску (коефіцієнт технології виробництва).

Оскільки ані сукупний попит, ані сукупна пропозиція окремо не визначають рівноваги в економіці, тому що обчислюються при заданому рівні цін, загальна рівновага в економіці може бути знайдена тільки у взаємодії всіх економічних суб'єктів на всіх агрегованих ринках. В аналітичному вигляді загальна економічна рівновага записується у формі трансцендентного рівняння, рішенням якого є дефлятор ВВП (P) і реальний ВВП:

$$Q_t^D(P_t)/P_t - Q_t^S(P_t) = 0 \quad (3)$$

Слід зазначити, що поняття рівноваги в економіці є специфічним. Під впливом зовнішніх та/або внутрішніх чинників економічна система постійно змінює свій стан рівноваги. При цьому, на відміну від технічних систем, економічна система не повертається до попереднього стану рівноваги під впливом збурень, а переходить у новий стан рівноваги з новими якісними характеристиками — кращими або гіршими. Тим часом рівновага (відповідність сукупного попиту сукупній пропозиції) існує в кожний період часу через рівень цін — тобто рівновага є динамічною через зміну загального рівня цін.

Саме така побудова моделі, де економічне зростання та інфляція (дефлятор ВВП) є ендегенними параметрами, забезпечує широту функціональних можливостей, тобто емерджентні властивості моделі при оцінці стану і прогнозуванні соціально-економічного розвитку країни, регіонів і основних видів економічної діяльності. Кожен з напрямів включає перелік завдань, що вирішуються, а саме:

- *математичний розрахунок* (а не результат трендової екстраполяції) інтегрального показника інфляції в економіці країни — дефлятора ВВП і темпів зростання на майбутні періоди за умови загальної економічної рівноваги;
- *прогнозування* соціально-економічного розвитку на коротко-, середньо- та довгострокову перспективу і сценарний аналіз можливих варіантів розвитку;
- *діагностику економічного стану* — розрахунок інтегральних індексів соціального, економічного і соціально-економічного розвитку, рівня оплати праці у випуску, потенційного ВВП повного завантаження макрочинників, коефіцієнта завантаження капіталу, оптимального попиту і пропозиції праці, природного рівня безробіття, рівня і ступеня інноваційності, темпів науково-технологічного прогресу, «тіньових» ВВП, заробітної плати, зайнятості, проміжного споживання й енергоспоживання;
- *обґрунтування точок впливу* політики стимулювання економічного зростання;
- *синтез* керуючих впливів для забезпечення заданих показників економічного зростання та інфляції (таргетування макропоказників).

Використання моделі ЗЕР АЛЬФА на макрорівні дає змогу отримати такі результати (табл. 2).

Таблиця 2. Можливий ефект заходів з легалізації заробітної плати

Показник	Фактичний стан (2012 р.)	Після заходів з легалізації заробітної плати
1	2	3
Номинальний ВВП, млрд грн	1408,9	1549,2
Темп росту, % до попереднього періоду	100,2	105,8
Дефлятор ВВП, % до попереднього періоду	108,0	112,4
Тіньовий ВВП, млрд грн	493,5	400,0
Рівень тінізації економіки, % до ВВП	35,0	25,8
Рівень тінізації заробітної плати, % до середньої заробітної плати	65,1	47,0
Середня заробітна плата, грн	3025,0	3900,0
Середня заробітна плата після оподаткування, грн	2462,0	2992,0
«Тіньова» заробітна плата, грн	1969,0	1832,0
Рівень «тіньової» зайнятості, %	16,5	12,8
Обсяг «тіньової» зайнятості, млн осіб	3,5	2,6

Джерело: авторські розрахунки за допомогою моделі ЗЕР «Альфа» на підставі офіційних статистичних даних Держстату України [2].

Таблиця 3. Динаміка доходів базових інституціональних суб'єктів ринку праці в результаті заходів з легалізації заробітної плати

Показники	Дохід (вихідний стан)	Оптимістичний сценарій		Песимістичний сценарій	
		дохід	зміна (3-2)	дохід	зміна (5-2)
1	2	3	4	5	6
Сумарний дохід найманих працівників (офіційний і «тіньовий»), млрд грн	796,5	869,6	73,1	772,1	-24,4
Сумарний прибуток роботодавців, млрд грн	306,1	336,6	30,5	376,1	70,0
Дохід держави (податок на прибуток і податок на доходи фізичних осіб), млрд грн	132,4	191,9	59,5	169,2	36,8
Дохід ПФУ, млрд грн	190,8	139,8	-51,0	108,4	-82,4
Дохід фондів ЗОДСС, млрд грн	32,8	42,3	9,5	32,9	0,0
Дохід умовного конвертаційного центру, млрд грн	28,2	26,3	-1,9	28,9	0,0

Джерело: авторські розрахунки за допомогою моделі ЗЕР «Альфа» на підставі офіційних статистичних даних Держстату України [2].

Згідно з модельними розрахунками, реалізація пропонованих заходів з легалізації заробітної плати дозволяє очікувати зменшення «тіньового» ВВП на 18,9%, рівня тінізації економіки – майже на 10% (до ВВП), «тіньової» заробітної плати – на 7%, скорочення рівня й обсягу «тіньової» зайнятості на 3,7 в.п. та 25,7% відповідно, а також збільшення номінального ВВП на 10,0%, середньої заробітної плати на 28,9%, зокрема на 21,5% після її оподаткування.

Базовими інституціональними суб'єктами ринку праці на макрорівні є держава (бюджети усіх рівнів), роботодавці, наймані працівники, Пенсійний фонд України (ПФУ) та інші фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування (ЗОДСС), а також суб'єкти, які здійснюють «тіньові» операції конвертації безготівкових коштів у готівку (умовний конвертаційний центр). За оптимістичним сценарієм за умови виконання учасниками взятих на себе зобов'язань, у вигрaші залишаються всі суб'єкти, крім ПФУ та умовного конвертаційного центру (табл. 3).

Втім, додатковий дохід держави перевищує втрати ПФУ, відтак, останні можуть бути компенсовані за рахунок відповідного перерозподілу коштів.

Песимістичний сценарій виходить з припущення, що держава виконує взяті на себе зобов'язання, тоді як роботодавці не підвищують заробітну плату. Підставою для цього є відсутність прямих механізмів впливу держави на бізнес. За таких умов у програші залишаються працівники і ПФУ, причому втрати ПФУ значно перевищуватимуть додаткові доходи держави. Навіть якщо остання спрямує весь додатковий дохід на покриття втрат ПФУ, необхідною буде додаткова дотація в розмірі 45,6 млрд грн, відповідно має бути визначено додаткове джерело коштів для цієї дотації. Вочевидь, для роботодавців більш вигідним є песимістичний сценарій, тому досягнення істотного ефекту від заходів з легалізації заробітної плати можливо лише за умови одночасного і повного виконання зобов'язань усіма суб'єктами.

Результати соціологічних досліджень громадської думки з питань легалізації заробітної плати свідчать про зростання готовності суспільства до розв'язання цієї проблеми. Так, за даними опитувань рекрутингового порталу Superjob.ua (1,6 тис. осіб економічно активного населення України старше 18 років), проведених у жовтні–листопаді 2007 р. та січні–лютому 2011 р., практично дві третини респондентів абсолютно не бентежила робота за заробітну плату «в конверті» [9]. Однак у вересні 2011 р. результати Всеукраїнського національного дослідження громадської думки «Ставлення українців до проблеми легалізації заробітної плати» [10], здійсненого Research & Branding Group®, показали, що для 72% опитаних важливо отримувати офіційну заробітну плату, а кожен другий респондент (52%) готовий вимагати виплати саме такої заробітної плати від свого роботодавця. Урядові ініціативи щодо легалізації заробітної плати загалом позитивно сприймає близько 70% респондентів, незважаючи на наявність у них очікувань щодо зниження реальної заробітної плати внаслідок їх реалізації. При цьому 29% опитаних вважають, що легалізація заробітної плати має здійснюватися шляхом економічного стимулювання через зменшення податкового навантаження на фонд заробітної плати, і ще 26% – пропонують поєднувати економічне стимулювання з посиленням відповідальності роботодавців за виплату заробітної плати «в конверті». Легалізацію заробітної плати вважали необхідною 89% опитаних з 1246 зареєстрованих користувачів сайту head hunter.ua [11], при цьому більшість респондентів (69%) висловились за зміну підходів до оплати праці.

Висновки. Розрахунки з використанням моделі ЗЕР АЛЬФА доводять можливість на макрорівні позитивного ефекту від заходів з легалізації заробітної плати за умов збільшення частки оплати праці у випуску продукції до мінімального рівня країн

ЄС, зменшення ЄСВ та підвищення податку на доходи фізичних осіб. Це дасть змогу отримати додаткові надходження до бюджетів усіх рівнів і системи соціального захисту, а також більш рівномірно розподілити соціальну відповідальність між основними учасниками системи соціального забезпечення.

Українське суспільство усвідомлює необхідність легалізації заробітної плати та пріоритетність застосування для цього економічних механізмів, більш результативних порівняно з адміністративними заходами відповідальності. Однак ефективність цих механізмів може бути забезпечена лише за умови розвитку і зміцнення взаємодії базових інституціональних суб'єктів ринку праці (держави, роботодавців і працівників,) на принципах соціальної відповідальності та соціального діалогу, зокрема щодо дотримання досягнутих взаємних домовленостей з легалізації заробітної плати.

З урахуванням вищевикладеного, перспективи подальших наукових розвідок будуть охоплювати дослідження економічних механізмів розподілу соціальної відповідальності у суспільстві в умовах нестабільності національних економік, що склалася під впливом кризових явищ та об'єктивного вичерпання екстенсивних можливостей розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Харазішвілі Ю.М.* Теоретичні основи системного моделювання соціально-економічного розвитку України / Ю.М. Харазішвілі. — К.: ТОВ «ПоліграфКонсалтинг», 2007. — 324 с. — (Моногр.).
2. *Харазішвілі Ю.М.* Тіньова зайнятість та тіньова оплата праці в Україні: оцінки та прогнози / Харазішвілі Ю.М. — Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): наук. журн. — К.: НАУ, 2011. — № 4.Т 1. — С. 171–182.
3. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки (колективна монографія) / [Лібанова Е.М., Макарова О.В., Курило І.О. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2012. — 320 с.
4. Національні рахунки соціального захисту України у 2009 році: Стат. бюл. / Відп. за вип. І.В. Калачова. — К.: Держкомстат, 2010. — 120 с.
5. Social protection receipts by type. Веб-сайт Євростату [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plug-in=1&pcode=tps001-08&language=en>
6. Gross domestic product at market prices. Веб-сайт Євростату [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tec00001&language=en>
7. Національні рахунки соціального захисту України у 2011 році: Стат. бюл. / Відп. за вип. І.В. Калачова. — К.: Держкомстат, 2012. — 166 с.
8. *Schneider, F.* Shadow Economies and Corruption All Over the World: Revised Estimates for 120 Countries / Schneider Friedrich., Andreas Buehn // Economics. The Open-Access, Open-Assessment E-Journal 1 (2007-9) version 2, <http://www.econovics-ejournal.org/economics/journalarticles/2007-9>
9. Работать за «черную» зарплату согласны 63% экономически активных украинцев. Опрос рекрутингового портала Superjob.ua. 09.02.2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://biz.liga.net/karera/all/novosti/2042246-bolshinstvo-ukraintsev-soglasny-na-chernuyu-zarplatu.htm>
10. Отношение украинцев к проблеме легализации заработной платы [Електронний ресурс]. — 2011. — 30 сентября — Режим доступу: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/7975/>
11. «Белые воротнички» получают серую зарплату [Електронний ресурс]. — 2012. — 2 августа — Режим доступу: <http://hh.ua/article.xml?articleId=12567>

Стаття надійшла до редакції журналу 15.08.2013 р.

Ю.М. Харазішвілі, А.Ф. Коваль, І.Н. Новак

ВОЗМОЖНОСТИ ЛЕГАЛИЗАЦИИ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ В УКРАИНЕ: ПЕРЕРАСПРЕДЕЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

«Теневая» заработная плата является источником формирования комплекса угроз в сфере экономической и социальной безопасности, она мотивирует субъекты экономической деятельности к стихийному установлению собственных правил ведения хозяйственных операций, нелегитимных практик в сфере оплаты труда, при которых регуляторная и контрольная функции государства замещаются неформальными соглашениями между участниками. В свою очередь, дефицит социальной ответственности и недостаточный уровень выполнения социальных обязательств делают невозможным развитие страны как социального государства, реализацию эффективной социальной политики, этичное ведение бизнеса.

Вопросы эффективности механизмов легализации заработной платы за счет перераспределения социальной ответственности в системах социального обеспечения остаются достаточно дискуссионными в условиях нестабильности национальных экономик, возникшей под влиянием кризисных явлений и объективных факторов, связанных с исчерпанием возможностей экстенсивного развития. Целью данного исследования являются анализ и оценка возможностей легализации заработной платы в Украине путем перераспределения социальной ответственности относительно формирования ресурсов системы социального обеспечения.

Следствием снижения части «теневой» экономики будет увеличение поступлений в бюджеты всех уровней, формирование дополнительных ресурсов для государственного регулирования в сфере реализации целевых социальных программ и перераспределения доходов населения, что является важным для национальной экономики редистрибутивного типа с высокой степенью перераспределения.

К экономическим мерам легализации заработной платы традиционно относятся уменьшение и перераспределение налоговой нагрузки между базовыми институциональными субъектами рынка труда — государством, работодателями и работниками, в частности, по поводу участия в формировании финансовых ресурсов систем социальной защиты.

Расчеты с использованием модели общего экономического равновесия АЛЬФА доказывают возможность получения на макроуровне положительного эффекта от мер по легализации заработной платы, при условии увеличения доли оплаты труда в выпуске продукции до минимального уровня стран ЕС, уменьшения Единого социального взноса и повышения налога на доходы физических лиц. Это даст возможность получить дополнительные поступления в бюджеты разных уровней, а также более равномерно распределить социальную ответственность между основными участниками системы социального обеспечения.

Украинское общество осознает необходимость легализации заработной платы и приоритетность использования для этого экономических механизмов, более результативных по сравнению с административными мерами ответственности. Однако эффективность этих механизмов может быть обеспечена только при условии развития и укрепления взаимодействия базовых институциональных субъектов рынка труда (государства, работодателей и работников) на принципах социальной ответственности и социального диалога, в частности, по поводу выполнения достигнутых взаимных договоренностей по легализации заработной платы.

Ключевые слова: *заработная плата, «теневая» экономика, социальная ответственность, легализация, социальный диалог, система социальной защиты.*

Y.M. Kharazishvili, A.F. Koval, I.M. Novak

THE POSSIBILITIES OF LEGALIZATION OF WAGES IN UKRAINE: REDISTRIBUTION OF SOCIAL RESPONSIBILITY

The shadow wage is a source of a number of threats to economic and social security, it encourages economic agents to set their own rules of business transactions, illegitimate practices in the area of remuneration under which regulatory and control functions of the state are replaced by informal agreements between the parties.

The lack of social responsibility and lack of fulfillment of social obligations make it impossible to build the country as a welfare state, implement effective social policies and business ethics.

The issues of efficiency mechanisms of legalization of wages due to the redistribution of social responsibility in the social security system are quite controversial in the unstable national economies under the impact of the crisis and the objective factors related to the exhaustion of extensive development opportunities. The aim of this research is to analyze and to estimate the possibilities for the legalization of wages in Ukraine through redistribution of social responsibility in relation to the social security system resources formation.

Reduction of the shadow economy can provide increased budget revenues of all levels, creating additional resources for state regulation in the field of targeted social programs and redistribution of income, which is important for the national economy with a high level of redistribution.

Reduction and redistribution of the tax burden between the basic institutional subjects of the labor market — state, employers and employees, including the participation in shaping the financial resources of the social security system — are traditionally considered as the main economic activities for legalization of wages.

Calculations using the model of general economic equilibrium ALFA demonstrate the possibility of obtaining a positive effect on the macro level thanks to the measures to legalize of wages provided an increase of the share of wages in output to the minimum level of the EU, increase of the personal income tax, and reduction of the unified social tax. This will allow obtaining additional budget revenues of all levels, and more even distribution of social responsibility among the main participants of this system.

Ukrainian society is aware of the need for legalization of wages and prioritizes the use of more effective economic instruments compared to administrative measures of responsibility. However, the effectiveness of these mechanisms can be only ensured by the development and strengthening of the interaction of basic institutional actors (workers, employers and the state) on the principles of social responsibility and social dialogue, including the compliance with the achieved mutual agreements on the legalization of wages.

Key words: wage, «shadow» economy, social responsibility, legalization, social dialogue, social protection system.

Цією статтею ми відкриваємо дискусію з приводу майбутнього розвитку пенсійної системи в Україні. Думки авторів статей, опублікованих у цьому розділі, можуть не збігатися з позицією редколегії журналу.

УДК 368.914:364.35

Ю.О. ШКЛЯРСЬКИЙ,

канд. екон. наук, доц.

Миколаївського регіонального інституту розвитку людини вищого навчального закладу Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»,

І.Ю. ШКЛЯРСЬКА,

канд. наук з держ. управ., начальник відділу

пенсійного реформування департаменту

пенсійного забезпечення Пенсійного фонду України

E-mail: nikolann@list.ru

ЗМІНА ПІДХОДІВ ДО ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Стаття присвячена обґрунтуванню необхідності застосування принципово іншого підходу до забезпечення стабільного наповнення бюджету, з якого виплачуються пенсії сучасним пенсіонерам, шляхом зміни основного джерела його наповнення, а саме справляння пенсійних внесків з фонду оплати праці підприємства на податок, у вигляді відрахувань до бюджету пенсійної системи визначеного відсотку від виручки (обороту) даного підприємства.

Ключові слова: пенсійна система, пенсійне страхування, пенсійна реформа, пенсійні внески, бюджет пенсійної системи України.

Постановка проблеми. Нині в Україні стан функціонування пенсійної системи незадовільний. Це, в свою чергу, обумовило необхідність проведення пенсійної реформи, основною метою якої є забезпечення достойного рівня життя громадянам, котрі протягом свого трудового життя сплачували пенсійні внески, не приховуючи своїх трудових доходів. Україна належить до держав зі старіючим населенням, що обумовлює систематичне погіршення співвідношення між чисельністю громадян працездатного і непрацездатного віку.

Сьогодні в Україні налічується 13,7 млн пенсіонерів. Причому на 88 пенсіонерів припадає 100 осіб, що сплачують пенсійні внески. За прогнозними розрахунками, в 2025 р. один працюючий утримуватиме одного пенсіонера, а в 2050 р. вже буде 125 пенсіонерів на 100 працюючих [6].

Зберігається низький рівень пенсійного забезпечення більшості осіб, що досягли пенсійного віку. Понад дві третини пенсіонерів отримують пенсії до 1 тис. грн. У 2010 році з держбюджету на покриття дефіциту бюджету Пенсійного фонду України було виділено майже 27 млрд гривень [1].

Видатки на пенсійне забезпечення вже сягнули 16,3 % ВВП. При цьому не слід забувати, що розмір пенсійних внесків становить не менш ніж 35% від фонду оплати праці (33,2 % сплачує роботодавець і 2% — працівник). А якщо взяти всі соціальні фонди, а їх ще три, крім пенсійного, то навантаження на фонд заробітної плати в середньому становить 41,2 %. Це, як мінімум на 5–6 % більше порівняно з іншими країнами. Так, в Росії з 2011 року — 34 %, Білорусі — 36 %, Казахстані — 26 %, Естонії — 35 %, Угорщині — 26,5%, Франції — 24%, Чехії — 28%, Швеції — 18,9%, Великобританії — 23,8 %, Сполучених Штатах Америки — 15,4 %, а в Канаді взагалі навантаження на роботодавців і на працівників становить 9,9%. Проте в Україні й цього недостатньо для покриття пенсійних видатків [4].

Вирішення цих проблем, на наш погляд, лежить на шляху реалізації такого варіанту пенсійної реформи України, який допоміг би розв'язати проблему диспропорції пенсійної системи в цілому. З цією метою Уряд вже провів ряд заходів: встановлено єдиний для чоловіків і жінок вік виходу на пенсію — після досягнення 60 років; збільшено мінімальний страховий стаж, необхідний для призначення пенсії за віком — до 30 років для жінок і до 35 років для чоловіків; збільшено до 15 років мінімальний страховий стаж, при наявності якого особа набуває право на пенсію за віком, по інвалідності та у зв'язку із втратою годувальника; змінено максимальну величину бази нарахування єдиного внеску, яка дорівнює сімнадцяти розмірам прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом; передбачено обмеження максимального розміру пенсії, що не може перевищувати десяти прожиткових мінімумів, установлених для осіб, які втратили працездатність [3].

Вживаються заходи щодо запровадження другого, накопичувального, рівня пенсійної системи, кошти якого мають стати стабільним джерелом довгострокових ресурсів для економіки, а конкуренція між ринковими фінансовими інститутами, що братимуть участь в системі, зрештою буде здатна підвищити ефективність накопичувального процесу, а отже, збільшити розмір майбутніх пенсій [10].

Крім того, у рамках проведення адміністративної реформи в Україні, та з метою підвищення ефективності збору нарахованих страхових коштів, було здійснено перерозподіл повноважень між Пенсійним фондом України та новоствореним Міністерством доходів і зборів України в частині адміністрування єдиного соціального внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. На сьогодні функції адміністрування цього внеску повністю покладені на Міністерство доходів і зборів, за Пенсійним фондом залишаються лише функції ведення Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Отже, запропонована пенсійна реформа лише частково допомагає розв'язати складну проблему пенсійної системи, не забезпечуючи при цьому її задовільного стану. Тому першочерговим завданням є вирішення питання стабільного наповнення бюджету, з якого виплачують пенсії нинішнім пенсіонерам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасних наукових дослідженнях багато уваги приділяється проблемам пенсійної реформи. Українські вчені, законодавці і практики розробляють заходи, спрямовані на створення дієвих механізмів управління коштами пенсійного забезпечення та зменшення негативних наслідків знижен-

ня рівня життя пенсіонерів. Вагомий внесок у дослідження цих проблем зробили О.Г. Белінська, О.В. Гаряча, Б.О. Зайчук, О.Б. Зарудний, Е.М. Лібанова, Б.Є. Надточій, М.М. Папієв, В.А. Скуратівський, С.Л. Тігіпко та інші.

Але, на жаль, питання подальшого проведення пенсійної реформи в Україні залишається невирішеним. На законодавчому рівні досі не визначено терміни запровадження другого рівня загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та механізми підвищення рівня пенсійного забезпечення. Не приділяється увага розробці питань визначення альтернативних джерел наповнення бюджету солідарної пенсійної системи.

Метою цієї статті є обґрунтування пропозиції щодо необхідності зміни основного джерела наповнення бюджету ПФУ, з якого виплачують пенсії сучасним пенсіонерам, а саме справляння пенсійних внесків з фонду оплати праці підприємства на податок у вигляді відрахувань до бюджету пенсійної системи визначеного відсотка від виручки (обороту) даного підприємства. Це дасть можливість стабілізувати бюджет пенсійної системи і в перспективі підвищити рівень пенсійного забезпечення громадян, які втратили працездатність, та поліпшити загальну ситуацію в системі оплати праці в суспільстві, і вивести заробітну плату з «тіні».

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, для вирішення питання стабільного наповнення бюджету, з якого виплачують пенсії, доцільно змінити базу оподаткування з фонду оплати праці підприємств на виручку (оборот). При цьому, пропонується зберегти існуючий порядок призначення пенсій на основі даних системи персоналізованого обліку, які адмініструються органами Пенсійного фонду України. Тобто пенсії будуть призначатися на основі персоналізованих відомостей про набуті права працівників, зокрема: про дохід особи, набутий стаж, умови праці.

Така зміна бази справляння пенсійних внесків, окрім простого збільшення об'єму коштів, що надходять до бюджету пенсійної системи, має ряд безперечних переваг. Тим більше, на думку авторів, що певні кроки в напрямі запровадження саме соціального податку замість єдиного соціального внеску вже відбуваються. На сьогодні Пенсійний фонд України позбавлений функцій збору та адміністрування страхових пенсійних внесків. Натомість, наряду з іншими податками та зборами, страхові внески стягуватиме нова фіскальна структура — Міністерство доходів та зборів, що, на нашу думку, спрощує здійснення запропонованої процедури зміни бази справляння пенсійних внесків.

Насамперед така зміна бази оподаткування дасть змогу стабілізувати в перспективі бюджет пенсійної системи, зробивши її незалежною від природного процесу старіння населення. Якщо з приводу справляння страхових внесків до соціальних позабюджетних фондів, що розраховуються зараз від фонду оплати праці, є стільки проблем у зв'язку з погіршенням демографічної ситуації, то податок з обороту фактично знімає ці проблеми.

Крім того, на думку авторів, введення такого податку не призведе до збільшення податкового тягаря на бізнес, а й значною мірою сприятиме його зменшенню. Податок на додану вартість (ПДВ) як суттєвий чинник формування дохідної частини державного бюджету фактично також бере участь у покритті дефіциту бюджету Пенсійного фонду за рахунок коштів державного бюджету. З переходом на нову систему формування бюджету пенсійної системи відпаде необхідність дотацій з державного бюджету.

Уже сьогодні відбувається поступове зниження ставок основних податків. Згідно з нормами Податкового кодексу України, з 1 січня 2014 р. ставку ПДВ буде знижено з 20% до 17% [9]. Це значно менше, ніж у половини країн Європейського Союзу. Середній показник ПДВ по країнах ЄС становить 21,7% [8]. Ставка податку на прибуток підприємств з 25% знизилась, спочатку до 21%, з 1 травня 2013 р. — до 19%, а з 1 січня 2014 р. планується зниження до 16% [9]. В той же час середня ставка податку на прибуток в країнах ЄС складає 22,1% [11].

З метою уникнення подвійного оподаткування, пропонується виключити з бази оподаткування вищезазначених податків відрахування до бюджету пенсійної системи, що нараховуються у відсотках до виручки. Отже, зважаючи на вищевикладене, на думку авторів, зміна бази оподаткування з фонду оплати праці підприємств на виручку (оборот) не тільки не збільшить тиск на бізнес, а й призведе до збільшення відрахувань до Державного бюджету.

Ще один плюс запропонованої пропозиції — можливість радикально поліпшити загальний клімат оплати праці в економіці. Оновлений за допомогою застосування податку з обороту, єдиний соціальний внесок (ЄСВ) зніме з фонду оплати праці (з усього фонду оплати праці, а не тільки з особливо високих окладів і виплат) важкий прес обов'язкових соціальних платежів. Отже, для роботодавця з'являється можливість не лише вивести з «тіні» заробітну плату, а й зробити безболісним процес її офіційного збільшення. Це в свою чергу сприятиме зростанню дохідної частини місцевих бюджетів, так як податок на доходи фізичних осіб є переважним чинником формування місцевих бюджетів.

Застосування податку з обороту, на думку авторів, буде вигідно як для роботодавця, так і для органів, які виплачують пенсії. Для органів, які збирають кошти на виплату пенсій, це означає ефективність збору, передбачуваність об'ємів та спрощення контролю. Річ у тому, що базу цього податку, тобто виручку, значно складніше приховати на відміну від фонду оплати праці. Якщо навіть у підприємства заробітна плата може виводитись у «тінь», то виконати це з ціною вироблених товарів (виконуваних робіт, послуг, що надаються) набагато важче. Зміна бази нарахування ЄСВ може позитивно вплинути на головний мотив підприємництва — прибуткову роботу.

Страхові пенсійні внески, що розраховуються сьогодні за тарифом 33,2 % від суми фактичних витрат на оплату праці працівників, чинять різний вплив на рентабельність продажів у галузях з різною часткою заробітної плати у витратах і частках витрат в сумі виручки. При зазначеній ставці відмічається зниження рентабельності продаж, яке є вже величиною змінною, залежною відразу від трьох чинників: величини самої ставки; галузевої частки заробітної плати в «очищеній» собівартості; галузевої частки «очищеної» собівартості у виручці. А оскільки в різних галузях останні дві величини різні, то, відповідно, розрізняється і галузевий прес сьогодишньої ставки 33,2 % до фонду оплати праці. Пенсійні внески стають платежами, що ущемляють інтереси платників податків одних галузей більшою мірою, чим платників податків з інших галузей.

А при стягуванні податку з обороту таке зниження буде величиною постійною і дорівнюватиме ставці, яка, на нашу думку, могла б бути у розмірі 5—10%, залежно від величини обороту.

Таблиця 1. Показники роботи двох підприємств, 2009 р.

№ п/п	Назва галузі підприємства	Фонд оплати праці штатних працівників, млн грн	Обсяг платежів до Пенсійного фонду України, млн грн	Обсяг реалізованої продукції, млн грн
1	Машинобудівна	390	130	1820
2	Кольорова металургія	76	25,6	2720

Джерело: www.mk.ukrstat.gov.ua/.../pres01_2010.htm

Це можна побачити на конкретному прикладі роботи двох підприємств, що розташовані на території однієї області, але належать до різних галузей промисловості (табл.1).

Обсяг реалізованої продукції підприємства машинобудівної галузі у 2009 р. був майже на 900 млн грн менше, ніж у підприємства кольорової металургії, а фонд оплати праці більше ніж у 5 разів. Відповідно, у стільки ж разів були більше і його платежі до Пенсійного фонду України.

З даного прикладу можна зробити висновок, що своєрідній «дискримінації» піддаються трудомісткі галузі, що мають високу частку заробітної плати в «очищеній» собівартості. Очевидно, що це будуть вугільна промисловість, машинобудування, промисловість будівельних матеріалів, легка промисловість, сільське господарство, транспорт, зв'язок, будівництво, житлово-комунальне господарство. З другого боку, в «теплих» умовах потрапляють фондомісткі галузі: нафтова, нафтопереробна, газова, целюлозно-паперова, хімічна, чорна і кольорова металургія. Оскільки перші позбавлені можливості підвищувати заробітну плату з тим же темпом, що і другі, то офіційно фіксований трьох-чотирьох кратний розрив у рівнях заробітної плати між ними не дивний. А при збереженні подібної тенденції, можна сміливо стверджувати, на нашу думку, що вказаний розрив буде рости і надалі. Саме цей чинник – ставка до фонду оплати праці – з часом стане найсильнішим гальмом на шляху розвитку трудомістких, високотехнологічних і наукомістких галузей. І навпаки, пенсійний податок з обороту, що байдужий до частки фонду оплати праці в собівартості, може стати тим чинником, який дасть змогу зняти найгострішу проблему нинішніх міжгалузевих диспропорцій, коли розвиток одних галузей відбувається в збиток іншим галузям економіки і бюджетній сфері. Відбувається «утиск» інтересів в галузях, у яких у виручці висока частка «очищеної» собівартості. А це, згідно зі статистикою, вугільна промисловість, машинобудування, легка промисловість і промисловість будівельних матеріалів, сільське господарство, транспорт, зв'язок, будівництво, житлово-комунальне господарство, тобто це знову ті ж самі галузі-аутсайдери. А з переходом на пенсійний податок з обороту картина радикально змінюється.

Для більшої достовірності, візьмемо ті ж самі два підприємства. Застосування ставки податку з обороту, навіть у розмірі 3,5% сумарно, приблизно забезпечило б ті ж самі надходження до бюджету Пенсійного фонду області, що і з фонду оплати праці (табл.2).

Але такий висновок стосується лише двох вказаних підприємств. В цілому ж, щоб ліквідувати дефіцит бюджету пенсійної системи України і забезпечити його стабільне наповнення, на нашу думку, як уже зазначалось раніше, ставка податку з обороту повинна бути у розмірі 5–10%.

Таблиця 2. Можливе збільшення надходжень до бюджету пенсійної системи при застосуванні ставки податку з обороту 3,5% (на прикладі двох підприємств області)

№ п/п	Назва галузі підприємства	Обсяг платежів до Пенсійного фонду України з фонду оплати праці у 2009 р., млн грн	Обсяг реалізованої підприємством продукції у 2009 р., млн грн	Ставка оборотного податку, %	Обсяг платежів до Пенсійного фонду України при застосуванні ставки податку з обороту, млн грн
1	Машинобудівна	130	1820	3,5	65
2	Кольорова металургія	25,6	2720	3,5	95
	Всього	155,6	4540	3,5	160

Джерело: www.mk.ukrstat.gov.ua/.../pres01_2010.htm

Це можна наочно дослідити на прикладі Миколаївської області. На сьогодні обласний бюджет пенсійної системи є дотаційним. При потребі 4,5 млрд грн у 2010 р. фактично надійшло 2,5 млрд грн [7]. При цьому із застосуванням ставки податку з обороту 10% область в змозі значно збільшити надходження до обласного пенсійного бюджету і майже на 100% забезпечити потребу у коштах на виплату пенсій (табл. 3).

Застосування такої ставки в цілому по Україні надасть змогу не лише повністю наповнити пенсійний бюджет України і максимально забезпечити потребу у коштах на виплату пенсій, а й дасть можливість у перспективі збільшити пенсії українським пенсіонерам (табл.4).

При цьому слід зазначити, що злегка «постраждають» галузі, які мають не тільки низьку частку заробітної плати у витратах, а й високу рентабельність продажів. Водночас галузі-аутсайтери, що постійно і гостро потребують інвестицій і оборотних коштів, отримають додаткові кошти, заощадивши за рахунок зниження страхових платежів до пенсійної системи.

Таблиця 3. Можливе збільшення надходжень до пенсійного бюджету Пенсійного фонду Миколаївської області при застосуванні ставки податку з обороту 10%

№ п/п	Потреба у коштах на виплату пенсій в області у 2010 р, млн грн	Обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг) підприємствами, організаціями області у 2009 р. (без урахування бюджетних установ), млн грн	Ставка податку з обороту, %	Обсяг платежів до пенсійного бюджету області, при застосуванні ставки податку з обороту, (без урахування бюджетних установ), млн грн
1	4515,4	42847,9	10	4284,8

Джерело: «Підприємницька діяльність у Миколаївській області у 2009 році» // Статистичний збірник. — Миколаїв. — 2010. — С.50—51.

Таблиця 4. Можливе збільшення надходжень до бюджету пенсійної системи України при застосуванні ставки податку з обороту 10%

№ п/п	Потреба у коштах на виплату пенсій в Україні у 2010 р., млн грн	Обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг) підприємствами, і організаціями України у 2009 р., (без урахування бюджетних установ), млн грн	Ставка податку з обороту, %	Обсяг платежів до бюджету пенсійної системи України, при застосуванні ставки податку з обороту, (без урахування бюджетних установ), млн грн
1	191400	2740778	10	274078

Джерело: http://ukrstat.org/operativ/operativ2010/fin/opdp/opdp_u/opdp09_ek_u.htm

Отже, зміна бази оподаткування при еквівалентній ставці, рівній 5–10%, забезпечить сьогоднішній об'єм надходжень до бюджету пенсійної системи України, тим самим виконавши тактичне завдання. Але, крім того, він почне виконувати і стратегічну роль в якості регулятора міжгалузевих пропорцій, орієнтуючого розвиток економіки у напрямі прогресивних технологій і ринкових стосунків. Перше досягається через надання рівних можливостей росту заробітної плати в трудомістких, наукомістких і високотехнологічних галузях; друге – через вирівнювання рентабельності продажів у галузях, без чого немислимий серйозний фондовий ринок, що в свою чергу, на нашу думку, позитивно вплине на зростання ВВП в цілому.

Разом з тим, за умови, що економіка України поступово почне виходити з економічної кризи, а випуск та обсяг реалізованої продукції будуть зростати, ставка податку з обороту може зменшуватись від 10% до 5%, залежно від обсягів пенсійних виплат на відповідний період.

Як відомо, нині платниками страхових внесків у ПФУ є усі без винятку роботодавці, не виключаючи і бюджетні організації. При зміні бази оподаткування достатньо буде реального (комерційного) сектору. Тобто реальний сектор буде один в змозі забезпечувати наповнення бюджету пенсійної системи України для виплати пенсій, в тому числі і працівникам бюджетних установ, саме це й підтверджують розрахунки наведені у табл. 3 та 4.

Бюджетні організації, навпаки, за рахунок тих 33,2 % від фонду оплати праці, які нині вони отримують з бюджету тільки для того, щоб відразу перерахувати в ПФУ, зможуть підвищити заробітну плату своїх працівників.

Висновки. Таким чином, на думку авторів, буде краще (принаймні, майже для 13,7 млн українських пенсіонерів), якщо базою відрахувань до бюджету пенсійної системи України буде виручка підприємств, а не фонд оплати праці. Звичайно, головна перевага такого підходу – в його здатності стабілізувати в перспективі бюджет пенсійної системи, зробивши його нечутливим до зміни демографічної ситуації.

Проте список переваг на цьому не закінчується. Пропонований порядок фінансування бюджету пенсійної системи здатний також:

- збільшити вже сьогодні об'єм надходжень до пенсійного бюджету до розмірів, недоступних при сьогоднішньому способі фінансування;
- стати регулятором міжгалузевих потоків капіталу і стимулювати інвестиційну активність у безнадійно відстаючих галузях;

- спрямувати кошти, які сплачують бюджетні організації до бюджету пенсійної системи, на підвищення заробітної плати їх співробітників;
- зменшити податкове навантаження на підприємства, за рахунок виключення з бази оподаткування ПДВ та податку на прибуток підприємств відрахування до бюджету пенсійної системи, що нараховуються у відсотках до виручки;
- і головне – радикально поліпшити загальний клімат оплати праці в суспільстві і вивести заробітну плату з «тіні».

Вирішення питання зміни бази справляння пенсійних внесків потребуватиме внесення змін до ряду законодавчих актів, які регулюють питання оподаткування та питання здійснення пенсійного забезпечення. В першу чергу до «Податкового кодексу України», Законів України «Про податок на додану вартість», «Про оподаткування прибутку підприємств», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та інші.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про Державний бюджет України на 2010 р.» // Відомості Верховної Ради. – 2010. – № 22–23, № 24–25. – ст.263.
2. Закон України «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування»// Відомості Верховної Ради. – 1997. – № 37. – ст.237.
3. Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи»// Відомості Верховної Ради. – 2012. – № 12. – ст.82.
4. Доповідь Віце-прем'єр міністра України – міністра соціальної політики України С.Л. Тігіпка на парламентських слуханнях «Стан проведення пенсійної реформи та шляхи її вдосконалення» 16.02.2011 р. // www.rada.gov.ua
5. Лібанова Е.М., Новіков В.М., Макарова О.В., Садова І.Я. та ін. Національна система загальнообов'язкового соціального страхування: сучасні проблеми та стратегії розвитку. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2006. – 188с.
6. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р.(колектив авторів)/ за ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е.М. Лібанової. – К.: Український центр соціальних реформ, 2006. – 138 с.
7. Основні показники роботи Головного управління Пенсійного фонду України в Миколаївській області за 2010 р. // www.oga.mk.ua/data/upload/publication
8. ПДВ в Україні і чи спрацює інший непрямий податок ліпше?/Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. Німецька консультаційна група [PP/02/2013]// www.ier.com.ua
9. Податковий кодекс України // Відомості Верховної Ради. – 2012. – № 13, № 15–16, № 17. – ст.112.
10. Прогноз демографічного розвитку України на період до 2050 року / Е.М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – № 2. – С. 260–268.
11. Рейтинг стран Европы по налогу на прибыль // www.ria.ru/research_rating
12. Статистичний щорічник Миколаївської області за 2009рік: Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Миколаївській області / За ред. Зацаринського П.Ф. – Миколаїв, 2010. – 118 с.
13. Статистичний щорічник України за 2009 р. / за ред. О.Г. Осауленко. – К.: Держкомстат України, 2010. – 543 с.

Стаття надійшла до редакції журналу 14.03.2013

Ю.А. Шклярский, И.Ю. Шклярская

ИЗМЕНЕНИЕ ПОДХОДОВ К ПЕНСИОННОМУ ОБЕСПЕЧЕНИЮ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ

В статье отмечается, что сегодня в Украине, несмотря на проведенную пенсионную реформу, в системе пенсионного страхования сохраняется неудовлетворительная ситуация. Основным остается задача обеспечить стабильное наполнение бюджета, из которого выплачиваются пенсии сегодняшним пенсионерам.

Данная статья посвящена обоснованию необходимости применения принципиально иного подхода к обеспечению стабильного наполнения бюджета пенсионной системы Украины. Предлагается изменить основной источник его наполнения, а именно — взимания пенсионных взносов от фонда оплаты труда предприятия на налог, в виде отчислений в бюджет, из которого выплачиваются пенсии сегодняшним пенсионерам, определенного процента от выручки (оборота) данного предприятия. При этом предлагается сохранить существующий порядок назначения пенсий на основе данных персонифицированной системы учета.

Такие изменения, по мнению авторов, кроме обычного увеличения объема средств, поступающих в пенсионный бюджет, имеют ряд безусловных преимуществ. В первую очередь, это независимость от изменений демографического фактора, и во-вторых — возможность радикального улучшения общего климата системы оплаты труда в экономике. Обновленный, при помощи применения налога с оборота, единый социальный взнос (ЕСВ) снимет с фонда оплаты труда тяжелый пресс обязательных социальных платежей, в результате чего у работодателя появится возможность не только вывести из «тени» заработную плату, но и сделать безболезненным процесс ее официального увеличения. Страховые взносы в Пенсионный фонд, которые рассчитываются сегодня исходя из тарифа 33,2% от суммы фактических расходов на оплату труда работников, оказывают не одинаковое влияние на рентабельность продаж в отраслях с различной долей заработной платы в себестоимости продукции.

Сегодня пенсионные взносы работодателей снижают рентабельность продаж за счет фонда оплаты труда, при этом такое снижение является величиной переменной, которая зависит сразу от трех факторов: величины самой ставки пенсионных взносов; отраслевой доли заработной платы в «очищенной» себестоимости; отраслевой доли «очищенной» себестоимости в выручке. А поскольку в различных отраслях последние две величины разные, то, соответственно, разнятся и отраслевой пресс сегодняшней ставки 33,2% на фонд оплаты труда. Пенсионные взносы становятся платежами, которые ущемляют интересы плательщиков налогов одних отраслей в большей мере, нежели плательщиков налогов в других отраслях.

На основе проведенного анализа объема фонда оплаты труда, платежей в пенсионную систему и объема реализованной продукции предприятий машиностроительной отрасли и отрасли цветной металлургии авторы пришли к выводу, что «трудоемкие» отрасли подвергаются своего рода «дискриминации», поскольку заработная плата в «очищенной» себестоимости их продукции составляет достаточно высокий процент. Это касается прежде всего предприятий угольной промышленности, машиностроения, промышленности строительных материалов, легкой промышленности, сельского хозяйства, транспорта, связи, строительства, жилищно-коммунального хозяйства.

С другой стороны, в «тепличные» условия попадают «фондоемкие» отрасли: нефтяная, нефтеперерабатывающая, газовая, целлюлозно-бумажная, химическая, черная и цветная металлургия. Поскольку первые лишены возможности повышать заработную плату теми же темпами, что и последние, официальный фиксированный трех—четырёх кратный разрыв в уровне заработной платы между ними неудивителен. Более того, со временем он будет только расти. Именно этот фактор — ставка от фонда оплаты труда — может стать сильнейшим тормозом на пути развития трудоемких, высокотехнологических и наукоемких отраслей.

А пенсионный налог с оборота, независимый от доли фонда оплаты труда в себестоимости, может стать тем фактором, который позволит снять проблему сегодняшних межотраслевых диспропорций. То есть, по мнению авторов, взимание налога с оборота в размере 5—10% (в зависимости от величины оборота) даст возможность стабилизировать рентабельность предприятий, что, в свою очередь, позволит ликвидировать дефицит бюджета пенсионной системы Украины и обеспечить ее стабильное наполнение.

Ключевые слова: пенсионная система, пенсионное страхование, пенсионная реформа, пенсионные взносы, бюджет пенсионной системы Украины.

Y.A. Shklyarsky, I.Y. Shklyarska

CHANGING ATTITUDES TO PENSIONS OF THE POPULATION OF UKRAINE

The article notes that today in Ukraine, in spite of the conducted pension reform, an unsatisfactory situation remains in the system of pension insurance. The challenge of stable funding of Ukrainian pension system budget is still a priority.

This article is devoted to the justification of the need for a fundamentally different approach to ensure a stable funding of the Ukrainian pension system budget by changing the main source of its income, that is, a certain percentage taxation of sales (turnover) of enterprises as contributions to the Fund instead of charges of pension contributions from payroll.

The authors believe that these changes have some advantages besides budget increase. First of all, it is the independence from the demographic factor changes, and secondly – the possibility of a radical improvement in the overall climate of the remuneration system in the economy.

Due to the turnover tax application the new unified social tax (UST) will exempt labor remuneration fund from obligatory social payments. An employer will have the possibility to discard «shadow» wage and increase it as a result.

Pension system insurance payments, which today are calculated as a 33,2% tax of workers' labor remuneration costs, do not have the same influence on sales effectiveness of industries which have different parts of salary expenses in production cost.

Today, pension contributions of employers at other equal terms reduce sales profitability due to the labor remuneration fund, and such decline is a variable component which depends on three factors at once: pension payments rate; industry wages share in the «pure» manufacturing cost; «pure» industry manufacturing cost share in sales income. And since in the various industry sectors the last two values are different, the industry influence of the current 33.2% rate of the wage fund is also different. Pension contributions become the payments that hurt the interests of taxpayers of some industries to a greater extent than taxpayers of other industries.

On the basis of the conducted analysis of volume of the labor remuneration fund, pension fund payments and product sales volume of engineering and non-ferrous metallurgy industry enterprises, the authors came to the conclusion, that the «labor-intensive» industries are exposed to a kind of «discrimination», since the salary in the «pure» manufacturing costs of their products makes a fairly large percentage. This concerns the enterprises of coal industry, engineering, building materials, light industry, agriculture, transport, communication, construction, housing municipal services.

On the other hand, «capital-intensive» oil, petroleum refining, natural gas, pulp and paper, chemical, ferrous and non-ferrous metallurgy industries fall into «hothouse» conditions. Since the first don't have the possibility to increase wages at the same rate as the latter, then the official fixed three-four times difference between them in wages is not surprising. Moreover, it will only grow with the passage of time. This factor – the base salary from the labor remuneration fund – can become the strongest obstacle to the development of labor-intensive, highly technological and knowledge-intensive industries.

And vice versa, the pension turnover tax, which does not depend on the labor remuneration fund in a prime cost, can become the factor that will address the problem of today's inter-sectoral disproportions. That is, the authors believe that the turnover tax collection at the rate of 5–10% (depending on turnover volume) allows stabilizing enterprise profitability, which will in turn make it possible to liquidate the budget deficit of the Pension Fund of Ukraine and provide it with stable income.

Key words: *pension system, pension insurance, pension reform, pension payments, budget of the Ukrainian pension system.*

УДК 331.52:311.33

М.В. АРТЮШЕНКО,

канд. техн. наук, доцент, старш. науч.

сотруд. Научного центра

аэрокосмических исследований

Земли Института геологических наук НАН Украины

E-mail: mart47@i.ua

В.О. ДРОЗД,

слушатель Национальной академии государственного

управления при Президенте Украины

E-mail: mart47@i.ua

МЕТОД ОЦЕНКИ ВАРИАТИВНОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-КВАЛИФИКАЦИОННОЙ СТРУКТУРЫ РЫНКА ТРУДА

Рассматриваются особенности построения и использования интегральных оценок вариативности многомерных статистических распределений — индексов вариативности и обсуждается их использование для анализа структуры сложных социально-экономических систем и процессов. Методика применения метода демонстрируется на примере анализа структуры рынка труда по численности и квалификации незанятого населения в Украине, определяется статистическое взаимовлияние процессов в экономике (динамики ВВП) с изменениями в структуре рынка труда.

Ключевые слова: рынок труда, профессионально-квалификационная структура, метод статистического анализа, энтропия, выборка, индексы вариативности.

Постановка проблемы. В условиях усиления тенденций глобализации мировой экономики наивысшие рейтинги конкурентоспособности демонстрируют страны, реализующие конкурентные преимущества инновационного типа. Получение стойких конкурентных преимуществ страной, находящейся на этапе рыночной трансформации, возможно при условии улучшения качества рабочей силы, что предполагает повышение уровня инновационной активности работников. Однако развитие экономики Украины продолжает ориентироваться на использование ресурсных конкурентных преимуществ, связанных, в первую очередь, с реализацией экстенсивных

факторов роста. Именно оптимизация структуры занятости на основе модернизации экономики, что предполагает повышение удельного веса высококвалифицированной рабочей силы, может обеспечить повышение конкурентоспособности страны.

В то же время современный уровень развития информационных технологий позволяет собирать, обрабатывать и накапливать большие объемы разнообразных данных о процессах, которые протекают в сложных социально-экономических и финансовых системах (в частности, профессиональной структуре рынка труда). Поскольку эти системы являются открытыми, то в результате взаимодействия различных элементов могут происходить процессы самоорганизации (синергетические эффекты). Исследование эволюции таких систем возможно только на основе специальных статистических теорий и методов. В связи с этим, представляется актуальной адаптация статистических методов естественных наук, разработанных для описания сложных систем и основанных на различных определениях энтропии [1, 2, 3] и теории фракталов [4, 5], для анализа вариативности профессионально-квалификационной структуры рынка труда.

Анализ предыдущих исследований и публикаций. Исследованию проблем формирования и усовершенствования профессионально-квалификационной структуры рынка труда уделялось значительное внимание в отечественной и зарубежной литературе. Среди зарубежных авторов, занимающихся этими вопросами, следует отметить Ф. Агийона, О. Бланшара, С. Девиса, Р. Капелюшникова. Украинские ученые-экономисты В.В. Близнюк, Т.В. Бурлай, А.М. Колот, И.В. Крючкова, Л.М. Колешня, Э.М. Либанова, И.Л. Петрова, В.А. Савченко также уделяли значительное внимание проблемам формирования профессионально-квалификационной структуры рынка труда. Однако некоторые аспекты анализа взаимосвязи процессов в экономике (в частности, ВВП) с изменениями в структуре рынка труда, и оценивания степени их взаимовлияния до сих пор остаются недостаточно исследованными.

Современные исследования в области гуманитарных наук подтверждают, что информационная энтропия Шеннона, на которой основан анализ сложных структур, не в полной мере соответствует условиям статистического анализа систем со степенными распределениями типа Ципфа—Парето [1], которые часто встречаются в системах социальных и экономических. Анализ систем с таким видом распределений следует проводить с использованием энтропии Реньи [3].

Параллельно с развитием синергетического направления исследований сложных систем, благодаря многочисленным работам Б. Мандельброта, развиваются прикладные методы фрактального и мультифрактального статистического анализа [5, 6], в частности для экономических и финансовых систем [4, 7]. Мультифрактальный анализ статистических данных основан на применении нормализованной формулы энтропии Реньи и определения обобщенных размерностей Реньи.

Целью статьи является разработка метода оценки вариативности социально-экономических структур (в частности, профессионально-квалификационной структуры рынка труда) на основе энтропии Реньи; оценка взаимосвязи структуры рынка труда с основными макроэкономическими показателями.

Приводится пример исследования динамики индексов вариативности профессионально-квалификационной структуры рынка труда, оцененной на основе данных государственной службы занятости о численности незанятых граждан в Украине.

Изложение основного материала. Состояние экономики страны, особенно во времена реформ, когда преобразования сопровождаются разнонаправленной динамикой

производства, снижением технологического уровня, изменениями цен, социальными напряжениями, сказывается на рынке труда и существенно влияет на его структуру. Процесс формирования потребности в профессиональной ориентации рабочей силы определяется конечным спросом на товары и услуги на различных рынках, который оказывает значительное влияние на рынок капитала, определяет характер технологий и оборудования. В свою очередь, структура основного капитала и технологий формирует требования, предъявляемые к профессионально-квалификационной структуре рабочей силы, а также спрос на профессиональное образование. Для адекватного определения текущего уровня развития рынка труда и прогнозирования перспектив необходимо использовать современные методы статистического анализа и моделирования. Хорошо известны кризисные эффекты, вызванные поведением многих агентов на рынках, которые способны привести к краху целые отрасли экономики. Именно возможность возникновения в сложных открытых системах эффектов коллективного поведения послужило основанием определения Германом Хакеном синергетики как междисциплинарного общесистемного направления. В статистической теории сложных систем энтропия рассматривается как одна из важнейших характеристик системы. В зависимости от решаемой задачи и выбора формального определения энтропии, она используется при анализе систем в качестве меры неопределенности состояния, относительной степени упорядоченности или разнообразия структур сложной системы.

При анализе больших объемов данных их структурируют, разбивают на категории по определенным признакам. При этом общий объем данных и количество категорий могут быть достаточно большими, а структура данных – сложной, например, иерархической, многоуровневой. Информативно важные интегральные характеристики таких больших и сложных структур могут быть выражены посредством индексов, показывающих насколько неравномерно распределяется некоторая величина по категориям. Исследование больших и сложных структур нуждается в лаконичных исчерпывающих интегральных оценках, позволяющих сравнивать различные структуры однотипных систем, например, вариативности (изменчивости) распределения по категориям (разнообразию структур), рассматривать их динамику и устанавливать взаимосвязи с соответствующими процессами.

Построение индексов вариативности структур на основе энтропийного подхода проведем на примере статистических данных государственной службы занятости. Рассматривается распределение случайной величины (численности населения) по профессионально-квалификационным категориям. Для характеристики отклонений указанного распределения от равномерного (однородного) применяется величина обобщенной энтропии Реньи порядка q , основанная на вероятностях p_i

$$S_q = \frac{1}{q-1} \log \sum_{i=1}^N p_i^q, \quad (1)$$

где q – свободный параметр, N – количество рассматриваемых значений случайной дискретной величины. Выражение (1) при $q=1$ неопределенно, так как сумма N вероятностей несовместных событий, которые может принимать случайная величина, равна единице и, соответственно, $\log \sum_{i=1}^N p_i = 0$.

Раскрыв неопределенность для $q \rightarrow 1$ в выражении (1), получим хорошо известную формулу энтропии H дискретного распределения вероятностей, энтропию Шеннона:

$$S_1 = \lim_{q \rightarrow 1} \left[\frac{1}{q-1} \log \sum_{i=1}^N p_i^q \right] = - \sum_{i=1}^N p_i \log p_i = H. \quad (2)$$

В качестве примера применения предлагаемого подхода рассмотрим построение системы статистических индексов вариативности для рынка труда в Украине и установим корреляционные зависимости этих индексов с валовым внутренним продуктом страны за 10 лет. Для характеристики того, насколько неравномерно распределена случайная величина по категориям, воспользуемся понятием обобщенной энтропии и формулой (1). Введем в рассмотрение обобщенную статистическую величину (статистическую сумму) μ_q .

$$\mu_q(M, q) = \sum_{l=1}^{L(M)} p_l^q \propto M^{\tau(q)}, \quad (3)$$

$$p_l = \frac{M_l}{M}, \quad M \rightarrow M_l, \quad (4)$$

где M – общий объем выборки (например, общее количество людей, состоящих на учете фонда занятости); L – количество категорий, которое зависит от M ; p_l – вероятность принадлежности данного экземпляра в выборке к l -ой категории, M_l – объем выборки l -ой категории; M_l – достаточно большое натуральное число; q – параметр, который принимает целочисленные значения в диапазоне

$$-q_{\max} \leq q \leq q_{\max}, \quad q_{\max} > 0. \quad (5)$$

Из выражения (3) следует, что зависимость величины μ_q от размера выборки является степенной с показателем степени $\tau(q)$ или линейной зависимостью в билוגарифмическом масштабе. Действительно, логарифмируя выражение (3), находим:

$$\log[\mu_q(M, q)] = \tau(q) \log M,$$

$$\tau(q) = \frac{\log[\mu_q(M, q)]}{\log M} = \frac{\log \sum_{l=1}^{L(M)} p_l^q}{\log M}. \quad (6)$$

Аналогично выражению (1) определим индексы вариативности, с учетом соотношения (2)

$$D_q = \frac{\tau(q)}{1-q} \text{ при } q \neq 1, \quad D_1 = H / \log(N) \text{ при } q = 1. \quad (7)$$

Исходя из вышеизложенного, можно обосновать, что индексы вариативности D_q характеризуют отклонения от равномерного распределения по категориям исследуемой случайной величины. Рассмотрим случай равномерного распределения численности по L категориям в выборке объемом M единиц. Пусть количество единиц M_l в разных категориях равно между собой и составляет $M_l = M / L(M)$, равны между собой и значения относительных распределений единиц по категориям, и вероятности p_l принадлежности случайно выбранной единицы к l -ой категории. Тогда $p_l = 1 / L(M)$. Следовательно, выражение для величины μ_q примет вид:

$$\mu_q(M, q) = \sum_{l=1}^{L(M)} p_l^q = L(M) p_l^q = L(M) / (L(M))^q = (L(M))^{(1-q)} = M^{D(1-q)} = M^{\tau(q)}. \quad (8)$$

Из равенств (6) следует, что в случае равномерного распределения зависимость $\tau(q)$ становится линейной

$$\tau(q) = D(1-q) \quad (9)$$

При неравномерном (неоднородном) распределении единиц по категориям величина τ нелинейно зависит от q .

Рассмотрим более подробно статистический смысл индексов вариативности D_q . Отметим, что все индексы нормализованы согласно выражению (6) — отнесены к логарифму общего объема выборки.

Индекс D_0 характеризует процесс увеличения количества категорий L в зависимости от объема выборки M , т.е. определяет функциональную зависимость $L(M)$, а также скорость, с которой новые категории вовлекаются в процесс. Действительно, при $q = 0$ из определения обобщенной суммы (3) приходим к равенству $L(M) = KM^{D_0}$, где k — коэффициент пропорциональности. Индекс D_0 не несет информации о распределении единиц по категориям.

Индекс D_1 — является наиболее общей характеристикой вариативности распределения статистических данных по категориям. Это индекс информационной энтропии, которая равна нулю, когда какая-либо вероятность равна единице (а остальные — нулю), т.е. когда информация полностью предсказуема и не несёт ничего нового для приёмника. Энтропия принимает наибольшее значение для равновероятного распределения, когда все вероятности p_l одинаковы; т.е. когда неопределённость ожидаемого сообщения максимальна. Индекс D_1 определяется согласно соотношению (7) как нормализованная информационная энтропия.

Индекс D_2 — корреляционный индекс. Величина p_l в соответствии с определением (4), представляет собой вероятность принадлежности единицы выборки к l -ой категории. Следовательно, величина p_l^2 — вероятность принадлежности двух единиц к l -ой категории. Можно показать, что величина D_2 связана с поведением корреляционного интеграла, что и определило название индекса.

Индексы с положительными значениями $q: D_2 \div D_{q \max}$ позволяют оценивать наличие в структуре данных доминирующих типов категорий, и установить степени доминирования. При $q \rightarrow q_{\max}$ основной вклад в статистическую сумму вносят категории с наибольшим количеством единиц, т.е. характеризующиеся наибольшей вероятностью.

Индексы с отрицательными значениями $q: D_{-q \max} \div D_{-1}$ (см. (5)) используются для оценки распределения в структуре редких типов категорий. При отрицательных

показателях степени q наибольший вклад в статистическую сумму (3) вносят члены с наименьшими значениями вероятностей p_j .

Различным значениям степени q суммы (3) соответствуют разные методы статистического анализа данных. Численная схема каждого метода находится из соотношений (6), (7) и соответствует определенному индексу вариативности D_q . Каждый из индексов и методов вычислений отражает определенные особенности вариативности статистических данных. Индексы вариативности содержат комбинированную информацию как об используемом методе, так и об анализируемой структуре данных. Выбор метода, как правило, определяется тем, какую информацию требуется извлечь из статистических данных. Компактная математическая форма записи численных методов определения индексов обуславливает возможность их эффективной программной реализации при больших объемах данных, и позволяет осуществлять комплексный анализ данных по всей совокупности методов одновременно. Такой вариант использования индексов D_q дает возможность исследования статистических (корреляционных) зависимостей между различными величинами, представленными наборами данных. Один из возможных вариантов применения рассмотренных выше методов продемонстрируем на конкретном примере.

Таблица 1. Структура численности незанятых граждан, которые пребывали на учете в 2001–2010 гг.

Распределение численности незанятых по категориям и годам (чел.)					
Образование, l	2001	2002	2003	2004	2005
1	277766	265746	258823	257854	266177
2	585764	577539	564794	543986	522306
3	884573	898328	904748	888928	871459
4	850544	885485	926115	1031406	1062672
5	153192	163737	172451	171199	159065
6	8400	8380	8266	7206	6057
Всего	2760239	2799215	2835197	2900579	2887736

Распределение численности незанятых по категориям и годам (чел.)					
Образование, l	2006	2007	2008	2009	2010
1	262713	249752	283276	308018	302184
2	484381	425091	440704	408305	359245
3	833048	782557	811966	719648	619181
4	982114	857470	858616	619850	498338
5	133294	101378	102834	84670	66133
6	4831	3409	3337	2857	2329
Всего	2700381	2419657	2500733	2143348	1847410

Образование (категории) l : 1. Полное высшее, 2. Базовое и неполное высшее, 3. Профессионально-техническое, 4. Полное общее среднее, 5. Базовое общее среднее, 6. Начальное.

Источник: [8], с. 142.

Оценка вариативности структуры рынка труда и определение ее статистической взаимосвязи со структурой ВВП. Исходная информация для анализа представлена данными государственной службы занятости [8] и сведена в табл. 1.

По соотношению (4) определяются распределения вероятностей по категориям за весь исследуемый десятилетний период времени (табл. 2).

Таблица 2. Распределение вероятностей по категориям и годам

Категории	Распределение относительной численности (эмпирических вероятностей p_i) по категориям и годам									
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1	0.101	0.095	0.091	0.089	0.092	0.097	0.103	0.113	0.144	0.164
2	0.212	0.206	0.199	0.188	0.181	0.179	0.176	0.176	0.19	0.194
3	0.32	0.321	0.319	0.306	0.302	0.309	0.324	0.325	0.336	0.335
4	0.308	0.316	0.327	0.356	0.368	0.364	0.354	0.344	0.289	0.27
5	0.055	0.059	0.061	0.059	0.055	0.049	0.042	0.041	0.04	0.036
6	0.004	0.003	0.003	0.002	0.002	0.002	0.001	0.001	0.001	0.001

Источник: результаты вычислений авторов.

По соотношению (6) вычисляется прямоугольная матрица $\pi(q)$, строками которой являются степени q рассматриваемых моментов, а столбцами – годы. Результаты вычислений элементов матрицы сведены в табл. 3.

Таблица 3. Результат вычислений элементов матрицы $\pi(q)$

q	Значения $\pi(q)$ по годам									
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
-6	2.234	2.348	2.346	2.506	2.507	2.518	2.820	2.813	2.843	2.872
-5	1.861	1.957	1.955	2.088	2.089	2.098	2.350	2.344	2.369	2.394
-4	1.489	1.565	1.564	1.671	1.671	1.679	1.880	1.876	1.895	1.915
-3	1.117	1.174	1.173	1.253	1.253	1.259	1.410	1.407	1.422	1.436
-2	0.745	0.783	0.782	0.835	0.836	0.840	0.940	0.938	0.948	0.958
-1	0.382	0.399	0.398	0.423	0.423	0.425	0.473	0.472	0.477	0.482
0	0.121	0.121	0.121	0.120	0.120	0.121	0.122	0.122	0.123	0.124
1	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
2	-0.092	-0.091	-0.091	-0.089	-0.088	-0.088	-0.088	-0.089	-0.094	-0.096
3	-0.177	-0.175	-0.173	-0.169	-0.166	-0.167	-0.168	-0.170	-0.181	-0.185
4	-0.259	-0.256	-0.253	-0.245	-0.241	-0.242	-0.244	-0.247	-0.264	-0.271
5	-0.339	-0.335	-0.331	-0.319	-0.313	-0.315	-0.318	-0.323	-0.344	-0.354
6	-0.418	-0.413	-0.408	-0.393	-0.385	-0.387	-0.392	-0.397	-0.424	-0.435

Источник: результаты вычислений авторов.

Значения индексов вариативности D_q при $q=-6, -5, \dots, 6$; вычисленные по соотношениям (6), (7), сведены в табл. 4.

Таблица 4. Индексы вариативности D_q распределения граждан по категориям степени образования за 10 лет

q	Значения D_q по годам									
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
-6	0.319	0.335	0.335	0.358	0.358	0.360	0.403	0.402	0.406	0.410
-5	0.310	0.326	0.326	0.348	0.348	0.350	0.392	0.391	0.395	0.399
-4	0.298	0.313	0.313	0.334	0.334	0.336	0.376	0.375	0.379	0.383
-3	0.279	0.294	0.293	0.313	0.313	0.315	0.353	0.352	0.355	0.359
-2	0.248	0.261	0.261	0.279	0.279	0.280	0.313	0.313	0.316	0.319
-1	0.191	0.199	0.199	0.211	0.212	0.213	0.237	0.236	0.238	0.241
0	0.121	0.121	0.121	0.120	0.120	0.121	0.122	0.122	0.123	0.124
1	0.099	0.099	0.098	0.097	0.096	0.096	0.096	0.097	0.100	0.101
2	0.092	0.091	0.091	0.089	0.088	0.088	0.088	0.089	0.094	0.096
3	0.088	0.088	0.087	0.084	0.083	0.083	0.084	0.085	0.090	0.093
4	0.086	0.085	0.084	0.082	0.080	0.081	0.081	0.082	0.088	0.090
5	0.085	0.084	0.083	0.080	0.078	0.079	0.080	0.081	0.086	0.089
6	0.084	0.083	0.082	0.079	0.077	0.077	0.078	0.079	0.085	0.087
ВВП*	47	50	54	61	63	67	72	74	63	66

*ВВП в процентах относительно 1990 года

Источники: результаты вычислений, http://znaimo.com.ua/Економіка_Україна, http://ru.wikipedia.org/wiki/Економіка_України

На рис. 1 приведены графики измерения индексов вариативности $D(q)$, $q \in [-6, 6]$ за несколько лет.

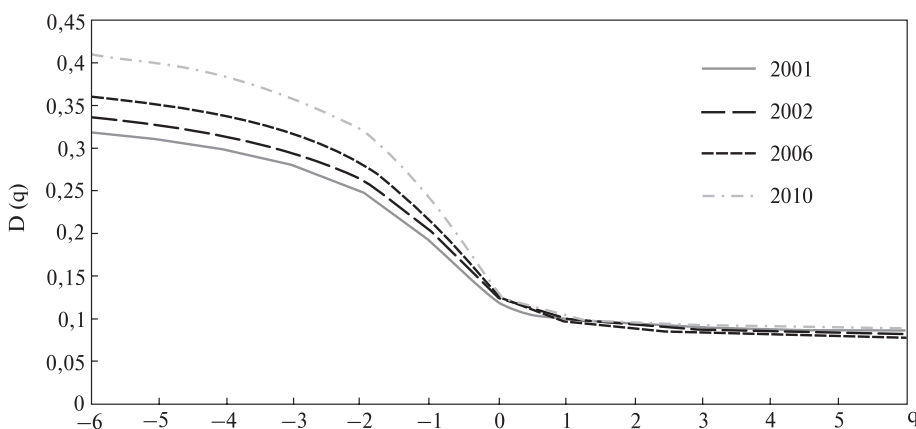

Рис. 1. Зависимость величины индекса вариативности D от аргумента q

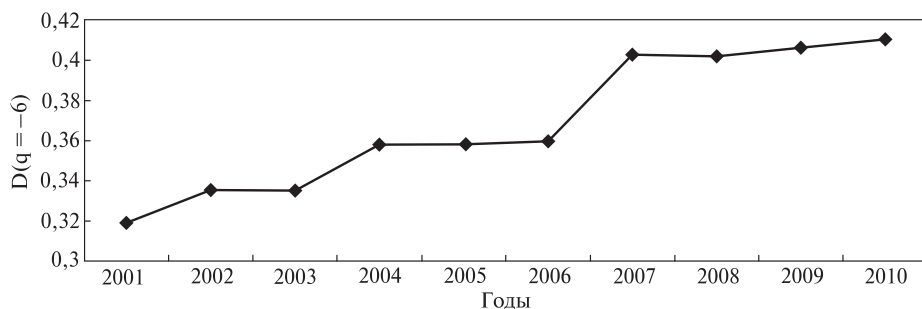

Рис. 2. Динамика изменений индекса $D(q = -6)$, 2001–2010

Из данных представленных в табл. 4 и на рис. 1 следует заключить, что максимальная вариативность за анализируемый период времени наблюдается для индексов с отрицательными значениями q . Эти индексы характеризуют поведение наименее представленных в фонде занятости категорий (редкие типы) граждан. Согласно табл. 2, к таким категориям относятся граждане с низким уровнем образования. Изменения же во всей группе индексов с положительными значениями q за 10 анализируемых лет крайне незначительные. Данные, приведенные на рис. 2, иллюстрирует динамику индекса вариативности D при $q = -6$ за анализируемый период времени.

Статистическая взаимосвязь динамики приведенного валового внутреннего продукта (см. табл. 4) с изменением индекса вариативности рынка труда D_{-6} определяется значением коэффициента корреляции $k \sim 0,85$, что позволяет сделать вывод о наличии высокой степени линейной взаимосвязи между этими показателями.

Выводы. Таким образом, на основании результатов выполненного исследования можно предположить, что рост ВВП в Украине за анализируемый период времени достигнут вовлечением в сферу производства населения с низким уровнем образования, что характеризует низкий технологический уровень производства. Этот вывод, полученный на основе формального математического анализа статистических данных, в полной мере подтверждается результатами других аналитических исследований [10]. В частности, Э.М. Либанова на основе анализа проблем модернизации украинской экономики делает выводы, что измерение и оценка процесса модернизации экономики является крайне сложной задачей, а результаты анализа показывают крайне низкий уровень модернизационной и инновационной активности в Украине. Этот тезис в определенной степени подтверждается результатами исследований, выполненных в данной работе. Следует отметить, что экономическое развитие практически всегда сопровождается увеличением спроса на рабочую силу, однако, для качественной характеристики инновационной составляющей продукта, технологического состояния производства и, в конечном итоге, эффективности производства необходим детальный и адекватный анализ различных структур: производства, инвестиций, направленных на модернизацию технологий, рынка труда и т.п.

ЛИТЕРАТУРА

1. Башкиров А.Г., Витязев А.В. Энтропия Реньи и степенные распределения в естественных и гуманитарных науках. // ДАН РФ, 2007, том 412, № 4. — С. 476–479.
2. Хакен Г. Информация и самоорганизация. Макроскопический подход к сложным системам. Пер. с англ. — М.: Мир, 1991. — 240 с.
3. Renyi A. Probability theory / Amsterdam, North — Holland Pub. Co, 1970. — 670 p.
4. Петерс Э. Фрактальный анализ финансовых рынков. Пер. с англ. — М.: Интернет-Трейдинг, 2004. — 304 с.
5. Шредер М. Фракталы, хаос, степенные законы. Пер. с англ — Ижевск: НИЦ регулярная и хаотическая динамика, 2001. — 528 с.
6. Артюшенко М.В., Подгородецкая Л.В., Зуб Л.Н., Федоровский А.Д. Мультифрактальный анализ биоразнообразия и ценотической структуры сообщества растений по данным дистанционного зондирования // Доповіді НАНУ. — 2011. — № 9. — С. 132–141.
7. Коханенко И.К. Фрактальная топология и динамика экономических систем // Экономика и математические методы. — 2007. — Том 43. — № 1. — С. 87–96.
8. Ринок праці в Україні у 2010 році. Аналітично-статистичний збірник. — К.: Державний центр зайнятості Міністерства соціальної політики України, 2011. — 300 с.
9. Лібанова Е.М. Соціальні проблеми модернізації української економіки // Демографія та соціальна економіка. — 2012. — №1 (17). — С. 5–22.

Стаття надійшла до редакції журналу 14.01.2013

М.В. Артюшенко, В.О. Дрозд

МЕТОД ОЦІНКИ ВАРІАТИВНОСТІ ПРОФЕСІЙНО-КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ РИНКУ ПРАЦІ

Розглядається метод оцінки варіативності для аналізу статистичних розподілів у багатовимірних соціально-економічних системах. Методика застосування методу демонструється на прикладі аналізу структури ринку праці за чисельністю та кваліфікацією незайнятих громадян в Україні, визначається статистичний взаємовплив процесів в економіці (ВВП) зі змінами в структурі ринку праці. При аналізі великих обсягів статистичних даних їх структурують, розбивають на категорії за певними ознаками. Інформативно важливі інтегральні характеристики таких великих і складних систем можуть бути виражені через індекси, що показують наскільки нерівномірно розподіляється певна величина за категоріями. Дослідження структури складних систем потребує лаконічних вичерпних інтегральних оцінок, що дають змогу порівнювати різні структури однотипних систем, наприклад, варіативності (розмаху мінливості) розподілу за категоріями (різноманітністю структур), розглядати їхню динаміку та встановлювати статистичні взаємозв'язки із соціально-економічними процесами. У розглянутому методі, для оцінки варіативності, використовується ентропійний підхід. На основі узагальненої ентропії Реньї вводяться індекси варіативності.

Економічна динаміка в часи реформ, коли перетворення супроводжуються спадом і зростанням виробництва, змінами в технологічному рівні та цінах, напруженням у соціальній сфері, незмінно позначається на ринку праці й багато в чому визначає його структуру. Наведено застосування методу варіативності до аналізу динаміки змін структури ринку праці в Україні за 10 років. Встановлено статистичний, кореляційний взаємозв'язок індексу варіативності структури ринку праці зі змінами в структурі валового внутрішнього продукту.

Ключові слова: ринок праці, структура, метод статистичного аналізу, ентропія, вибірка, індекси варіабельності.

M.V. Artiushenko, V.O. Drozd

METHOD FOR ASSESSING VARIABILITY OF VOCATIONAL QUALIFICATION STRUCTURE OF THE LABOUR MARKET

The method for assessing variability for statistical distributions analysis in multidimensional social and economic systems is considered. Application the method is demonstrated on the example of the analysis of labour market structure on number and qualification of unoccupied citizens in Ukraine. Statistical interference of processes in economy (gross national product) with changes in labour market structure is determined. At the analysis of great volumes of the statistical data they are structured, separated into categories by certain features. Informatively important integrated characteristics of such big and complex systems can be expressed by means of indexes which show how much some values are non-uniformly allocated by categories. Complex systems structure investigation requires laconic exhaustive integrated estimations that allow comparing various structures of similar systems, for example, variabilities (scope of variability) of distributions by categories (variety of structures), investigating their dynamics and establishing statistical interrelations with socio-economical processes. In the considered method the entropic approach is used for variability estimation. On the basis of the generalised Renyi entropy the variability indexes are entered.

Economic dynamics at the time of reforms when transformations are accompanied by recession and production growth, changes in technological level and prices, pressure in social sphere, invariably affects a labour market and in many respects determines its structure. The method of variability is used for the analysis of structure dynamics changes of the labour market in Ukraine for 10 years. The statistical, correlation interrelation of the labour market structure variability index with changes in the structure of the gross domestic product is established.

Key words: *labour market, structure, method of statistical analysis, entropy, sample, variability indices.*

УДК 331.56

І.С. МАРЧЕНКО,

старш. наук. співр.

Інституту демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: iryna.s.marchenko@gmail.com

ДОВГОТРИВАЛЕ БЕЗРОБІТТЯ В УКРАЇНІ

У статті висвітлено основні тенденції розвитку довготривалого безробіття в Україні у 2008–2012 рр. Зроблено висновок про необхідність розробки комплексної програми щодо мінімізації довготривалого безробіття.

Ключові слова: ринок праці, безробіття, довготривале безробіття, конкурентоспроможність.

Постановка проблеми. Рецесійні явища в економіці загострюють наявні структурні невідповідності між попитом та пропозицією на ринку праці, призводячи до зростання безробіття і його тривалості. Водночас тривале перебування у стані безробіття збільшує для безробітних ризики втрати навичок та зменшує їхні шанси на працевлаштування. Починаючи із 2009 р. в Україні також спостерігається зростання періоду незайнятості, що актуалізує проблеми довгострокового безробіття.

Аналіз останніх досліджень. Значний вклад у дослідження проблем довготривалого безробіття внесли такі зарубіжні та українські вчені, як: Даніель Ааронсон (Daniel Aaronson), Кетрін Г. Абрахам (Katherine G. Abraham), Р.І. Капелюшников, Лоренс Ф. Кац (Lawrence F. Katz) О.В. Купець, Е.М. Лібанова, Ю.М. Маршавін, І.Л. Петрова, В.О. Покришук та інші.

Особлива увага питанням зростання довготривалого безробіття, спричиненого рецесійними явищами в світовій економіці у 2008–2013 рр., приділена у доповідях Міжнародної організації праці, роботах М. Естевайо (Marcello Estevão), Е. Тсоунта (E. Tsounta), Г. Акса (G. Acs) та П.Н. Джуанкара (P.N. (Raja) Junankar). Але в Україні питанням розвитку довготривалого безробіття в період економічного спаду не приділено достатньо уваги.

Мета і завдання дослідження. Неоднозначність процесів на українському ринку праці зумовлює необхідність виявлення особливостей безробіття в умовах світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. і подальшої рецесії. Вимагають по-

дальших досліджень також проблеми розробки дієвих механізмів протидії переходу безробіття у хронічну форму.

Виклад основного матеріалу. Існування різних видів безробіття, його багатоаспектність, обумовлюють необхідність вивчення даного явища під різними кутами зору і у площині різних наук — економічних, соціальних та психологічних. Це явище не може бути охарактеризовано як суто негативне для індивіда, суспільства чи економіки — безробіття є об'єктивною реальністю ринку праці. Однак певні види безробіття за їх проявами не можна розглядати як продуктивні. Це стосується циклічного та довготривалого безробіття.

Згідно із методологією Міжнародної організації праці (МОП), довготривалим вважається безробіття, яке триває 12 місяців і більше [1]. На мікрорівні тривале перебування у стані безробіття призводить до ослаблення мотивації до активного пошуку роботи, декваліфікації (втрати професійних вмінь та навичок), зниження рівня життя індивіда та його сім'ї, поступової деградації особистості. Це зменшує конкурентоспроможність індивідів на ринку праці та збільшує ризики щодо повної реалізації їх трудового потенціалу.

На рівні суспільства негативні наслідки трансформуються у погіршення якості національного людського капіталу, зростання соціальної нерівності, маргіналізації населення [2, с. 6–7]. Зростання довготривалого безробіття означає для суспільства також збільшення обсягів соціальних трансфертів (виплата допомоги по безробіттю, допомоги малозабезпеченим тощо) та частки трансакційних витрат.

Через виключно негативні прояви даного виду безробіття, питанням запобігання його настання має бути приділена достатня увага з боку інститутів регулювання ринку праці.

Загострення проблеми довготривалого безробіття в Україні спостерігалось наприкінці 90-х — на поч. 2000-х рр., для яких були характерні найвищі його показники (так, питома вага довготривалого безробіття у 2002 р. становила 53,5%) [3]. Основною причиною цього було нагромадження застійного безробіття під час економічного спаду впродовж 1990-х років.

Протягом 2002–2007 рр. в Україні спостерігалось скорочення показників довготривалого безробіття (як абсолютної чисельності довготривало безробітних, так і їх питомої ваги у загальній чисельності безробітних). Передусім, це пояснюється макроекономічною стабілізацією, загальним поживанням на ринку праці, політикою створення нових робочих місць, що сприяло зменшенню загальної чисельності довготривало безробітних.

Остання світова економічно-фінансова криза призвела до зростання довготривалого безробіття в багатьох країнах. Однією із країн, яка зіткнулася зі значним загостренням проблем із довгостроковим безробіттям після 2008 р., є США. Так, частка довготривалого безробіття (безробіття, яке триває 27 та понад тижнів), з 2008 р. по 2012 р. зросла більш, ніж у 2 рази (із 19,6% до 41,1%) [4]. Дослідження американських вчених показали, що такі, на перший погляд, явні причини подібного стану речей, як невідповідність навичок довготривало безробітних та збільшення тривалості виплати допомоги по безробіттю не зробили вагомго внеску до формування значної питомої ваги безробітних, які шукали роботу 27 та понад тижнів [5].

Багато досліджень говорять про те, що довготривале безробіття здатне відтворювати саме себе, однак це явище існувало і в період росту економіки. Натомість значна глибина останньої економічно-фінансової кризи, за якої «збіглися» кризи

кількох видів економічних циклів, і надто повільне відновлення економіки США призвели до зростання термінів пошуку роботи та «втягування» багатьох людей до довготривалого безробіття. Найбільш негативним його проявом є те, що переважна більшість роботодавців відхиляють пошукувачів зі значними перервами у роботі вже на етапі розгляду резюме, тим самим ще більше подовжуючи їх перебування у стані безробіття.

Через різке скорочення вільних робочих місць з одночасним значним вивільненням робочої сили у II-ому півріччі 2008 р., у 2009 р. в Україні зросла питома вага тривало безробітних (3–6 місяців) (рис. 1). Через збереження негативних тенденцій на ринку праці у 2010 р. не спостерігалось інтенсивного виходу цих осіб із стану безробіття та трансформації у зайнятість.

Виходячи із моделі розвитку безробіття, тривале перебування особи у цьому стані, зменшує її конкурентоспроможність на ринку праці. Відповідно, можливі три основні сценарії розвитку ситуації для безробітної особи: працевлаштування чи відкриття власної справи і, відтак, перехід до контингенту зайнятих; зневірення у пошуку роботи та, відповідно, перехід до економічно неактивного населення; збереження безробітного стану довгий час, що призводить до переходу в довготривале безробіття [6, с. 8]. Вплив негативних явищ в економіці на безробіття має відтермінований у часі характер та полягає у збільшенні ймовірності переходу до довготривалого безробіття не тільки нових безробітних, а й тих, хто шукав роботу до настання кризи.

Під час економічного спаду рівень економічної активності населення може знижуватися через зневірення людей знайти роботу. З другого боку, багато людей можуть приєднатися до робочої сили задля компенсації втрати роботи інших членів сім'ї. В українській економіці упродовж 2008–2012 рр. відбувалося підвищення рівнів економічної активності населення. Тобто обсяги виходу на ринок праці були більшими, аніж обсяги переходу до неактивного населення. Це може свідчити про те, що інтенсивного переходу безробітного населення до складу економічно неактивного населення не було. Підтвердженням цього виступає сталість розподілу економічно неактивного населення за такими причинами незайнятості, як «зневірені», «не знають, де і як шукати роботу», «вважають, що немає підходящої роботи», «сподіваються повернутися на попередню роботу». Водночас зросла чисельність економічно неактивного населення, яке зайняте у домогосподарстві або перебуває на утриманні. Однак ця тенденція спостерігалась і в передкризові роки, і спричинена переважно іншими причинами, зокрема підвищенням показників народжуваності.

У 2010 р. спостерігалось переміщення безробітних осіб до груп із більшою тривалістю пошуку роботи, особливо до групи із тривалістю 12 місяців і понад. Тобто кризові явища призвели до «консервації» безробіття.

Таке позитивне, на перший погляд, зрушення, як перерозподіл часток між короткостроковим (до 3 місяців) та довгостроковим безробіттям, спричинене не стільки скороченням масштабів довготривалого безробіття, як посиленням припливу нових безробітних (рис.1).

Після кризових 2008–2009 рр. українська економіка відновлювалася вкрай повільними темпами: так, у 2010 р. індекс фізичного обсягу валового внутрішнього продукту (ВВП) до попереднього року становив 104,1%, у 2011 р. – 105,2%. У 2012 р. приросту обсягу ВВП майже не було (100,2%), що свідчить про зниження обсягів економічної діяльності підприємств, а отже, і про зменшення кількості вакансій [3].

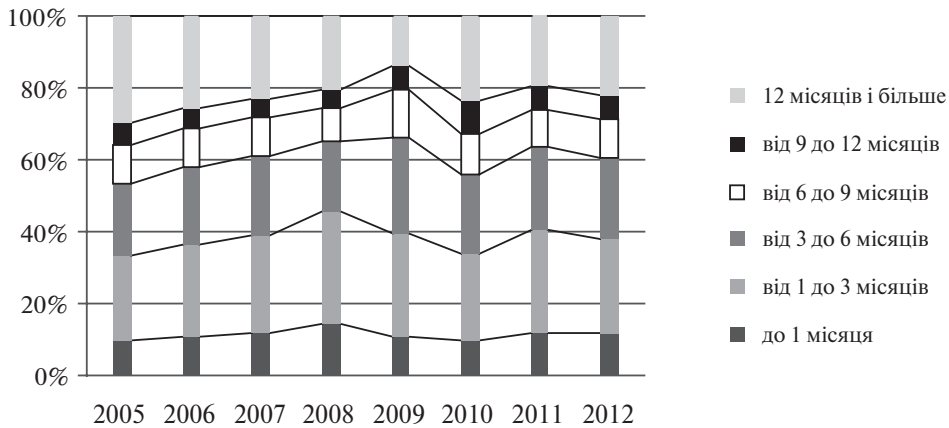

Рис. 1. Безробітні за тривалістю пошуку роботи в Україні за методологією МОП у 2005–2012 рр., %
Джерело: [3].

Таке мляве відновлення економіки призвело у 2011 р. до ще однієї хвилі безробіття, що демонструє зростання чисельності безробітних, які шукали роботу до 6 місяців. А зменшення потреби підприємств у працівниках у 2012 р. призвело до зростання чисельності безробітних, які шукали роботу 12 місяців і більше, що свідчить про продовження тенденції щодо «консервації» їх у статусі безробітних.

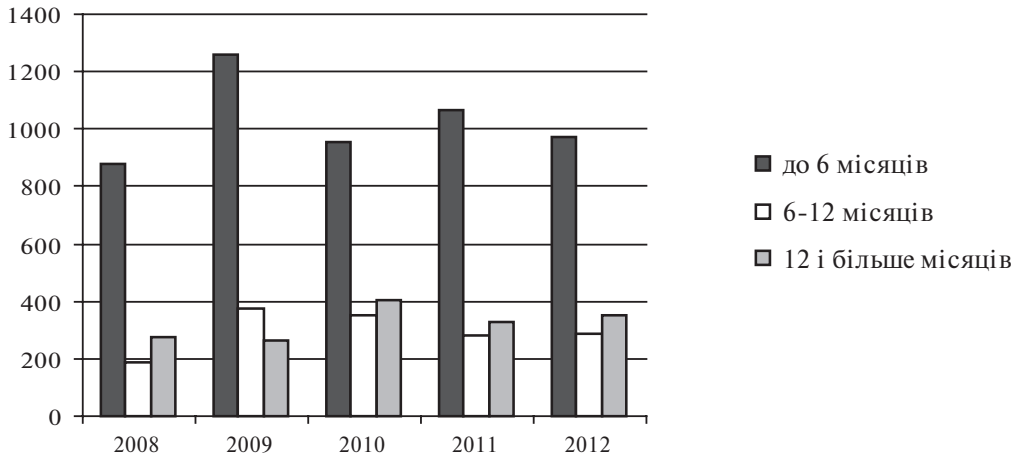

Рис. 2. Безробітні за тривалістю пошуку роботи в Україні за методологією МОП у 2008–2012 рр., тис. осіб
Джерело: [3].

Таблиця 1. Типи безробітних та послуги, що вони потребують

Ступінь ризику щодо довготривалого безробіття	Основні послуги, які вони потребують
Легкі до працевлаштування	Проведення профорієнтації та надання послуг працевлаштування.
Мають незначний ризик довготривалого безробіття чи вимушеної неповної зайнятості	Оцінка навичок та консультивання перед наданням послуг із працевлаштування. Організація короткострокових навчальних програм.
Мають високий ризик довготривалого безробіття чи вимушеної неповної зайнятості	Розробка довгострокового плану розвитку навичок та працевлаштування. Надання систематичних супутніх соціальних послуг.

Джерело: [7, с.10].

Отже, на сьогодні для українського ринку праці характерним є збереження значних обсягів довготривалого безробіття. Хоча у 2011–2012 рр. чисельність довготривало безробітних була меншою за відповідні показники «пікового» 2010 р., однак вона залишалася помітно вищою за показники докризового періоду. Адже значна кількість осіб, які втратили роботу у 2008–2009 рр. та у 2011 р., неминуче перемістилися чи переміщуються у групи із більшою тривалістю безробіття, тим самим зменшуючи шанси знайти роботу.

Звичайно, стабільний та інтенсивний економічний розвиток є найефективнішим шляхом для появи нових робочих місць і відповідного зменшення безробіття, однак він не гарантує те, що нові робочі місця будуть заповнені довготривало безробітними. Тому для усунення негативних наслідків для сімей безробітних, недопущення переходу безробіття до довготривалого стану та повернення довготривало безробітних до складу зайнятого населення мають бути застосовані специфічні заходи політики. Основними заходами політики щодо довготривалого безробіття мають бути не стільки мінімізація негативних наслідків довготривалого безробіття, скільки заходи щодо недопущення переходу безробіття у довготривалу форму.

У міжнародній практиці залежно від рівня конкурентоспроможності (тобто від того рівня конкурентоспроможності, за якого відбувся перехід до стану безробіття) виділяють три основні типи безробітних (табл. 1). При цьому: що вищий ризик довготривалого безробіття для індивіда, то більш індивідуалізовані та широкі пакети послуг необхідно йому надати для успішного працевлаштування.

До першого типу і найпростішої категорії безробітних можна віднести легких до працевлаштування, передусім тих, хто вже має необхідні навички і досвід роботи для того, щоб відносно легко знайти нове місце. В основному, це кваліфіковані робітники та професіонали зі спеціальністю, на яку є високий попит. Якщо навички пошукувача користуються попитом на ринку праці, для знаходження нового робочого місця буде достатньо простої підготовки резюме та орієнтації щодо пошуку робочого місця. У деяких країнах такі безробітні стають користувачами послуг за принципом «самообслуговування». Вони отримують самостійний доступ до баз даних вакансій та інших інформаційних ресурсів, потребуючи допомоги лише в разі необхідності.

Другий тип безробітних підпадає під невеликий ризик довготривалого безробіття чи вимушеної неповної зайнятості без отримання послуг більш індивідуального рівня. Наприклад, це можуть бути випускники вищих чи середніх спеціальних закладів

освіти. Робота із цією цільовою групою повинна бути сконцентрована на пошуку роботи у сфері, де вони раніше не працювали, але мають відповідні для цього навички (які можуть бути або одразу використані на робочому місці, або потребують незначного тренінгу на самому робочому місці). Для цієї категорії безробітних можуть бути достатніми такі послуги, як консультація з працевлаштування, направлення на короткострокові навчальні програми, розробка індивідуального плану пошуку роботи тощо.

Найскладніший для працевлаштування третій тип безробітних, бо вони потребують широкого спектра послуг для підготовки до роботи. Найімовірніші категорії – пошукувачі роботи старшого віку з застарілими професійними навичками; пошукувачі із соціальними проблемами, що заважають працевлаштуванню (наприклад, алкоголізм); пошукувачі із обмеженими можливостями; самотні батьки, які потребують інтегрованих соціальних послуг (наприклад, доступу до мережі дитячих дошкільних закладів); пошукувачі, невигідне становище яких пов'язано із культурними або лінгвістичними бар'єрами (мігранти). Робота з такими пошукувачами, звісно, потребує значно більших ресурсів, необхідно детально ознайомитися з індивідуальними особливостями кожного клієнта, допомогти правильно дібрати унікальну комбінацію послуг і розробити подальшу стратегію працевлаштування та збереження зайнятості.

Виявлення осіб із ризиком довготривалого безробіття на перших етапах пошуку роботи та запровадження до них індивідуально розроблених інтенсивних заходів реінтеграції до ринку праці сприятиме позитивному результату. Однак постає питання щодо розробки критеріїв такого відбору: у разі застосування невідповідного набору критеріїв, може бути сформована або надто широка, або надто вузька група осіб, до яких застосовуватимуться заходи державної політики підвищеної інтенсивності. У першому випадку це означатиме витрату державних та суспільних коштів, у другому – неохоплення контингентів осіб, які перейдуть до груп із більшою тривалістю безробіття. В обох випадках ефективність інтенсивних заходів буде низькою.

У реаліях українського ринку праці розробка таких критеріїв ускладнюється через відсутність повної та достовірної інформації щодо вакансій, неузгодженість між класифікатором професій, освітніми стандартами та запитами роботодавців. Особливо це стосується оцінювання ступеня відповідності наявного професійно-кваліфікаційного рівня пошукувачів вимогам вільних робочих місць. Тому на початкових етапах доцільно виявляти безробітних із соціально-психологічними проблемами, які істотною мірою заважатимуть працевлаштуванню та продукуватимуть довготривале перебування у стані безробіття. Це, насамперед, особи, які мають низьку мотивацію до праці та проблеми із соціальною адаптацією.

Як основний критерій виявлення потенційних довготривало безробітних слід застосовувати час, по закінченню якого перебування в стані безробіття несе ризики негативних наслідків, і шанси безробітного бути працевлаштованим стрімко знижуються. Вважається, що найбільш безпечним періодом перебування у статусі безробітного є період до 14 тижнів (3,5 місяця). Період перебування у стані безробіття від 15 до 26 тижнів є критичним, рівень конкурентоспроможності на ринку праці, рівень життя та соціальне самопочуття на даному етапі починає знижуватися дуже швидкими темпами. Саме в цей період безробітні потребують якомога інтенсивніших заходів задля їх реінтеграції до зайнятості, насамперед, націлених на підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня та розвиток «гнучких» комунікативних компетенцій.

Окрім заходів щодо недопущення переходу безробітного до стану довготривалого безробіття, уваги також потребує розробка реінтеграційних заходів для вже існуючих довготривало безробітних.

За дослідженнями Акса [5], навчальні програми можуть бути досить корисними для безробітних із низьким рівнем освіти та малим досвідом роботи. Задля того, аби навчальні програми були ефективними, вони мають бути орієнтовані на потреби місцевих роботодавців. Також ефективним є залучення безробітних до громадських робіт, які створюють своєрідну перерву у стані безробіття і допомагають безробітним відновити старі навички та здобути нові.

Для того, аби не дати зростати довготривалому безробіттю, політика має бути спрямована на утримання працівників на їхніх робочих місцях та на швидке знаходження новими безробітними робочих місць. Так, програми компенсації по частковому безробіттю стимулюють роботодавців скорочувати робочий час, на противагу скороченню працівників, що дає змогу працівникам уникнути безробіття та не втратити зв'язок із робочим середовищем[5].

Одним із варіантів активної політики для зменшення обсягів довготривалого безробіття є використання досвіду Австралії щодо субсидювання роботодавців у разі додаткового працевлаштування ними осіб, які перебувають у стані довготривалого безробіття [6, с.71].

В Україні немає спеціальної програми щодо мінімізації довготривалого безробіття. В рамках Єдиної технології надання соціальних послуг центрами зайнятості (ЄТНаСП), яку впровадила Державна служба зайнятості, передбачається створення сектору запобігання соціальним ризикам для надання інформації клієнтам, які належать до соціально-вразливих верств населення (в тому числі, і для довготривало безробітних) [8]. Також за ЄТНаСП для всіх клієнтів центру зайнятості передбачено надання індивідуальних Рекомендацій щодо сприяння працевлаштуванню клієнта. На перших етапах безробіття вони містять лише загальні заходи щодо працевлаштування особи. Більш індивідуальний план на перших етапах розробляють лише для однієї соціально вразливої категорії безробітних — осіб з інвалідністю. Також ретельно розроблені рекомендації щодо роботи із молоддю. Однак залишаються відкритими питання щодо ефективного запобігання довготривалому безробіттю на початкових етапах перебування у стані безробіття серед інших соціально вразливих верств населення.

Лише на етапі переходу безробітного до довготривалого стану (перебування на обліку протягом 3—6 місяців) питання ефективності заходів щодо сприяння працевлаштуванню розглядають на засіданні спеціально призначеної комісії центру зайнятості. Дана комісія визначає, який набір засобів та методів активного сприяння працевлаштування безробітних має використовуватися в кожному конкретному випадку (професійна орієнтація, професійне навчання, залучення безробітних до участі у семінарах з техніки пошуку роботи, до тимчасової зайнятості) [9, с. 194].

Важливим аспектом державної політики щодо довготривалого безробіття має бути недопущення підвищення ризиків бідності серед домогосподарств із довготривало безробітними. Законодавством України затверджено максимальну тривалість виплати допомоги по безробіттю, яка не може перевищувати 360 календарних днів протягом двох років з дня призначення допомоги по безробіттю [10]. Таким чином, якщо безробітна особа є офіційно зареєстрованою у Державній службі зайнятості та перебуває на обліку понад 12 місяців, то їй, фактично, припиняється виплата допомоги держави

по безробіттю, що має бути й стимулом для активного пошуку роботи. З другого боку, з такою самою метою законодавством передбачено її зменшення протягом року: із 100% до 70%. За дослідженнями американських вчених, збільшення термінів виплат допомоги по безробіттю істотно не впливає на тривалість перебування у стані безробіття [5]. Натомість, продовження терміну виплат (із поступовим зменшенням їх суми) сприятиме підтримці активного пошуку безробітними робочого місця та зменшуватиме ризики бідності для їхніх сімей.

Тому ефективна мінімізація довготривалого безробіття в Україні потребує розробки комплексної програми заходів політики зайнятості з урахуванням міжнародного досвіду. В основу такої програми доцільно покласти принцип раннього виявлення безробітних із високим ризиком перебування у стані безробіття та принцип «критичного терміну у 3,5 місяці».

Висновки. Ефективне розв'язання проблеми довготривалого безробіття в Україні потребує не лише комплексного використання заходів активної політики на ринку праці, спрямованих на недопущення переходу до стану довготривалого безробіття, інтенсивну реінтеграцію вже існуючого контингенту довготривало безробітних, а також проведення макроекономічної політики щодо стимулювання сукупного попиту як передумови збільшення потреби підприємств у робочій силі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. The Key Indicator of the Labour Market [Electronic resource]. — Mode of access: <http://kilm.ilo.org/KILMnet/>. — Last access: 2013. — Title from the screen.
2. *Купець О.В.* Довготривале безробіття в Україні: методологія оцінки та регулювання: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.07 / О.В. Купець ; НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж. — К., 2008. — 20 с.
3. Офіційний веб-портал Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. — Останній доступ: 2013. — Назва з екрану.
4. Table A-12. Unemployed persons by duration of unemployment [Electronic resource] // Bureau of Labor Statistics of the U.S. Department of Labor. Mode of access: <http://www.bls.gov/news.release/empst12.htm>. — 354963 — Last access: 2013. — Title from the screen.
5. *Acs G.* Assessing the Factors Underlying Long-Term Unemployment during and after the Great Recession [Electronic resource] // The Urban Institute. — Mode of access: <http://www.urban.org/uploadedpdf/41-2886-assessing-the-factors.pdf>. — Last access: 2013. — Title from the screen.
6. *Junankar P.N. (Raja).* The Global Economic Crisis: Long-Term Unemployment in the OECD [Electronic resource] // Discussion Paper No. 6057. — Bonn: IZA. — October 2011 — 86 p. — Mode of access: <http://ftp.iza.org/dp6057.pdf> — Last access: 2013. — Title from the screen.
7. *Mazza J.* Labor Intermediation Services: A Review for Latin America and Caribbean Countries [Electronic resource] // Labor Markets Policy Briefs Series. Inter-American Development Bank, Jul, 2002. — 41p. — Mode of access: <http://idbdocs.iadb.org/wsdocs/getdocument.aspx?docnum=354963> — Last access: 2013. — Title from the screen.
8. Офіційний веб-портал Державної служби зайнятості України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua>. — Останній доступ: 2013. — Назва з екрану.
9. Єдина технологія надання соціальних послуг центрами зайнятості України (удосконалена). Науково-дослідна робота [Електронний ресурс]. // Ю.М. Маршавін та ін.— К.: 2010. — 482 с. Режим доступу: <http://ipk-dszu.kiev.ua/etc.php>. — Останній доступ: 2013. — Назва з екрану.
10. Наказ Міністерства праці та соціальної політики України № 307 від 20.11.2000 «Про затвердження Порядку надання допомоги по безробіттю, у тому числі одноразової її виплати для організації безробітними підприємницької діяльності» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0915-00>. — Останній доступ: 2013. — Назва з екрану.

І.С. Марченко

ДОЛГОСРОЧНАЯ БЕЗРАБОТИЦА В УКРАИНЕ

В статье отражены основные тенденции развития долгосрочной безработицы в Украине в 2008–2012 гг. Одним из вызовов для украинского рынка труда, спровоцированным мировым финансово-экономическим кризисом, является рост долгосрочной безработицы.

Особенно остро вопрос долгосрочной безработицы встал перед экономикой Украины в конце 1990-х — нач. 2000-х гг., когда произошла эскалация данного явления вследствие накопления застойной безработицы во время экономического спада в середине 1990-х годов. Макроэкономическая стабилизация, общее оживление рынка труда, политика создания новых рабочих мест привели к ощутимому снижению численности долговременно безработных на протяжении 2002–2007 гг. Однако кризисные явления в экономике привели к прекращению данной положительной тенденции.

На сегодня для украинского рынка труда характерно сохранение значительных объемов долгосрочной безработицы. Хотя в 2011–2012 гг. численность длительно безработных была меньше соответствующих показателей «пикового» 2010 г., однако она оставалась заметно выше показателей докризисного периода. Слабое восстановление экономики стало основной причиной того, что значительное количество лиц, которые потеряли работу в 2008–2009 гг. и в 2011 г., неизбежно переместилось или перемещается в группы с большей продолжительностью безработицы, тем самым теряя шансы найти работу.

На микроуровне длительное пребывание индивида в состоянии безработицы уменьшает конкурентоспособность индивидов на рынке труда и осложняет реализацию их трудового потенциала. На уровне общества это трансформируется в ухудшение качества национального человеческого капитала, увеличение социального неравенства, маргинализацию населения, рост объемов социальных трансфертов и увеличение транзакционных затрат.

Основными мерами минимизации негативных последствий долговременной безработицы должны быть меры по недопущению перехода безработного в группу долгосрочно безработных. В международной практике, в зависимости от исходного уровня конкурентоспособности безработного, оценивают риск длительной безработицы, и в соответствии с ним применяют различные наборы услуг по трудоустройству.

Ввиду того, что в реалиях украинского рынка труда на данный момент отсутствует полная и достоверная информация по открытым вакансиям, а также существует проблема согласования классификатора профессий, образовательных стандартов и формируемых работодателями квалификационных характеристик, очень усложняется разработка критериев выявления потенциальных длительно безработных на начальных этапах пребывания в состоянии незанятости. Поэтому в качестве основного критерия выявления потенциальных длительно безработных предлагается применять время, по истечении которого пребывание в состоянии безработицы фактически несет больше негативных последствий, нежели положительных. Согласно международным исследованиям, это граница в 14 недель пребывания в состоянии безработицы.

Кроме мероприятий по недопущению перехода безработного в состояние длительной безработицы, внимания также требует разработка реинтеграционных мер для уже существующих длительно безработных.

Ключевые слова: рынок труда, безработица, долгосрочная безработица, конкурентоспособность.

I.S. Marchenko

LONG-TERM UNEMPLOYMENT IN UKRAINE

The paper describes the main trends in long-term unemployment in Ukraine during 2008–2012. The global financial and economic crisis challenges Ukrainian labor market by increasing the long-term unemployment.

The acute long-term unemployment issues arose in the Ukrainian economy in the late 90s — early 2000s, when the widespread long-term unemployment has been accumulated during the economic recession in the mid-90s.

Macroeconomic stabilization, the overall recovery of the labor market and the new job creation policy have led to a noticeable decrease in the number of the long-term unemployed over 2002–2007. However, crisis phenomena in the economy have led to the termination of this positive trend.

Nowadays, the Ukrainian labor market is characterized by the persistence of significant amounts of long-term unemployment. Although in 2011–2012 the number of long-term unemployed was lower than in the «peak» 2010, it remained significantly higher than in pre-crisis period. Weak economic recovery was the reason why a significant number of people, who lost their jobs in 2008–2009 and in 2011, inevitably shifted or will shift in groups with longer unemployment, thus losing the chance to find a job.

At the micro level, the individual long-term unemployment reduces the competitiveness of individuals in the labor market and eliminates the realization of their labor potential. At the level of society such kind of processes are transformed into the national human capital quality deterioration, increased social inequality, marginalization of the population, the growth of the social transfers and increased share of transaction costs.

The main activities to minimize the negative effects of long-term unemployment should be aimed at preventing the transition of the unemployed to the long-term unemployed group. In the international practice, the risk of long-term unemployment is estimated depending on the initial level of unemployed person's competitiveness. According to the estimated risk the various sets of employment services are provided for the jobseekers.

There is no complete and reliable information about open vacancies in the national labor market and there is a significant mismatch between the national profession classification, educational standards and job qualifications formed by employers. In view of these facts it is very difficult to develop criteria for the identification of potential long-term unemployed in the initial stages of the unemployment. Therefore, the time after which being unemployed has more negative effects than positive is proposed as the main criterion for identification of potential long-term unemployed. According to international studies, this is the boundary after 14 weeks of unemployment.

In addition to measures of preventing the transition to the long-term unemployment, attention should also be paid to the development of the reintegration measures for the existing long-term unemployed.

Key words: *labor market, unemployment, long-term unemployment, competitiveness.*

ОГЛЯД ВИДАНЬ 2012–2013

ВІДПОВ. ЗА ВИПУСК Л.М. ЧЕРЕНЬКО, О.В. МАКАРОВА
(ЗА РЕД. Е.М. ЛІБАНОВОЇ)

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ: ТРАНСФОРМАЦІЯ РІВНЯ ЖИТТЯ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ДИСПРОПОРЦІЇ

Колективна монографія

Том 1: Трансформація рівня життя населення в умовах системної кризи. Досліджено вплив кризових явищ в економіці й суспільстві на рівень життя населення, оцінено трансформаційні зміни у цій сфері протягом останніх десятиріч (за джерелами формування та диференціації доходів населення, споживчими характеристиками населення, його майновим забезпеченням та житловими умовами) і визначено перспективи зменшення негативного впливу системної кризи на рівень життя населення з розробкою відповідних пропозицій та прогнозних оцінок щодо тенденцій зміни рівня життя населення країни.

Том 2: Регіональні диспропорції людського розвитку та можливості їх подолання. Розглянуто основні теоретико-методологічні підходи до вимірювання регіонального людського розвитку та обґрунтовано необхідність оновлення національної методики його вимірювання. Здійснено оцінку тенденцій та диспропорцій людського розвитку в регіонах України за такими складовими: можливість повноцінного відтворення населення, доступність освіти й забезпечення гідних умов праці, покращання стану соціального середовища, комфортності умов проживання та рівня добробуту населення. Обґрунтовано пріоритетність заходів регіональної політики для досягнення цільових орієнтирів людського розвитку в Україні, сформульовано практичні рекомендації щодо подолання регіональних диспропорцій за основними аспектами людського розвитку.

К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. – 436 с.

В.Г. САРІОГЛО

ОЦІНЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПОКАЗНИКІВ: ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ НЕПРЯМИХ МЕТОДІВ

У монографії досліджено особливості практичного застосування сучасних методологічних підходів до підвищення надійності оцінювання соціально-економічних показників за результатами вибірових обстежень домогосподарств (населення). На прикладі розв'язання проблеми недостатньої надійності показників бідності для регіонів України показано, що ефективним є статистичне об'єднання прямих та синтетичних оцінок цих показників на основі багатофакторної композиційної оціночної функції. При цьому можливість підвищення надійності показників обумовлена

використанням інформації з додаткових, зовнішніх щодо вибіркового обстеження, джерел. Наведено результати аналізу джерел зовнішньої інформації, яка потенційно може бути використана при оцінюванні бідності. Показано, що при розробці дизайну вибірки, зокрема при його оптимізації, доцільно враховувати застосування ускладнених методів оцінювання показників за результатами обстеження. Певну увагу приділено інструментарію автоматизації процедур оцінювання показників.

К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. – 136 с.

ЗА РЕД. Е.М. ЛІБАНОВОЇ

СОЦІАЛЬНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДЕРЖАВНИХ ПРОГРАМ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ОЦІНЮВАННЯ

У монографії розкрито зміст сучасних методологічних підходів до оцінювання державних програм соціальної спрямованості, їх результатів та впливу на окремі аспекти якості життя населення. Досліджено особливості інструментарію оцінювання програм, побудованого на основі методів мікроімітаційного моделювання, та відповідне інформаційне забезпечення. Наведено результати аналізу низки державних цільових програм, що реалізуються в Україні, а також приклади оцінювання соціальних результатів програм.

Умань: видавець «Сочінський», Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. – 312 с.

КЕР. АВТ. КОЛЕКТИВУ Е.М. ЛІБАНОВА

СТАЛИЙ ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Національна доповідь

Підготовлена за результатами багаторічних досліджень фахівців ряду інститутів Національної академії наук України: Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи, Інституту економіки та прогнозування, Інституту економіки природокористування та сталого розвитку, Інституту соціології, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса.

Стрижневою ідеєю доповіді є трактування сутності цивілізаційного прогресу на засадах людиноцентричності соціуму, економіки та екології. Головною передумовою і водночас результатом успішного розвитку визначено справедливість стосовно як нинішніх, так і наступних поколінь.

Наведено докази того, що процеси людського розвитку в Україні відповідають глобальним трендам і спрямовані на досягнення вищих соціо-гуманітарних цілей держави. Доведено, що досягнення усталеності людського розвитку можливе за умов: зміни світоглядної позиції еліти та провідних суб'єктів економічних, екологічних і соціальних відносин; оволодіння інтелектуальними діячами новою науковою парадигмою; впровадження нових моделей споживчої, трудової та соціальної поведінки населення; розроблення та втілення у державну політику механізмів подолання системних обмежень гуманізації суспільного розвитку. Саме такий підхід забезпечує можливість подолання негативних чинників формування та використання природних, економічних і соціальних ресурсів, вирівнювання доступності ресурсів для різних верств та соціальних шарів населення.

Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2

В.В. ОНІКІЄНКО

РИНОК ПРАЦІ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: РЕТРО-АНАЛІЗ, ПРОБЛЕМИ, ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

Монографію присвячено проблемам соціальної спрямованості розвитку ринку праці та соціального захисту населення як необхідної умови та головних атрибутів соціально орієнтованої ринкової економіки. Досліджено фактори та передумови соціалізації ринку праці, методологічно обґрунтовано її сутність та показники оцінювання. Проаналізовано динаміку та якість економічного розвитку на етапі реформування соціально-економічної системи України з погляду впливу на ринок праці, зайнятість, рівень життя, соціальний захист населення, зокрема економічне становище людей похилого віку, інвалідів. Обґрунтовано концепцію модернізації системи соціального захисту населення, яка ґрунтується на комплексному програмно-цільовому підході.

К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2013. — 456 с.

**КОЛЕКТИВ АВТОРІВ: Е.М. ЛІБАНОВА, О.М. ГЛАДУН, Л.С. ЛІСОГОР ТА ІН.
ВИМІРЮВАННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ**

Аналітична доповідь

При підготовці монографії були використані дані науково-дослідної роботи «Розроблення системи індикаторів оцінки якості життя населення України для здійснення комплексного моніторингу, у тому числі порівняння з іншими країнами» Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

Результати досліджень можна використовувати у процесі розроблення стратегії управління якістю життя. Це надасть можливість підвищити ефективність та результативність державної політики у сферах охорони здоров'я, освіти, зайнятості, безпеки.

К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2013. — 50 с.

РЕЦЕНЗІЯ

на цикл наукових публікацій

за результатами спільної українсько-молдавської

**НДР «Провідні фактори шлюбності і народжуваності
в Україні і Республіці Молдова»**

Ускладнення демографічної ситуації в країнах Європи, що значною мірою зумовлене низьким рівнем народжуваності та складними і неоднозначними змінами у шлюбно-сімейних процесах, викликає необхідність дослідження сучасних особливостей матримоніальної і дітородної поведінки населення та їх факторів. У цьому контексті зростає роль і значення досліджень шлюбності й народжуваності у різних країнах, здійснення міжнародних порівнянь, а також визначення факторів, що формують специфіку цих процесів у кожній з країн.

Цій актуальній проблемі була присвячена спільна науково-дослідна робота фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи і їхніх колег з Інституту європейської інтеграції та політичних наук АН Молдова «Провідні фактори шлюбності і народжуваності в Україні і Республіці Молдова». За результатами цієї роботи її виконавці І. Курило, Л. Слюсар, С. Аксьонова, Т. Гарашенко, О. Гагауз, М. Бучучану-Врабіє опублікували цикл з 14 статей у наукових виданнях України, Республіці Молдова, Росії і Білорусі, в яких визначено особливості трансформації шлюбності і народжуваності в Україні і Республіці Молдова, досліджено фактори, що впливають на ці процеси, визначено напрями подальших досліджень, розроблені певні рекомендації для вдосконалення і розвитку сімейної політики.

Автори проаналізували особливості шлюбно-сімейних процесів і народжуваності в Україні та Республіці Молдова в умовах прискорених соціально-економічних змін і довели, що модель шлюбності й народжуваності в цих країнах відповідає сучасному її типу, а їх зміни (підвищення віку дітонародження та взяття шлюбу, поширення позашлюбної народжуваності, плюралізація форм шлюбу) відбуваються відповідно до загальноєвропейських закономірностей трансформації шлюбу і сім'ї. Разом з тим значні відмінності у етнічному складі населення, а отже і у традиціях і ментальності, у розмірі економічного потенціалу та його структурі, розподілі населення за типами поселень детермінують національні особливості перебігу демографічних процесів у цих країнах. Визначено, що активна пронаталістська сімейна політика України стала

основним фактором інтенсивного підвищення народжуваності в країні в останнє десятиліття.

Цикл наукових публікацій демографів України та Республіки Молдова за результатами спільної НДР «Провідні фактори шлюбності і народжуваності в Україні і Республіці Молдова» буде цікавим і корисним для науковців, працівників органів державного управління та широких кіл громадськості.

Перелік наукових праць

за результатами спільної українсько-молдавської НДР

«Провідні фактори шлюбності і народжуваності в Україні і Республіці Молдова»:

1. Слюсар Л.И., Гагауз О.Е. Брачность в Украине и Молдавии в условиях социально-экономической трансформации: общие тенденции и национальные особенности // În: Revista de Filozofie, Sociologie și Științe Politice, 2011, nr.3, p.147–161. ISSN 1857-2294 (Журнал, Молдавия).
2. Аксьонова С., Гагауз О., Бучучану-Врабие М. Рождаемость в Украине и Республіке Молдова // Evoluția gândirii geografice și demografice în Republica Moldova. Simpoziul științific internațional 22–24 septembrie 2011, Editura ASEM, Chișinău, p. 41–48.
3. Бучучану-Врабие М. Детерминанты низкой рождаемости в столичном городе (на примере г. Кишинёва) // Демографія та соціальна економіка. – 2010. – № 1(13). – С. 124–130.
4. Гагауз О. Рождаемость в Молдове: современное состояние и перспективы развития // Демографія та соціальна економіка. – 2010. – № 1(13). – С. 36–44.
5. Слюсар Л.І. Плюралізація форм шлюбу та її вплив на дітородну орієнтацію // Демографія та соціальна економіка. – 2010, № 1(13). – С. 81–89.
6. Курило И.А. Семья и семейные отношения в Украине: эволюция, современность, трансформации // Сб. материалов международного семинара «Эволюция семьи и семейная политика» — Минск: 2011 г. — С.42–49.
7. Курило И.А. Тенденции рождаемости в Украине за последние сто лет // Москва: Проблемы народонаселения в зеркале истории: VI Валентеевские чтения /Ред. В.В. Елизаров, И.А. Троицкая. — М.: МАКС Пресс, 2010, с. 168–175.
8. Слюсар Л. И. Дестабилизация семьи в Украине: демографические причины, последствия, пути преодоления // Женщина. Общество. Образование. Материалы 13-ой международной междисциплинарной научно-практической конференции. — Минск: Женский институт ЭНВИЛА, 2011. — С. 249–252.
9. Аксьонова С.Ю. Гендерные различия в репродуктивных ориентациях молодежи Украины // Женщина. Общество. Образование. Материалы 13-ой международной междисциплинарной научно-практической конференции. — Минск: Женский институт ЭНВИЛА. 2011.—С.199–202.
10. Гаращенко Т.М. Репродуктивні втрати внаслідок мертворожденень в Україні за останнє 20-річчя: демографічний аспект // Демографія та соціальна економіка. – 2011. – № 2 (16). – С. 156–165.
11. Курило И.А. Естественное движение населения Украины: итоги последнего тридцатилетия // Демографическое развитие: вызовы глобализации (Седьмые Валентеевские чтения: Международная конференция: Москва, Россия): Материалы. — М.: МАКС-Пресс, 2012.— С. 337–341.

12. Слюсар Л.И. Украинская семья в условиях глобализации // Демографическое развитие: вызовы глобализации (Седьмые Валентеевские чтения: Международная конференция: Москва, Россия): Материалы. — М.: МАКС-Пресс, 2012. — С. 474—479.
13. Аксьонова С.Ю., Гаращенко Т.М. Регіональна диференціація народжуваності в Україні: зміни у ХХІ столітті — Вісник Прикарпатського університету. Економіка. 2012. Вип. ІХ. — Івано-Франківськ: Плай, 2012. — С.285—289.
14. Гагауз О. Е. Молдова в процессе глобализации низкой рождаемости // Демографическое развитие: вызовы глобализации (Седьмые Валентеевские чтения: Международная конференция: Москва, Россия): Материалы. — М.: МАКС-Пресс, 2012. — С. 261—270.

*Грішнова О.А.,
професор кафедри економіки підприємства
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка
доктор економічних наук, проф.*

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРА!

Колектив Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи вітає з ювілеєм талановитого вченого, високоосвічену людину, чарівну і мудру жінку ЛЮБОВ ВАСИЛІВНУ ЧУЙКО.

Чуйко Л.В. народилась 1 вересня 1933 р. у Харкові. Освіту здобула спочатку у Харківському технікумі молочної промисловості, потім — на економічному факультеті Харківського державного університету ім. М. Горького, який закінчила у 1958 р. з відзнакою. Трудову діяльність почала у органах статистики та на промисловому підприємстві Харкова, однак вже у 1963 р. вступила до аспірантури Інституту економіки АН УРСР у відділ статистики, і з цього моменту її життя нерозривно пов'язане з наукою. У 1968 р. захистила кандидатську дисертацію на тему: «Брачность на Украине в послевоенный период (статистическое исследование)».

У 1966 р. Чуйко Л.В. почала роботу у щойно створеному відділі демографічних досліджень Інституту економіки АН УРСР, де на той час відроджувалась українська демографічна наука, і пропрацювала там 40 років. Після створення Інституту демографії та соціальних досліджень вона перейшла у відділ демоекономіки цього інституту, і працювала там у 2004–2006 рр.

Чуйко Л.В. присвятила своє наукове життя розширенню меж демографічного пізнання щодо сім'ї та шлюбу, стала корифеєм демографічних досліджень у цій царині, гідним продовжувачем ідей славетного українського демографа Ю.О. Корчака-Чепурківського, поряд з яким починала свій творчий шлях. Її внесок у розвиток демографічної теорії сім'ї, ґрунтовні розробки щодо специфіки функціонування української сім'ї на різних етапах суспільного розвитку, гендерних проблем, і насамперед монографія «Браки и разводы», широко знані не лише серед вітчизняних науковців, а і в інших країнах світу. Свої фундаментальні теоретичні розробки вона завжди гармонійно поєднувала з пошуком напрямів, засобів і механізмів розв'язання найактуальніших демографічних проблем, брала активну участь у розробці проектів концепцій, стратегій, конкретних заходів національної демографічної політики щодо шлюбу та сім'ї.

Любов Василівна — енергійна, небайдужа, творча особистість, завжди брала активну участь у громадському житті, у тому числі була членом кількох громадських жіночих організацій. Має державні нагороди і численні відзнаки.

У день Вашого ювілею зичимо Вам, шановна Любов Василівна, міцного здоров'я, сімейного щастя, творчого натхнення, добробуту і удачі. Хай Ваше життя і життя Ваших рідних — сина Михайла, онуків Андрія і Олександри — буде світлим і радісним, а доля збагачує Вас життєвою енергією та натхненням.

*Колектив Інституту демографії
та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України*

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРА!

До 80-річчя В.П. Піскунова

31 серпня 2013 р. виповнилося 80 років від дня народження Володимира Павловича Піскунова – визначного українського демографа, одного з активних учасників «ренесансу» вітчизняної демографічної науки у повоєнний період, автора численних наукових праць, здебільшого з царини теоретичної демографії.

Життєвий шлях В.П. Піскунова започаткувався у Харкові. Дитинство і юність майбутнього вченого, становлення його як особистості та формування засад світогляду припали на нелегкі 30–40-і роки. Напередодні війни він пішов до школи, яку закінчив у 1953 р. Вищу освіту здобув на економічному факультеті Харківського університету, і у серпні 1958 р. розпочав свій трудовий шлях як економіст у Статистичному управлінні Луган-

ської області, де отримав непогану підготовку з практичної статистики. Прагнучи реалізувати свій творчий потенціал в науці – В.П. Піскунов у 1960 р. вступає до аспірантури на кафедру статистики Київського інституту народного господарства і проводить дослідження актуальних проблем народжуваності населення України у повоєнні роки. За результатами проведених досліджень він підготував і успішно захистив кандидатську дисертацію зі спеціальності «статистика».

Трудова діяльність Володимира Павловича впродовж понад 40 років проходила в Інституті економіки АН України: спочатку у відділі статистики (1963–1966 рр.), а з 1966 р. до 2004 р. – у відділі демографії, в становленні, формуванні та діяльності якого він брав найактивнішу участь. У 2004–2006 рр. працював у відділі демоекономіки Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України.

До кола його наукових інтересів входили дослідження проблем відтворення населення, демографічного прогнозування, політики народонаселення і теорії демографічної науки, останній він приділяв особливу увагу, і тому результати теоретичних досліджень найбільш вагомі у його творчому доробку.

Володимир Павлович – різноплановий дослідник із широким діапазоном осягнення та осмислення теоретичних проблем демографії. Його твори відзначаються системністю мислення, всі вони цілеспрямовані, а тому повчальні і входять до скарбниці демографічної науки. Він і нині сповнений наукових задумів.

Щиро вітаємо Вас, шановний Володимир Павлович, з Вашим славним ювілеєм, зичимо всяких гараздів, щастя та міцного здоров'я, творчої енергії, доброї долі.

*Колектив Інституту демографії
та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України*

ПРО ЖУРНАЛ

«ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

Науковий журнал «Демографія та соціальна економіка» засновано у 2004 році. У журналі публікуються статті, які відповідають концепції та тематичній спрямованості видання, а також вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України № 7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліку ВАК України».

Перше свідоцтво наукового журналу «Демографія та соціальна економіка» про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серії КВ № 8304 видав Державний комітет телебачення і радіомовлення України 12 січня 2004 року. Засновник журналу — наукова установа Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України.

Міжнародний стандартний серійний номер ISSN журналу «Демографія та соціальна економіка» надав Міжнародним центром ISSN (Head of Bibliographic Section ISSN International Centre, Paris, France) на друковану версію у 2009 (ISSN 2072-9480), а на електронну версію — у 2013 році (ISSN 2309-2351).

Журнал «Демографія та соціальна економіка», «Демография и социальная экономика», «Demography and Social Economy» пройшов процедуру перереєстрації у Державній реєстраційній службі України, одержавши нове свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації (серія КВ № 19037-7827 ПР від 22.06.2012). Співзасновниками журналу сьогодні є Національна академія наук України й Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи Національної академії наук України.

Журнал виходить двічі на рік. Сфери розповсюдження журналу — загальнодержавна та зарубіжна, матеріали публікуються трьома мовами: українською, російською та англійською. Кожна стаття супроводжується розширеним рефератом англійською, російською / українською (залежно від мови основного тексту статті) мовами.

Основні напрями наукових публікацій журналу:

- теоретичні проблеми демографії;
- демографічні процеси: народжуваність, смертність, шлюбно-сімейні процеси, міграція;
- соціально-демографічні структури та якість населення;
- людський розвиток;
- формування соціального капіталу;
- рівень та якість життя;
- бідність і соціальне відторгнення;
- ринок праці;
- соціально-демографічна політика;
- соціальний захист населення;
- гендерні дослідження;
- розвиток соціальної інфраструктури;
- соціально-демографічне прогнозування;
- кількісні методи в соціально-демографічних дослідженнях;
- інформаційне забезпечення соціально-економічних та демографічних досліджень;

-
- регіональні соціально-демографічні дослідження;
  - потенціал соціалізації;
  - соціальна відповідальність.

Журнал представлений на веб-сайті Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України: <http://www.idss.org.ua> та має власний електронний ресурс: <http://www.dse.org.ua>

Електронна версія журналу подається до Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Коло авторів: фахівці з академічних та наукових установ України, близького та далекого зарубіжжя, професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів, аспіранти наукових установ та ВНЗ.

В Україні журнал – єдине професійне видання, що оприлюднює статті, повністю присвячені зазначеним вище науковим проблемам.

У 2012 році, відповідно до нових вимог Державної атестаційної комісії Міністерства освіти і науки України, склад редакційної колегії журналу було оновлено. Нині у роботі редакційної колегії журналу беруть участь 39 наукових фахівців: з них 29 докторів наук (у тому числі 13 штатних працівників Інституту). До її складу увійшли також четверо наукових фахівців з закордонних наукових та навчальних установ.

Статті журналу обов'язково проходять конфіденційне рецензування, яке здійснюють члени редакційної колегії та інші знані фахівці, одержуючи щонайменше дві (внутрішню та зовнішню) рецензії.

Цільова читачка аудиторія – науковці, аспіранти, докторанти, професорсько-викладацький склад класичних і гуманітарних вищих навчальних закладів, фахівці з наукових і державних установ та відомств, представники законодавчої та виконавчої гілок влади.

Журнал можна знайти у багатьох бібліотеках України, країн СНД та за кордоном.

Науковий журнал «Демографія та соціальна економіка» зареєстровано в таких міжнародних наукометричних та реферативних базах даних:

- **Ulrich's Periodicals Directory** (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (з липня 2013);
- **Російський індекс наукового цитування (РИНЦ)**, (Російська Федерація), <http://elibrary.ru> (з серпня, 2013);
- **Index Copernicus International** (Польща), <http://indexcopernicus.com> (з грудня 2013).

Редакція журналу

О ЖУРНАЛЕ

«ДЕМОГРАФИЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА»

Научный журнал «Демография и социальная экономика» основано в 2004 году. В журнале публикуются статьи, которые соответствуют концепции и тематической направленности издания, а также требованиям постановления Президиума Высшей аттестационной комиссии Украины № 7-05/1 от 15 января 2003 г. «О повышении требований к профессиональным изданиям, внесенным в перечень ВАК Украины».

Первое свидетельство научного журнала «Демография и социальная экономика» о государственной регистрации печатного средства массовой информации серии КВ № 8304 было выдано Государственным комитетом телевидения и радиовещания Украины 12 января 2004 года. Учредитель журнала — научное учреждение Институт демографии и социальных исследований НАН Украины.

Международный стандартный серийный номер ISSN был предоставлен журналу «Демография и социальная экономика» Международным центром ISSN (Head of Bibliographic Section ISSN International Centre, Paris, France) на печатную версию в 2009 (ISSN 2072-9480), а на электронную версию — в 2013 году (ISSN 2309-2351).

Журнал «Демография и социальная экономика», «Демография и социальная экономика», «Demography and Social Economy» прошел процедуру перерегистрации в Государственной регистрационной службе Украины, получив новое свидетельство о государственной регистрации печатного средства массовой информации (серия КВ № 19037-7827 ПР от 22.06.2012). Соучредителями журнала сегодня являются Национальная академия наук Украины и Институт демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи Национальной академии наук Украины.

Журнал выходит дважды в год. Сферы распространения журнала — общегосударственная и зарубежная, материалы публикуются на трех языках: украинском, русском и английском. Каждая статья сопровождается расширенным рефератом на английском и русском / украинском (в зависимости от языка основного текста статьи) языках.

Основные направления научных публикаций журнала:

- теоретические проблемы демографии;
- демографические процессы;
- рождаемость, смертность, брачно-семейные процессы, миграция;
- социально-демографические структуры и качество населения;
- человеческое развитие;
- формирование социального капитала;
- уровень и качество жизни;
- бедность и социальное отторжение;
- рынок труда;
- социально-демографическая политика;
- социальная защита населения;
- гендерные исследования;
- развитие социальной инфраструктуры;
- социально-демографическое прогнозирование;
- количественные методы в социально-демографических исследованиях;

-
- информационное обеспечение социально-экономических и демографических исследований;
  - региональные социально-демографические исследования;
  - потенциал социализации;
  - социальная ответственность.

Журнал представлен на веб-сайте Института демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины: <http://www.idss.org.ua> и имеет собственный электронный ресурс: <http://www.dse.org.ua>

Электронная версия журнала предоставляется Национальной библиотеке Украины имени В.И. Вернадского.

Круг авторов: специалисты из академических и научных учреждений Украины, ближнего и дальнего зарубежья, профессорско-преподавательский состав высших учебных заведений, аспиранты научных учреждений и ВУЗОВ.

В Украине журнал — единственное профессиональное издание, которое публикует статьи, полностью посвященные указанным выше научным проблемам.

В 2012 году, согласно новых требований Государственной аттестационной комиссии Министерства образования и науки Украины, состав редакционной коллегии журнала было обновлено. Сейчас в работе редакционной коллегии журнала принимают участие 39 научных специалистов: из них 29 докторов наук (в том числе 13 штатных работников Института). В ее состав вошли также четыре научных специалиста зарубежных научных и учебных учреждений.

Статьи журнала обязательно проходят конфиденциальное рецензирование, которое осуществляют члены редакционной коллегии и другие известные специалисты, получая минимум две (внутреннюю и внешнюю) рецензии.

Целевая читательская аудитория — ученые, аспиранты, докторанты, профессорско-преподавательский состав классических и гуманитарных высших учебных заведений, специалисты из научных и государственных учреждений и ведомств, представители законодательной и исполнительной ветвей власти.

Журнал можно найти во многих библиотеках Украины, стран СНГ и за рубежом.

Научный журнал «Демография и социальная экономика» зарегистрировано в таких международных наукометрических и реферативных базах данных:

- **Ulrich's Periodicals Directory** (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (с июля 2013);
- **Российский индекс научного цитирования (РИНЦ)**, (Российская Федерация), <http://elibrary.ru> (с августа 2013);
- **Index Copernicus International** (Польша), <http://indexcopernicus.com> (с декабря 2013).

Редакция журнала

THE JOURNAL

«DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY»

«Demography and social economy» is a peer-reviewed, open-access international journal of population sciences founded in 2004. All articles published in journal meet the concept and content of the journal, as well as the requirements of Resolution of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine № 7-05/1 as of 15 January 2003 «On toughening requirements to professional publications, listed HAC of Ukraine».

The Certificate of State Registration of the journal was issued by the State Committee for Television and Radio Broadcasting of Ukraine as of 12.01.2004 (Series KB № 83047). Journal has been established by the Institute for Demography and Social Studies.

The journal «Demography and social economy» was assigned the ISSN 2072-9480 for print version in 2009 and ISSN 2309-2351 for online version in 2013.

The journal was re-registered by Government registration service of Ukraine and obtained Certificate of State Registration of the journal (series KV № 19037-7827 PR as of 22.06.2012). The co-founders of the journal today are the National Academy of Sciences of Ukraine and the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies of National Academy of Sciences of Ukraine.

Journal is published biannual. Areas of journal distribution are both national and international. Languages used in text and summaries are Ukrainian, English and Russian.

Scientific fields of the journal «Demography and social economy»

- Theoretical issues of demography;
- Demographic processes: birth rate, mortality, marriage and family processes, migration.
- Socio-demographic structures and population quality;
- Human development;
- Formation of social capital;
- The level and quality of life;
- Poverty and social reproduction;
- The labour market;
- Socio-demographic policy;
- Social protection;
- Gender studies;
- Social infrastructure development;
- Socio-demographic forecasting;
- Quantitative methods in the social and demographic research;
- Information support for socio-economic and demographic research;
- Regional socio-demographic research;
- Socialization potential;
- Social responsibility.

«Demography and social economy» is the only professional publication in Ukraine which presents articles entirely devoted to the above research issues.

The primary purposes of the journal are: publication of quality research articles, reviews and related material on demography, social sciences, humanities, policy research and other disciplines that bear on demography and social studies; encouraging of the development of domestic and international scientific community interested with «Demography and Social Economy»; promotion of the dissemination of population-related researches.

The journal is presented on the website of the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies of NAS of Ukraine: <http://www.idss.org.ua> and has its own electronic resource: <http://www.dse.org.ua>.

The electronic version of the journal is submitted to the Vernadsky National Library of Ukraine.

Authors are scholars of academic and research institutions of Ukraine and foreign countries, the teaching staff and graduate students of universities and research institutions.

In 2012, according to the new requirements of the State Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the editorial board has been renewed. Today, the journal's editorial board involved 39 scientific experts, including 29 Doctors of Science, 13 scientists of the Institute, 4 international experts.

«Demography and social economy» used double-blind reviewing procedure model, each article reviewed by two referees which may be members of the journal's Editorial Board, outside experts, or both.

The journal audience is researchers, teaching staff, postgraduate and graduate students, and users of demographic and social knowledge in government, non-governmental organizations, and the private sector.

«Demography and social economy» is available in many libraries in Ukraine, CIS and abroad.

The journal is indexed in:

- **Ulrich's Periodicals Directory**, (USA), www.ulrichweb.serialssolutions.com (since July 2013);
- **Russian science citation index (RSCI)**, (Russian Federation), <http://elibrary.ru> (since August 2013);
- **Index Copernicus International** (Poland), <http://indexcopernicus.com> (since December 2013).

Editorial Board

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування у фаховому журналі приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання).

Рукописи приймаються обсягом 15–17 сторінок (разом з літературою, розширеними рефератами) формату А–4, через 1,5 інтервали. Поля: всі – по 2 см, абзац – виступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набору формул, графіків і таблиць використовують спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Статті подавати у двох примірниках у друкованому вигляді та в електронному варіанті (електронною поштою чи на електронному носії). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською, російською чи англійською мовами. У статті не повинно бути переносів слів.

Аспіранти, здобувачі подають рекомендацію наукового керівника. Підпис керівника має бути завірений печаткою установи, на останній сторінці статті обов'язково ставиться підпис автора.

Кожна стаття повинна мати код «УДК» (вгорі ліворуч над прізвищем автора). Зліва – ініціали, прізвище (великими літерами, шрифт напівжирний, прямий), науковий ступінь та звання автора, а також посада та установа, де працює автор (світлим прямим). Нижче зазначають електронну адресу автора (E-mail).

Далі – назва статті великими літерами (шрифт: Times New Roman, розмір – 14), виділяється напівжирним та розміщується зліва).

Під назвою статті подають коротку анотацію мовою статті (2–3 речення, 1 абзац) зі стислим викладом змісту матеріалу та ключові слова (світлим курсивом).

Стаття має містити такі необхідні елементи, як *постановка проблеми, актуальність обраної теми, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі, література, References* (зразок оформлення статті на сайті).

Графічний матеріал (рисунок, ілюстрації, схеми, діаграми, ін.) мають бути чіткими та виразними; лінії графіків та діаграм, усі умовні позначення на них мають бути чіткими. Назву рисунку у тексті розміщують під ним зліва. Слово «рис. №_» – світлим курсивом, а назву рисунку – напівжирним стандартним (прямим). Під назвою рисунку розміщують джерела посилань.

Таблиці повинні бути компактними, мати назву, їх «шапка» – точно відповідати змістові граф, всі графи шапки повинні бути заповнені. При використанні таблиць саме слово «таблиця» розміщують зліва і подають світлим курсивом. У цьому ж рядку далі – назва таблиці, виділена (прямим) напівжирним («шапка» табл. – напівжирним прямим) шрифтом. Джерела посилань розміщують під таблицею.

Увага! У зв'язку із включенням журналу до низки міжнародних бібліографічно-реферативних баз даних, список літератури має складатися з **двох блоків**: ЛІТЕРАТУРА і REFERENCES (ця вимога діє і для англomовних статей):

1) ЛІТЕРАТУРА – джерела мовою оригіналу, оформлені відповідно до українського стандарту бібліографічного опису (форма 23, затверджена наказом ВАК України від 03 березня 2008 р. №147);

2) REFERENCES – той же список літератури транслітерований* в романсько-му алфавіті (рекомендації за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010,

---

* транслітерація – переведення однієї графічної системи алфавіту в іншу (передача літер однієї писемності літерами другої).

правила до оформлення транслітерованого списку літератури **References** на сайті <http://www.dse.org.ua>, розділ для авторів). Назву «Література» і «References» даємо світлим, великими літерами. Прізвища авторів у джерелах виділяти світлим курсивом.

Назви періодичних україно- та російськомовних видань (журналів, збірників та ін.) подаються транслітерацією (правила української транслітерації: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. №55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, №5), а в дужках — англійською мовою.

Посилання на джерела використаних матеріалів, фактичних та статистичних даних є обов'язковими і подаються у тексті у хронологічному порядку цифрою у квадратних дужках, література — у кінці статті. Обов'язковим є посилання у рубриці «Аналіз останніх досліджень і публікацій» та в тексті статті на праці зарубіжних авторів (їх прізвища подають мовою статті (українською, російською, а в дужках *курсивом* — *англійською мовою*). Назви праць (не більше як 15) у списку літератури розміщують в порядку цитування в тексті.

До тексту статті (в кінці) замість коротких анотацій англійською та російською мовами додають реферативний виклад основних ідей статті (реферат) англійською та російською мовами по 1–1,5 сторінки А4 кожний, кегль 12. Над рефератами статті розміщуються ПІБ автора (авторів) статті (*світлим курсивом*), нижче — науковий ступінь, учене звання, посада та установа, де працює автор (автори) статті, повна поштова адреса (з поштовим індексом) установи, де працює автор (автори) російською та англійською мовами відповідно. Далі — назва статті (російською та англійською мовами відповідно) та текст реферату. Під рефератами вміщуються ключові слова російською, англійською мовами відповідно (*світлим курсивом*).

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають внутрішньому і зовнішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редколегії журналу, фахівці відповідної галузі. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень, стаття може бути відхилена або повернута авторові (авторам) на доопрацювання. Статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку вчена рада Інституту.

Для більш об'єктивної оцінки наукового змісту статей може застосовуватися незалежне, конфіденційне рецензування (без зазначення прізвищ авторів і рецензентів).

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) та проводити відбір статей. Відхилені рукописи авторам не повертають. Стаття, подана без дотримання зазначених вимог, опублікуванню не підлягає.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

До тексту обов'язково додається авторська довідка:

ПІБ автора (авторів) повністю	
Відомості про науковий ступінь, учене звання	
Місце роботи автора, (співавтор) та посада,	
повна поштова адреса місця роботи (з індексом)	
Поштова адреса для отримання авторського примірника чи кореспонденції (Поштовий індекс!)	
Електронна адреса	
Контактні номери телефонів автора.	

Звертаємо увагу авторів на деякі зміни в оформленні статті (додати до списку літератури мовою оригіналу той же список літератури (References) транслітерований в романському алфавіті).

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ЛІТЕРАТУРИ (REFERENCES) ТРАНСЛІТЕРОВАНОГО* У РОМАНСЬКОМУ АЛФАВІТІ (ЛАТИНИЦЯ)

Правильний опис використовуваних джерел у списках літератури є запорукою того, що цитована публікація буде врахована **при оцінці наукової діяльності її авторів**, отже, (по ланцюжку) — організація, регіон, країна. **За цитуванням журналу визначається його науковий рівень**, авторитетність, ефективність діяльності його редакційної колегії і т. д. З чого виходить, що найбільш значущими складовими в бібліографічних посиланнях є **прізвища авторів і назви журналів**. Причому для того, щоб всі автори публікації були враховані в системі, **необхідно в опис статті вносити всіх авторів**, не скорочуючи їх трьома, чотирма і т. п. Заголовки статей в цьому випадку дають додаткову інформацію про їх зміст і, хоча в аналітичній системі вони не використовуються, Scopus рекомендує включати їх в описи посилань.

Для україномовних і російськомовних статей, які використовують з журналів, рекомендуємо такий варіант структури бібліографічних посилань в References:

- ПІБ авторів (транслітерація);
- назва статті у варіанті, що транслітерується, і переклад назви статті англійською мовою в квадратних дужках [ ];
- назва джерела (транслітерація) і переклад назви джерела англійською мовою [ ];
- вихідні дані з позначеннями англійською мовою або лише цифрові (останнє залежно від вживаного стандарту опису).

Список літератури (References) для Scopus та інших зарубіжних баз даних (БД) подається повністю окремим блоком, повторюючи список літератури до україномовної частини, незалежно від того є в ньому іноземні джерела чи немає. Якщо в списку є посилання на іноземні публікації, вони повністю повторюються в списку, який готується в романському алфавіті.

Опис статті з журналів:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoe khozyaistvo - Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57. [in Ukrainian].

Небажане таке подання посилань (заголовки статті лише транслітерується, без перекладу):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoe khozyaistvo - Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Безоплатні програми для складання бібліографії наявні в Інтернеті. Досить зробити в google пошук зі словами «Create citation», і ви отримаєте кілька безоплатних програм, що дають змогу автоматично створювати посилання за пропонованими стандартами. Причому описи можна створювати для різних видів публікацій (книга, стаття з журналу, інтернет-ресурс і т.п.). Нижче наведено кілька посилань на такі сайти: <http://www.easybib.com>; <http://www.bibme.org>; <http://www.sourceaid.com>

Технологія підготовки посилань з використанням системи автоматичної транслітерації і перекладача

На сайті <http://litopys.org.ua> можна безоплатно скористатися програмою **транслітерації українського тексту в латиницю**. На сайті <http://www.translit.ru> транслітерація російського тексту.

Програми дуже прості, їх легко використовувати як для готових посилань, так і для транслітерації різних частин описів.

Наведемо зразок короткої схеми процесу перетворення посилання:

1. Входимо на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Вставляємо в спеціальне поле весь текст бібліографії українською мовою і натискаємо кнопку «перекодувати».

Приклад автоматичної транслітерації в програмі на сайті:

Вихідний текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. — К.: Наук. думка, 1983. — 182 с.

* транслітерація — переведення однієї графічної системи алфавіту в іншу (передача літер однієї писемності літерами другої).

Транслітерований текст:

Zahrobs'ka A.F. *Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naselennia*. — K.: Nauk. Dumka, 1983. — 182 s.

3. Копіюємо текст, що транслітерується у References — список, який готується.

4. Перекладаємо всі описи джерела, окрім авторів (назва книги, статті, постанови і так далі) англійською мовою, переносимо його до списку, який готується (за транслітерованою назвою).

5. Об'єднуємо описи в трансліті і перекладене та оформляємо відповідно до прийнятих правил. При цьому необхідно розкрити місце видання (Київ) і виправити позначення сторінок англійською мовою (замість 182 s. пишемо 182 p.) Курсивом виділяємо назву джерела, додаємо в кінці речення [in Ukrainian] і посилання готує:

Zahrobs'ka A.F. *Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naselennia* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian]/

Або беремо, наприклад, посилання:

Кочукова Е.В., Павлова О.В., Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). — М.: Научный Мир, 2009. — 342 с. — С.190–199.

Вставляємо в програму, додаємо в кінці речення [in Russian], отримуємо:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., M.: Nauchnyi Mir, 2009, S.190-199. [in Russian].

У References абсолютно недопустимо використовувати український ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». В жодному із зарубіжних стандартів на бібліографічних описах не використовуються розділові знаки, вживані в українському ДСТУ («//» і «—»). Назва джерела і вихідні дані відділяються від авторів і заголовка статті типом шрифту, найчастіше, курсивом (italics), крапкою або комою.

Змінюємо посилання, що транслітерується:

1. Прибираємо спеціальні роздільники між полями та лапки (“/”, «—», «—», „—”).

2. В квадратних дужках після транслітерації пишемо перекладений заголовок статті і назву джерела англійською мовою.

3. Пишемо англійською мовою повне місце видання і позначення сторінок (видавництво залишаємо транслітерованим). Додаємо в кінець речення [in Russian].

Отримуємо кінцевий результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190-199. [in Russian].

Бібліографічний опис за стандартом APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic. [in English]

Журнал

Last Name, F. (Year Published). Article Title. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93. [in English]

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. CNN.com. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English]

Приклади оформлення списків літератури в романському алфавіті завантажити

Допомогти в зберіганні і оформленні посилань можуть програми — бібліографічні менеджери. У більшості випадків з їхньою допомогою Ви зможете швидко і грамотно скласти бібліографічний опис для публікації в будь-якому зарубіжному виданні відповідно до їх вимог. До таких сервісів належать сайти <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com та ін.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

К опубликованию в специализированном журнале принимаются научные труды, которые никогда не печатались ранее. Статья должна быть написана на актуальную тему, содержать результаты глубокого научного исследования, новизну и обоснования научных выводов соответствующих цели статьи (поставленного задания).

Рукописи принимаются объемом 15–17 страниц формата А–4, 1,5 интервала. Поля все – по 2 см., абзац – на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, размер – 14, выполненные на компьютере в редакторе Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набора формул, графиков и таблиц используются специальные программы, вмонтированные в Word for Windows. Статьи следует представлять в печатном виде и в электронном варианте (электронной почтой или на электронном носителе). Для опубликования в научном журнале статьи представляются на украинском, русском или английском языках. Статьи не должны иметь переносы слов.

Аспиранты, соискатели представляют рекомендации научного руководителя. Подпись руководителя заверяется печатью учреждения, на последней странице статьи обязательно ставится подпись автора.

Каждая статья должна иметь код «УДК» (сверху слева над фамилией автора). Слева – инициалы, фамилия (заглавными буквами, шрифт полужирный, прямой), научная степень и звание автора, также должность и учреждение, где работает автор (светлыми прямыми). Ниже помещается электронный адрес автора (E-mail).

Далее – название статьи заглавными буквами (шрифт: Times New Roman, размер – 14), выделяется полужирным и располагается слева).

Под названием статьи даются краткая аннотация на языке статьи на 2–3 предложения, один абзац со сжатым изложением содержания материала, и ключевые слова (светлым курсивом).

Статья должна содержать такие необходимые элементы, как *постановка проблемы, актуальность избранной темы, анализ последних научных достижений и публикаций, постановка цели и задания, изложение основного материала исследования и полученных результатов, выводы и перспективы дальнейших исследований в этом направлении, литература, References* (образец оформления статьи на сайте <http://www.dse.org.ua>).

Графический материал (рисунки, иллюстрации, схемы, диаграммы, др.) должны быть четкими и выразительными; линии графиков и диаграмм, все условные обозначения на них должны быть четкими. В тексте название рисунка располагают под ним (слева). Слово «рис. № » – светлым курсивом, а название рисунка – полужирным стандартным (прямым). Под названием рисунка размещаются источники ссылок.

Таблицы должны быть компактными, иметь название, их «шапка» – точно соответствовать содержанию граф, все графы должны быть заполнены. Слово «таблица» располагается слева и пишется светлым курсивом. В этой же строке далее – название таблицы, выделяется (прямым) полужирным («шапка» таблицы – полужирным прямым шрифтом).

Внимание! В связи с включением журнала в ряд международных библиографических баз данных, список литературы должен состоять из двух блоков: ЛИТЕРАТУРА и REFERENCES (это правило действует и для англоязычных статей):

1) ЛИТЕРАТУРА – источники языком оригинала, оформление соответственно украинскому стандарту библиографического описания (форма 23, утверждена приказом ВАК Украины от 03 марта 2008 г. №147);

2) REFERENCES – тот же список литературы транслитерированный* в романском алфавите (рекомендации международного библиографического стандарта APA-2010,

---

* транслитерация – перевод одной графической системы алфавита в другую (передача букв одной письменности буквами другой).

правила оформления транслитерированного списка литературы **References** на сайте <http://www.dse.org.ua>, раздел для авторов). Название «ЛИТЕРАТУРА» и «REFERENCES» пишем светлым, заглавными буквами. Фамилии авторов в источниках выделяются светлым курсивом.

Названия периодических украино- и русскоязычных изданий (журналов, сборников и др.) пишутся транслитерацией (правила украинской транслитерации: постановление Кабинета Министров Украины от 27 января 2010 г. №55, Правительственный курьер 10.02. 2010, №5), а в скобках — на английском языке.

Ссылки на источники использованных материалов, фактических и статистических данных являются обязательными и даются в тексте в хронологическом порядке цифрой в квадратных скобках, литература — в конце статьи. Обязательными являются также ссылки в рубрике «Анализ последних исследований и публикаций» и в тексте статьи на труды зарубежных авторов (их фамилии пишут на языке статьи (украинском, русском, а в скобках *курсивом — на английском языке*). Названия трудов (не больше как 15) в списке литературы располагают в порядке цитирования в тексте.

К тексту статьи (в конце) вместо коротких аннотаций на русском и английском языках добавляют реферативное изложение основных идей статьи (реферат) на русском и английском языках по 1–1,5 страницы А4 каждый, кегль 12. Над рефератами размещаются ФИО автора (авторов) статьи (*светлым курсивом*), ниже — научная степень, ученое звание, должность, где работает автор (авторы) статьи, полный почтовый адрес (с почтовым индексом) организации, где работает автор (авторы), русским и английским языками соответственно. Дальше — название статьи (на русском и английском языках соответственно) и текст реферата. Под рефератами размещаются ключевые слова на русском и английском языках (*светлым курсивом*).

Материалы, публикуемые в журнале, подлежат внутреннему и внешнему рецензированию, которое осуществляется членами редколлегии журнала, специалистами соответствующего научного направления. В случае негативной рецензии или наличия существенных замечаний статья может быть отклонена или возвращена автору (авторам) на доработку. Статьи рассматривает редакционная коллегия журнала и рекомендует к печати ученый совет Института.

Для более объективной оценки научного содержания статей может проводиться независимое, конфиденциальное рецензирование (без указания фамилий авторов и рецензентов).

Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право рецензировать, редактировать, сокращать (без изменений позиций авторов) и проводить отбор статей. Отклоненные рукописи авторам не возвращаются. Статья, представленная без соблюдения вышеуказанных требований, опубликованию не подлежит.

Ответственность за достоверность информации, фактов и других сведений, ссылок на нормативные акты, цитаты, собственные имена, а также правильность перевода несут авторы публикаций.

Публикуемые в журнале материалы, отражают точку зрения авторов, которая не всегда может совпадать с позицией редакционной коллегии.

К тексту обязательно прилагается авторская справка:

ФИО автора (авторов) полностью	
Сведения о научной степени, ученом звании	
Сведения о месте работы, должности, полный почтовый адрес места работы (с индексом)	
Почтовый адрес для получения авторского экземпляра или корреспонденции (почтовый индекс!)	
Электронный адрес	
Контактные номера телефонов автора.	

Обращаем внимание авторов на некоторые изменения в оформлении статей
(дополнить к списку литературы языком оригинала тот же список литературы (References)
транслитерированный в романском алфавите)

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СПИСКА ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES) ТРАНСЛИТЕРИРОВАННОГО* В РОМАНСКОМ АЛФАВИТЕ (ЛАТИНИЦА)

Правильное описание используемых источников в списках литературы является залогом того, что цитируемая публикация будет учтена **при оценке научной деятельности ее авторов, следовательно** (по цепочке) – организация, регион, страна. **По цитированию журнала определяется его научный уровень**, авторитетность, эффективность деятельности его редакционной коллегии и т.д. Из чего следует, что наиболее значимыми составляющими в библиографических ссылках являются **фамилии авторов и названия журналов**. Причем для того, чтобы все авторы публикации были учтены в системе, **необходимо в описание статьи вносить всех авторов**, не сокращая их тремя, четырьмя и т.п. Заглавия статей в этом случае дают дополнительную информацию об их содержании и, хотя в аналитической системе они не используются, Scopus рекомендует включать их в описания ссылок.

Для украиноязычных и русскоязычных статей, которые используются из журналов, рекомендуем такой вариант структуры библиографических ссылок в References:

- ФИО авторов (транслитерация);
- название статьи в транслитерированном варианте и перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках [ ];
- название источника (транслитерация) и перевод названия источника на английский язык [ ];
- выходные данные с обозначениями на английском языке либо только цифровые (последнее в зависимости от применяемого стандарта описания).

Список литературы (References) для Scopus и других зарубежных баз данных (БД) дается полностью отдельным блоком, повторяя список литературы к украиноязычной части, независимо от того имеются или нет в нем иностранные источники. Если в списке есть ссылки на иностранные публикации, они полностью повторяются в списке, готовящемся в романском алфавите.

Описание статьи из журналов:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57. [in Ukrainian]

Нежелательно такое представление ссылки (заглавие статьи только транслитерировано, без перевода):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Есть бесплатные программы для составления библиографий в Интернете. Достаточно сделать в google поиск со словами «create citation», и вы получите несколько бесплатных программ, позволяющих автоматически создавать ссылки по предлагаемым стандартам. Причем описания можно создавать для разных видов публикаций (книга, статья из журнала, Интернет-ресурс и т.п.). Ниже приведены несколько ссылок на такие сайты: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Технология подготовки ссылок с использованием системы автоматической транслитерации и переводчика

На сайте <http://litopys.org.ua> можно бесплатно воспользоваться программой **транслитерации украинского текста в латиницу**. На сайте <http://www.translit.ru> транслитерация русского текста.

Программы очень просты, их легко использовать как для готовых ссылок, так и для транслитерации различных частей описаний.

Приведем примерную краткую схему процесса преобразования ссылки:

1. Входим на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Вставляем в специальное поле весь текст библиографии на украинском языке и нажимаем кнопку «перекодировать».

---

* транслитерация – перевод одной графической системы алфавита в другую (передача букв одной письменности буквами другой).

Пример автоматической транслитерации в программе на сайте:

Исходный текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. — К.: Наук. Думка, 1983. — 182 с.

Транслитерованный текст:

Zahrobs'ka A.F. Migrantsia, vidtvorennia i riven' osvity naselennia. — K.: Nauk. Dumka, 1983. — 182 s.

4. Копируем транслитерованный текст в готовящийся список References.

5. Переводим все описания источника, кроме авторов (название книги, статьи, постановления и т.д.) на английский язык, переносим его в готовящийся список (за транслитерованным названием).

6. Объединяем описания в транслите и переводное, оформляя в соответствии с принятыми правилами. При этом необходимо раскрыть место издания (Kyiv) и исправить обозначение страниц на английский язык (вместо 182 s., — 182 p.) Курсивом выделяем название источника, добавляем в конце предложения [in Ukrainian] и ссылка готова:

Zahrobs'ka A.F. *Migrantsia, vidtvorennia i riven' osvity naselennia* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian].

Или берем, например, ссылку:

Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). — М.: Научный Мир, 2009. — 342 с. — С.190–199.

Вставляем в программу, добавляем в конце предложения [in Russian] получаем:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. — M.: Nauchnyi Mir, 2009. — S.190-199. [in Russian].

В **References** совершенно недопустимо использовать украинский ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Ни в одном из зарубежных стандартов на библиографических описях не используются разделительные знаки, применяемые в украинском ДСТУ («//» и «—»). Название источника и выходные данные отделяются от авторов и заглавия статьи типом шрифта, чаще всего, курсивом (*italics*), точкой или запятой.

Преобразуем транслитерованную ссылку:

1. **Убираем специальные разделители между полями и кавычки** (“//”, «—», «—», „—”).

2. В квадратных скобках после транслитерации пишем перевод заглавия статьи и названия источника на английский язык.

3. Пишем на английском языке полное место издания и обозначение страниц (издательство оставляем транслитерованным). Добавляем в конец предложения [in Russian].

Получаем конечный результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190-199. [in Russian]

Библиографическое описание по стандарту APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic. [in English]

Журнал

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93. [in English]

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English]

Примеры оформления списков литературы в романском алфавите [скачать](#)

Помочь в хранении и оформлении ссылок могут программы — библиографические менеджеры. В большинстве случаев с их помощью Вы сможете быстро и грамотно составить библиографическое описание для публикации в любом зарубежном издании в соответствии с их требованиями. К числу таких сервисов относятся сайты <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com и др.

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for publication in the journal, only research papers which have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks).

The length of accepted manuscripts should be 15–17 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins – 2 cm, indent – 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc, *.docx). To create formulas, tables and charts, special functions of the Word for Windows should be used. The articles should be provided in two copies, in printed and electronic variants (by e-mail or on a flash drive). Articles are accepted in Ukrainian, Russian or English languages. There are should not be any divisions of words.

Postgraduate students and competitors for PhD should provide a letter of reference from their supervisors. Supervisor's signature should be verified with a stamp of institutions, while the author's signature should be put at the last page.

Every manuscript should have UDC code (on its upper left, over author's name). Over the basic text, on the left side – initials, last name (capitals, font bold), academic degree and rank, position, and affiliations (plain font). Below – author's email.

Below, the publication's title in capitals should be placed (Times New Roman 14 pt. bold, left alignment).

Below, a short summary in the language of origin should be placed (2-3 sentences, 1 paragraph) with a brief description of the paper and keywords (in italics).

A manuscript should contain such necessary elements as **the problem statement, the topicality, the review of last scientific progress and publications, the purpose and problem of research, the exposition of basic matter and finding of research, the conclusion, and the prospective of further research in this field, References** (an example can be obtained from the web-site).

All graphic materials (figures, illustrations, schemes, charts, etc.) should be clear and expressive; the lines in charts and diagrams as well as all symbols should be clear. The title of a figure should be placed below (left alignment). The word «Fig. N ____» should be given in italics, while the title of the figure – in bold (straight). Below the title, a source should be given.

Tables should be compact and provided with a title, while their headlines should respond to the contents, with no empty cells. The word «Table N ____» should be placed with left alignment, in italics. In the same line, the title of a table should be placed in bold standard font (as well as headlines). Source of information should be specified below a table.

Attention! Due to inclusion of the journal into some international bibliography and reference databases, the References of publications should be prepared in **two blocks**: ЛІТЕРАТУРА and REFERENCES (this requirement is also eligible for publications in English):

1) ЛІТЕРАТУРА – sources of reference in Ukrainian, prepared in accordance with the Ukrainian standard of bibliography description (Form # 23, approved by the Decree of the State Certification Committee of Ukraine from March 3, 2008 №147);

2) REFERENCES – the same list of references transliterated * into English. (guidelines of international bibliographic standard APA-2010, guidelines of transliterated references at <http://www.dse.org.ua>, section for authors). Words «Література» and «References» should be written

---

* transliteration is the conversion of a text from one script to another (conversion of letters of some writin system into another one).

---

in standard capitals. Surnames of authors in the references should be standard italics.

The titles of periodic journals in Ukrainian and Russian languages (journals, collections, etc.) are given in transliterated form (guidelines of Ukrainian transliteration: decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 27 of January, 2010 №55, The Government Courier from 10.02. 2010 №5), while they should be accompanied with English translation in brackets.

References to the used sources, statistics and data are mandatory and should be specified in chronologic order within the text (a number in brackets), the list of references should be placed in the end of publication. References to works of foreign authors are mandatory in the section «Analysis of recent studies and publications» and through the text (their names are given in the language of origin – Ukrainian, Russian, and in English in italics in brackets). The titles of works (no more than 15) in the list of references are mentioned in accordance with order of citing in the text.

Instead of short summaries in Ukrainian and English, the text of publication should be supplied with reference description of basic ideas of publications (abstracts of 1-1.5 A4 pages each, 12 font) in English and Russian in the end. Above the abstracts, author's surname and name are placed (*standard italics*), below – scientific degree, academic rank, position where the author (authors) of the article, the full post address (with postal code) organization where the author (authors) in Russian and English respectively. Next – the title of publication (in Russian and English) and text of abstracts. Below the abstracts, the key words are placed in Russian and English respectively (*standard italics*).

A manuscript is a subject for an internal and external reviewing by the members of the Editorial Board, the specialists of respective research field. If review should be negative or contain substantial criticism, a manuscript should be declined or returned to its author for an improvement. The Editorial Board examines the manuscript, and the Academic Council of the Institute recommends it for publishing.

For the fair examination of scientific value of manuscript, it is possible to provide an independent blind review (without specification of names of authors and reviewers).

The author is responsible for adherence to the specifications. A manuscript that does not meet the specification should not be published.

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. Declined manuscript should not be returned.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board

*To a manuscript, should be **necessarily** attached as follows:*

Full author's reference (first name, last name)	
Academic degree and rank	
Affiliation – institution and position, full postal address (with index)	
Postal address for sending the author's issue and correspondence (index!)	
e-mail	
Contact telephone numbers	

Please pay attention to some changes in the publication guidelines
(References should be provided as in the language of origin, as in the English transliteration)

GUIDELINES OF REFERENCES IN THE ENGLISH TRANSLITERATION*

Correct description of references is important for consideration of a publication when **estimating scientific activity of authors**, and – thus – of an institution, region, country. **Citation rate is a criterion of the journal's scientific level**, authority, efficiency of its editorial board, etc. Thus, the most important components of **references are presented by author's surnames and journals' titles**. To provide consideration of all authors in the system, **it is necessary to put all authors into publication's reference**, instead of cutting down their number by three or four of them, etc. In such case the titles of publications provide additional information about their contents and Scopus recommends to include them in the reference description, though they are not used in the analytical system.

As to Ukrainian and Russian publications referred in the articles, we recommend the following variant of the structure of bibliographic References:

- authors' surname and name (transliterated),
- title of publication in the transliterated form and translation into English in the brackets [ ],
- reference in the transliterated form and its translation into English in the brackets [ ],
- output data with English specifications, or only digital data (depending on the used standard).

References for Scopus and other international databases DB are provided in separate blocks, with complete rehearsal of references in Ukrainian, irrespective of presence of foreign publications there. If some references to foreign publications are presented in the References, they are duplicated in the transliterated list.

References to journal's articles:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57. [in Ukrainian]

It is not recommended to provide references in the next way (the title is transliterated without translation):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

There are free Internet programs for composing the bibliography. A search of «create citation» in Google will provide you with several free programs, making automatic references in accordance with proposed standards. Moreover, bibliography references could be provided for different types of publications (book, journal article, Internet resource, etc.). Below, you can find links to such web-sites: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Technology of making references based on the system of automatic transliteration and translation

Web-site <http://litopys.org.ua> provides access to a free program of **English transliteration of the Ukrainian texts**. Web-site <http://www.translit.ru> provides access to transliteration of the **Russian texts**.

The programs are very simple and can be easily used as for ready references, as for transliteration of different parts of descriptions.

Below you can find approximate short scheme of the process of references' transformation:

1. Enter web-site <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Fill the whole text of the Ukrainian bibliography in a special field and press button «recode».

Example of automatic transliteration done at the web-site:

Input text:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. – К.: Наук. думка, 1983. – 182 с.

---

* transliteration is the conversion of a text from one script to another.

Transliterated text:

Zahrobs'ka A.F. Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naselennia. — K.: Nauk. Dumka, 1983. — 182 s.

4. Copy the transliterated text into the bibliographical References.

5. Translate the whole description of a reference, except authors (title of a book, article, legislation provisions, etc), into English and paste it to the References (next to the transliterated title).

6. Combine the transliterated and translated references in accordance with the guidelines. A place of publishing should be mentioned (Kyiv), while abbreviations of pages should be provided in English (instead of 182 s., — 182 p.). The title of reference should be written in Italics. In the end of sentence, words [in Ukrainian] should be added:

Zahrobskaia A.F. *Myhratsiia, vosproydzvodstvo y uroven' obrazovanyia naseleniia* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian]

There is also another option:

the following reference: Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). — М.: Научный Мир, 2009. — 342 с. — С.190–199.

is put into the program with mentioning [in Russian] in the end of sentence:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. — M.: Nauchnyi Mir, 2009. — S.190-199. [in Russian]

It is forbidden to use Ukrainian State Standards ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання» in the **References**. There are no international standards using punctuation common for the Ukrainian Standards («//» и «—») in the references. A title of reference and output data are usually written in another script as compared with author's name and publications' title (in italics — most often), or separated by a dot or coma.

Transform the transliterated reference:

1. **Remove special punctuation** (“//”, «—», «—», „—”).

2. English translation of the titles of article and its source are written in brackets after transliteration.

3. A full name of place of publishing and numbers of pages are written in English (a publisher should be transliterated). In the end of sentence should be mentioned — [in Russian].

The final result:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190-199. [in Russian]

Bibliographical references in the APA standard:

Book

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic. [in English]

Journal

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93. [in English]

Web-site

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English]

Examples of References download

There are special programs developed for assisting in making and storing references — bibliographical managers. In most cases, they help to make a correct and quick bibliographical reference for publication in any foreign journal in accordance with its requirements. Such services include: <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com and others.